

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск V

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
18 лютого 2002 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2002**

У збірнику наукових праць розробляються сучасні напрямки лінгвістичної думки в Україні: формалізація в галузі лінгвістики, історико-функціональний, типологічний, нормативний аспекти аналізу мови, лінгвофольклористика та ін.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collection of scientific works the modern directions of a linguistic idea in Ukraine are developed: formalization in the field of philology, historical, functional, tipological, normative aspects of the analysis of language, linguistic folclor studies and another.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions.

Рецензенти: *А.К. Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.;
В.І. Карабан, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *В.А.Передрієнко*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії:

02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, тел. 221-03-15.

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

В.А. Широков, д.т.н., О.Г. Рабулець

ФОРМАЛІЗАЦІЯ В ГАЛУЗІ ЛІНГВІСТИКИ

Розглядаються сучасні аспекти формалізованих моделей представлення національної мови.

Considered are modern aspects of formalized models of representation of a national language.

*Я вірю, що будь-яка наукова думка,
яка досягла рівня включення її
в наукову теорію, підпадає під
вплив міці аксіоматичного методу
й тим самим математики.*

Д. ГІЛЬБЕРТ

1. ІНФОРМАЦІЯ І МОВА

Уже давно не прийнято розглядати мову як абстрактну «в себе і для себе» сутність. Природна історія мови, її буття як універсальної інформаційної субстанції все наполегливіше поляризує дослідження в напрямі вивчення, абстрагування, фіксації і побудови комплексних інформаційних моделей даних, елементами котрих є як власне структури мови, так і структури мислення. Метою відзначених побудов *par excellence* є те, що пов'язано з пізнавальною діяльністю людини: одержанням, передаванням, трансформацією знань тощо. Таким чином, когнітивний аспект лінгвістики в наш час перетворився на провідний у прикладних галузях мовознавства.

Масштаби когнітивного освоєння дійсності є такими, що, за нашими уявленнями, вони наполегливо потребують моделювання мовних явищ не у фрагментарному, але репрезентативному, цілісному обсязі, який у праці¹ було кваліфіковано як *основний когнітивний тракт*, що включає такі фази (етапи, блоки ...):

СПРИЙНЯТТЯ → ВІДЧУТТЯ → ПЕРЕЖИВАННЯ →
УСВІДОМЛЕННЯ → РОЗУМІННЯ →
РЕФЛЕКСІЯ → РЕАКЦІЯ.

У той же час прикладна спрямованість когнітивно-лінгвістичних досліджень визначає методи і навіть сам стиль робіт у цій галузі, які диктують необхідність залучення максимально формалізованого апарату. У цьому немає нічого виняткового. Історія мовознавства значною мірою є історією формалізації уявлень про природу мови. Свідомо або ні, але зусилля лінгвістів протягом століть були спрямовані на досягнення саме цієї мети.

Наука в цій галузі ще у давнині мала вражаючі досягнення – згадаємо хоча б створення санскриту. Поза сумнівом, що це потребувало високого рівня рефлексії у його винахідників. Набагато пізніший приклад – спроба Лейбніца створення досконалої мови уже може слугувати прообразом сучасних підходів до формалізації мовних феноменів. Ще пізніші спроби створення штучних мов (есперанто, волапюк, ...) свідчать про те, що такі спроби, по суті, не припинялися ніколи.

Із початком комп'ютерної цивілізації формально-мовна проблематика одержала потужний імпульс розвитку, правда, на наш погляд, дещо однобічний, який спрощено трактує мовні явища.

Спробуємо розібратися, у чім тут справа. Наведемо думку Д.С. Лихачова², котру можна було б поставити епіграфом до даного розділу:

“У літературознавстві існує своєрідний комплекс власної неповноцінності, викликаний тим, що вона не належить до кола точних наук. Вважається, що висока ступінь точності в будь-якому випадку служить ознакою науковості. Звідси різні спроби підпорядкувати літературознавство точній методиці дослідження і пов'язані з цим обмеження діапазону літературознавства, що надають йому більш або менш камерного характеру.

Як відомо, для того, щоби наукова теорія могла вважатися точною, її узагальнення, висновки, дані повинні спиратися на певні

однорідні елементи, з якими можна було б виконувати різні операції (комбінаторні, математичні в тому числі). Для цього досліджуваний матеріал повинен бути формалізований.

Оскільки для точності потрібна формалізація обсягу дослідження й самого дослідження, усі спроби створити точну методикку проведення досліджень у літературознавстві так чи інакше пов'язані із прагненням формалізувати матеріал літератури. І в цьому прагненні, хочу це підкреслити з самого початку, немає нічого одіозного. Формалізується будь-яке знання, і будь-яке знання саме формалізує матеріал. [підкреслення наше (В.Ш.)] Формалізація стає неприпустимою тільки тоді, коли вона насильно приписує матеріалу той ступінь точності, котрої він не має і по суті своїй не може мати.''

Незважаючи на те, що наведене висловлювання стосується літературознавства, його з повною підставою можна адресувати і до мовознавства. А у ньому справа виглядає так.

Історія лінгвістики фіксує виділення з мовного континууму цілого ряду дискретних одиниць, які цей континуум складають, формують, утворюють. Цей процес супроводжується створенням й цілої низки моделей. Протягом багатьох століть було розвинено розгалужений концептуальний апарат лінгвістики. Тим не менше формальну теорію природної мови досі не побудовано. Можна поставити питання так: чому досі не винайдено математичну теорію природної мови, котра по відношенню до нього відіграла б роль, аналогічну тій, яку відіграло, приміром, диференційне й інтегральне числення по відношенню до фізичної науки?

Зрозуміло, спроби створення формального апарату лінгвістики неодноразово вживалися в історії мовознавства і з ними навіть пов'язаний відповідний термін – структурно-математична лінгвістика. Але, зізнаємося, у філології апарат структурно-математичної лінгвістики, теорія формальних мов, теорія формальних граматик і різноманітні їх узагальнення не відіграли ролі, подібній до ролі математичного аналізу й теорії диференційних рівнянь у фізиці.

Це сталося, мабуть, тому, що конструкції структурно-математичної лінгвістики не торкаються системотвірних властивостей природної мови і, по суті, являють ніщо інше як

своєрідні способи подання поняття алгоритму. І незважаючи на те, що природна мова чимось нагадує алгоритм (хоча б тим, що вона, так само як і алгоритм, розгортається лінійно), інтуїтивне почуття опирається проти визначення мови як алгоритму.

У наш час потреби у формалізації мови надзвичайно зросли. Це пов'язано із бурхливим розвитком комп'ютерних технологій та комунікацій, де природна мова все більш очевидно набуває рис основного інформаційного інструменту. Виявилось, що навчити комп'ютери розуміти природну мову практичніше, ніж перекоувати на програмістів десятки й сотні мільйонів простих людей.

Таким чином, у результаті бурхливої інформатизації суспільства постала проблема побудови такої формальної теорії мови, котра була б спроможна адекватно відобразити її інтелектуальні, когнітивні функції, з урахуванням феноменів розуміння, значення, смислу, комунікації, навчання, передання знань і т.ін., на основі чого стала б можливою розробка засобів лінгвотехнології, спроможних виконувати точний автоматичний переклад з одної мови на іншу, екстракцію і локалізацію знань у текстах, виконувати автоматичний логічний аналіз природномовних масивів, забезпечувати інтелектуальний природномовний діалог людини з комп'ютером та інші інтелектуальні операції з об'єктами природної мови. Більш того, зараз необхідні комп'ютери з розвиненим сенсорно-перцептивним апаратом, можливостями поєднання логічного і образного аспектів мислення. Потреби сучасної технології диктують необхідність вищого ступеня інтеграції інтелектуальних функцій в людиномашинних системах, а це породжує цілу низку проблем – як науково-технічного так і гуманітарного порядку.

Не можна сказати, що ця проблематика є зовсім новою. Починаючи з 50-х років ХХ століття, у даній галузі відбувається справжній бум. Праці Хомського ініціювали цілий ряд напрямів у галузі формалізації синтаксичної структури мови. Виникло і сформувалося поняття формальних граматик і його узагальнення, котрі, як уже відзначалося, лягли в основу цілого наукового напрямку – структурно-математичної лінгвістики. Були проведені значні дослідження статистичних властивостей мови. Роботи в галузі

машинного перекладу привели до створення теорії мови-посередника. Значні зусилля були спрямовані на формалізацію семантичної теорії. Серед помітних результатів даного напрямку відзначимо моделі «Смисл–Текст» Мельчука, модифікації яких використовуються і в наш час. Різний час ставить різні проблеми. У 70-і роки сформувалася когнітивна лінгвістика – напрям на межі когнітології і філології, який пов’язує теорію мови і теорію знань. Все більшого значення надається дослідженню взаємозв’язку механізмів розуміння, значення, смислу. На початку 80-х років все більшу увагу спеціалістів привертає сформульована Шенком гіпотеза інтегральної обробки, згідно з якою розуміння природної мови відбувається за одночасного опрацювання її семантичних, синтаксичних і когнітивних структур. У наш час ця доктрина визнається домінуючою в когнітивній і комп’ютерній лінгвістиці. Вона інтенсивно використовується і при розробці методів штучного інтелекту в застосуванні до лінгвістичної проблематики.

Незважаючи на таке велике різноманіття підходів (а може і завдяки йому), достатньо формальної теорії мови, котра могла б претендувати на роль канонічної, поки що не побудовано. Це стимулює дослідників раз за разом повертатися до витоків мовних явищ і пропонувати все нові підходи.

Існує велика кількість визначень мови. Більшість із них є варіаціями на тему, запропоновану Чейфом: мова – це система, яка в досить складний спосіб здійснює зв’язок між світом звуків і світом значень. Але для формалізації визначення подібного типу не годяться.

Якщо придивитися (“прислухатися”) до мови з позиції того, “що вона робить”, “як вона працює”, можна зробити висновок: *мова представляє собою певний інструмент – своєрідну “машину”, яка забезпечує перетворення “форми” на “зміст” і навпаки.* Але не довільної “форми”, а “форми” лінійних послідовностей певних дискретних об’єктів (звуків і звукових комплексів, знаків і знакових комплексів). Символічно це можна зобразити як:

де $F(S)$ – “формальна” частина опису (представлення) об’єкта S , котра представляє собою множину лінійних послідовностей дискретних елементів, які належать до певним чином визначеної скінченної множини (“алфавіту”); $C(S)$ – “змістова” частина опису (представлення) об’єкта S , яка відповідає множині “форм” $F(S)$. Якщо стрілки в діаграмі (1) інтерпретувати як певні відображення, то, вважаючи, що існують механізми, які роблять діаграму (1) комутативною, можна забезпечити “самоузгодженість” моделі – по суті, забезпечити можливість моделювання феноменів розуміння.

Діаграма (1) співзвучна з визначенням складності та інформації за Колмогоровим³. Там також відбувається перетворення «змісту» у «форму» лінійних послідовностей.

Відповідна математична конструкція формулюється так. Нехай X – деяка скінченна множина. Зокрема цю множину можна інтерпретувати як множину вхідних значень для застосування деякого алгоритму h . Нехай Y – множина можливих результатів застосування алгоритму h до множини X . Нехай $X' \subset X$ – область визначення алгоритму h :

$$h: X \rightarrow Y. \quad (2)$$

Нехай $h(x)$ – обчислювана функція, яка збігається із застосуванням алгоритму h до елемента $x \in X'$. Нехай, врешті-решт, встановлено взаємно-однозначну відповідність між елементами з X та множиною двійкових слів скінченної довжини, тобто послідовностей вигляду $d = d_1 d_2 \dots d_n$, де $d_i = 0$ чи 1 . Позначимо через $|d|$ довжину слова d , тобто число нулів і одиниць в його двійковому представленні. Назвемо описом двійкового слова d певне двійкове слово p , яке є аргументом деякої однозначної обчислюваної функції h , такої, що $h(p) = d$. Отже, маємо діаграму:

$$\begin{array}{ccc}
 P & \xrightarrow{h} & D \\
 \swarrow f & & \nwarrow g \\
 & X &
 \end{array} \quad (3)$$

де g – взаємно однозначне, а h і f – однозначні відображення, причому $h \circ f = g$, символом « \circ » позначена композиція відображень. Власне, з описаної конструкції вже можна зробити висновок, що

відображення g можна інтерпретувати як відображення «зміст» \rightarrow «форма».

Різні слова мають різні описи, але одне слово може мати необмежену кількість описів. Для деякого x розглянемо множину $\{p\} = P_h(x)$, яка складається з усіх p таких, що $h(p) = x$. Нехай:

$$K_h(x) = \begin{cases} \min |p|, \text{ якщо } P_h(x) \text{ – скінченна множина} \\ \infty, \text{ якщо } P_h(x) \text{ – нескінченна множина.} \end{cases} \quad (4)$$

Величина $K_h(x)$ називається складністю слова x і являє собою довжину найкоротшого слова p , в якому міститься повний опис слова x при фіксованому способі h його реконструкції. Якщо такого способу не існує, то вважається, що складність слова x є нескінченною. Недолік вказаного методу – довільність у виборі h . Але існує теорема [3], яка стверджує: для довільної обчислюваної функції h і довільного слова x існує обчислювана функція T , що виконується така нерівність:

$$K_T(x) \geq K_h(x) + C(h) \quad (5)$$

де C – константа, яка залежить тільки від h .

Формули (3)–(5) задають міру складності конструктивного об'єкта x або, що є тим самим, міру складності двійкового слова, яке перебуває з x у взаємно-однозначній відповідності. У свою чергу, об'єкт x може бути інтерпретований як число, алгоритм, узагальнене слово в деякому скінченному алфавіті або деяка теоретична конструкція, в тому числі й модель певного об'єкта. Зазначена обставина дає підставу для інтерпретації формул (3)–(5) як таких, що задають міру кількості інформації, яка міститься в об'єкті x [3]. Отже, можна зробити висновок, що і мовно-розумові конструкції, моделі та об'єкти також мають таку інформаційну природу, до кількісного опису якої можна застосувати поданий вище формалізм.

Очевидна “схожість”, спорідненість формули (1) з визначенням складності (інформації) за Колмогоровим наводить на думку про те, що в основі і того й іншого лежать ті самі закономірності. Сама форма представлення міри складності свідчить про певний процес, результатом котрого стала генерація “алфавіту” – знакової системи представлення об'єкта. Ця ситуація є настільки загальною, що

дозволяє зробити висновок про те, що в основі будь-якого процесу, явища, об'єкта, системи і т. под. лежить певна дискретна сукупність – назовемо її сукупністю *елементарних інформаційних одиниць*, у визначенні якої ключову роль відіграє поняття *лексикографічного ефекту в інформаційних системах*. Відзначений ефект має семіотичне походження і вперше описаний у роботі⁴. Його сутність зводиться до такого.

Загальна риса всіх процесів інформаційного обміну та взаємодії – численні перетворення інформації з однієї форми на іншу, причому сучасні природничі теорії однозначно підтверджують принципову дискретизацію процесу взаємодії та обміну, і отже, – принципову дискретизацію процесу опису дійсності. Зазначена дискретизація має принаймні одну спільну для всіх відомих процесів рису, яка, на наш погляд, має фундаментальний характер: спостерігаючи та узагальнюючи поведінку різних систем, доходимо висновку, що у *процесі еволюції (динаміки, саморозвитку...) системи будь-якої природи в її структурі індукується певна підсистема відносно сталих дискретних сутностей* (“підсистема порядку”), які відіграють роль її *елементарних інформаційних одиниць*, так що всі інші феномени системи становлять у певний спосіб організовані комбінації цих елементарних інформаційних одиниць. Як ілюстрацію викладеному наведемо деякі приклади.

Незважаючи на те, що за сучасними уявленнями світобудова вміщена в чотирирівимірний просторово-часовий континуум, всі спостережувані величини є принципово квантованими. Вони взагалі залежать від невеликого числа так званих “світових констант” (сталі Планка, швидкості світла, заряду та маси електрона тощо), що разом з числами e та π і дискретною множиною цілих чисел становить своєрідний “алфавіт” фізики, через посередництво якого виражаються всі змістові твердження про поведінку фізичних систем (значення спостережуваних величин).

Аналогічну ситуацію маємо і при науковому описі інших систем: всі речовини є деякими “словами” в “алфавіті” хімічних елементів, а їх взаємоперетворення – “реченнями” в цій “мові”; білки в основному складаються з 20 залишків амінокислот, молекули ДНК будуються з чотирьох типів нуклеотидів і т. д.

Показово, що зазначена поведінка є характерною не тільки для теорій, що описують конкретні об'єкти реального світу (природні та технічні), але й для концепцій, які оперують ідеальними об'єктами, абстракціями й розумовими конструкціями. Справді, навіть опис процесів дискретизації, квантування сигналів, твердження теореми Котельникова можна інтерпретувати не тільки як принципову можливість представлення певного континуального універсуму через посередництво дискретних множин, але і як певний закон природи, що стверджує обов'язковість існування для будь-якої системи такої дискретної підсистеми відносно сталих сутностей (за нашою термінологією – підсистеми елементарних інформаційних одиниць), котра реалізує можливість представлення “через своє посередництво” будь-якого факту з розглядуваного універсуму.

Зазначена підсистема має властивості, споріднені з властивостями лексичної системи природної мови: вона “генерує” в своїй структурі щось на кшталт тезауруса і граматики з притаманними цим конструкціям властивостями знаковості, значення, змісту, поліморфності, омонімії (ізоморфізму), синонімії (гомоморфізму), полісемії (багатозначності), еліпсиса, метонімії, комбінованості і т. д; вона є носієм як “плану вираження”, так і “плану змісту”. Розгортання, взаємодія, взаємні впливи та взаємозумовленість обох зазначених планів у системі елементарних інформаційних одиниць підкоряється певним закономірностям, причому багатомікову контраверзу натуралістів і конвенціоналістів ми схильні розв'язувати в позитивному смислі: існують приклади систем обох типів, тобто таких, де план виразу детермінований планом змісту, так і таких, де зв'язок між ними має конвенціональний характер.

Сукупностям елементарних інформаційних одиниць притаманна властивість “субстанціальності”, як і будь-яким агрегаціям, причиною яких є певні об'єктивні процеси (у цьому випадку – лексикографічний ефект), внаслідок чого зазначені сукупності, як правило, відзначаються певною стабільністю своїх характеристик, які забезпечують їх локалізацію у відповідних областях системних параметрів.

Тут ми не торкатимемося питань походження, типології та класифікації лексикографічних ефектів, оскільки в цій галузі ще

багато невивченого. Інтуїтивно зрозуміло, що їх походження пов'язане з процесами упорядкування і розупорядкування матерії, які у своїй основі мають дотичність до явищ структурованості, складності, неоднорідності матерії, тобто тих її характеристик, що мають відношення до інформаційних властивостей. Типологія лексикографічних ефектів, якби вона була відома, надала шлях і до побудови класифікаційних схем елементарних інформаційних одиниць.

Вказана сукупність явищ у їх всезагальності і становить зміст лексикографічного ефекту. Можна стверджувати, що при вивченні будь-яких предметних галузей фахівці фактично займаються дослідженням лексикографічних ефектів, які відбуваються в них або є для них характерними. Таким чином, лексикографічний ефект має не тільки феноменальну сторону, але й методологічну, оскільки він несе певний “потенціал операціональності”, стимулюючи в процесі моделювання тих чи інших систем встановлювати і визначати відповідні комплекси елементарних інформаційних одиниць, враховуючи, репрезентуючи та конкретизуючи їх властивості.

У подальшому комплекс елементарних інформаційних одиниць системи S , що розвинувся внаслідок лексикографічного ефекту (або ефектів) Q , позначатимемо через $I^Q(S)$ або просто $I(S)$, коли посилення на тип лексикографічного ефекту не суттєве. Система елементарних інформаційних одиниць, будучи носієм цілого ряду властивостей, має певну структуру, що є їх проявом. Зокрема, в будь-якій системі елементарних інформаційних одиниць завжди виділяється ядро – певна власна підсистема $I_0^Q(S) \subseteq I^Q(S)$, і визначається породжувальна процедура π , такі що:

$$\pi: I_0^Q(L) \rightarrow I^Q(L). \quad (6)$$

Трійку $(I^Q(S), I_0^Q(S), \pi)$ також будемо ототожнювати з системою елементарних інформаційних одиниць і використовувати це позначення поряд з $I^Q(S)$, $I(S)$, $I_0^Q(S)$ $I_0(S)$ як еквіваленти, за умовчанням вважаючи, що породжувальна процедура π визначена, відома і зрозуміла з контексту. Наведемо два приклади, що ілюструють визначення (6).

Для множини хімічних елементів $I_0^{\text{CHEM}}(S)$ система всіх ізотопів (яка, зрозуміло, містить й саму $I_0^{\text{CHEM}}(S)$) складає $I^{\text{CHEM}}(S)$, а породжувальною процедурою π в цьому випадку буде операція

приєднання до ядра відповідного атома допустимого для даного елемента числа нейтронів (0, 1, 2, ...).

Для множини лексем української мови $I_0^{\text{WORD}}(U)$ в канонічній (вихідній формі) як $I^{\text{WORD}}(U)$ може виступати повна сукупність текстових слівформ, а π в цьому випадку інтерпретується як оператор парадигматизації (оператор побудови повної парадигми до відповідних лексем, тобто функція, що подає до кожної лексеми української мови в канонічній формі її повну парадигму).

2. СТРУКТУРНА ТЕОРІЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ

За прототип (а точніше – базовий конструктив) побудови формальної теорії мови ми обираємо лексикографічну модель даних, покладену в основу структурної теорії лексикографічних систем (надалі паралельно вживатимемо скорочення: Л-система), яка ґрунтується на викладеному понятті лексикографічного ефекту.

Відзначимо, що з частинними випадками (або реалізаціями) лексикографічних систем в науці і техніці оперують дуже давно: ними виступає велика кількість різноманітних інформаційних систем, баз даних та знань, у коло яких потрапляють і всі традиційні словники та комп'ютерні словникові системи. Зрозуміло, що машинний словник спроможний ефективно виконувати свої функції лише тоді, коли його структура достатньо повно відображає форму і зміст одиниць мови, що є об'єктами лексикографування – і тенденція до відтворення цієї повноти насправді спостерігається.

На нашу думку, проектування інформаційно-лінгвістичних систем повинно базуватися на глибокому вивченні насамперед феноменології мови, яка сама “підказує” вибір адекватного апарату, а також конструкції відповідних моделей. Незважаючи на те, що метою інформаційної науки є витлумачення предметної галузі (у нашому випадку – лінгвістичних фактів) мовою моделей даних, самі типи та конструкції цих моделей повинні впливати з предметної галузі і якомога повніше враховувати специфіку мовних явищ. Саме виходячи з цієї умови, була сформульована структурна теорія лексикографічних систем, заснована на феноменології лексикографічного ефекту, послідовне застосування якої веде до певних узагальнень і створення методології побудови лексикографічних моделей.

Вихідним пунктом аналізу, результатом якого стало формулювання теорії лексикографічних систем, виявилось дослідження значної кількості структур реально існуючих традиційних словників, їх узагальнення і побудова відповідних моделей. З метою деталізації та інформаційно-лексикографічної конкретизації було проведено дослідження загальних структуротвірних ефектів і елементів лексикографічних систем, які абстрагуються з традиційних словників, перетворюючись на елементи інфологічних моделей лексикографічних систем "загального положення". Цей шлях веде до поняття *структури лексикографічних систем*.

Очевидно, що структура традиційних словників не випадкова, оскільки в ній сконцентровано багатовіковий досвід цілих поколінь лексикографів – тому вона, як правило, вільна від суб'єктивних смаків та уподобань розробників інформаційних систем. Досвід лексикографування, як різновиду інтелектуальної діяльності, в міру його накопичення, від систематизації власне філологічних фактів (і навіть ще вужче – від систематизації даних про лексичні одиниці) поступово поширюється й на систематизацію даних про світ, знання про який, в свою чергу, зосереджені у природній мові як цілісній інформаційній системі.

Універсальність явища лексикографічного ефекту спричиняє тенденцію до лексикографування будь-якого мовного феномена. Тому в лексикографічній практиці існують приклади створення словників, в яких лексикографуються навіть і такі одиниці мови, які не мають безпосереднього вербального представлення. Так, спроба лексикографування синтаксичних структур зроблена, наприклад, у Г. Золотової⁵. У згаданій праці відзначається: "Як фізичний світ навколо нас складається з елементарних частинок, найдрібніших з відомих частинок матерії, так і синтаксична будова нашої мови організується різноманітними, але регулярними комбінаціями елементарних, або мінімальних, одиниць, далі неподільних на синтаксичному рівні. У лінгвістиці на сучасному етапі її розвитку визріла потреба в осмисленні поняття елементарних синтаксичних одиниць, з яких, як стає все очевидніше, будуються й усі інші, більш складні конструкції". І далі: "Синтаксевою названо мінімальну, далі неподільну семантико-синтаксичну одиницю російської мови, котра

виступає одночасно як носій елементарного смислу і як конструктивний компонент більш складних синтаксичних побудов, яка, отже, характеризується певним набором синтаксичних функцій".

Аналогічні спроби лексикографування семантичних структур не тільки відображають загальну тенденцію до лексикографічного опису всіх мовних явищ, але й представляють відповіді на запити практики щодо розробки все більш досконалих систем лінгвістичного забезпечення.

Із викладеного випливає методологічна коректність включення одиниць будь-якого мовного рівня до складу елементарних інформаційно-лексикографічних одиниць тієї чи іншої лексикографічної системи. У такий спосіб лексикографуються семантичні, синтаксичні, когнітивні та інші структури, які, як правило, не мають безпосереднього вербального представлення в системі природної мови. До такого ж типу робіт близькі й праці зі створення словників: ідеографічних, дієслівного керування, еквівалентів слів, фразеологізмів тощо.

Вивчення багатовиддя структур існуючих традиційних словників веде до певних узагальнень, які можна не тільки покласти в основу теоретичної лексикографічної схеми, а й використати при проектуванні конкретних інформаційних систем лінгвістичного напрямку й створенні відповідного програмного забезпечення. Оскільки в лексикографії вже давно відбулося розмежування між поняттями "словник" та "список слів", "перелік", "індекс", "інвентар", то словник, як абстрактна лексикографічна система, обов'язково наділений структурою, що містить мінімум дві необхідні частини: реєстрову (ліву) та інтерпретаційну (праву). Саме наявність інтерпретаційної частини відрізняє словник від звичайного списку слів. Але словник має й більш глибоку структуру, яка відображається у будові реєстрової та інтерпретаційної частин словника в цілому та його окремих словникових статей, а також у структурі міжстатейних та міжсловникових відображень. Відтак, словник становить спеціальний вид тексту, в якому в систематизованому і структурованому вигляді подається опис лексики певної мови (або сукупності мов). Однак словник природно розглядати і як специфічний об'єкт техніки, а саме – інформаційну систему, де через посередництво поліграфічного виконання означено певні лінгвістичні

ефекти за допомогою шрифтових виділень, позиційного розміщення, спеціальних позначок тощо, які відіграють роль ідентифікаторів відповідних інформаційних змінних. Складність будови словника полягає ще й у тому, що не всі елементи його структури явно означені вказаним вище способом. У структурі реальних словників, як правило, велика кількість неявних структуротвірних елементів, виявлення яких часто є досить складним завданням. Процес абстрагування словникової (лексикографічної) структури становить своєрідну розшифровку, реконструкцію того лексикографічного ефекту, котрий привів до утворення цієї структури, і розгортається з використанням декількох положень, сформульованих спочатку в мовознавстві, але по суті таких, що мають загальносистемний характер.

Вихідним пунктом побудови структурної моделі лексикографічних (словникових) систем стала орієнтація на *багатоаспектне представлення* знакової природи лексичних одиниць як найбільш компактних та інформативних у природній мові. З позицій теорії лексикографічного ефекту це означає виділення в досліджуваній мовній системі підсистеми її елементарних інформаційних одиниць і встановлення їх системних характеристик.

Наступний момент полягає в урахуванні *дихотомічної структури* кожної елементарної інформаційної одиниці (і повної її сукупності), котра відображається в *багатовимірному співвідношенні форми та змісту*, носієм якого є визначений клас елементарних інформаційних одиниць.

Багатоаспектність представлення знакової природи одиниць природної мови в традиційних словниках (або елементарних інформаційних одиниць у загальних лексикографічних системах) забезпечується врахуванням семіологічних, лінгвістичних (фонетичних, морфематичних, граматичних, семантичних, стилістичних та інших) і когнітивних особливостей об'єктів лексикографування – залежно від типу словника й глибини характеристики лексикографічного ефекту, який виступає предметом дослідження в кожному конкретному випадку. В інформаційно-лексикографічній моделі зазначеним особливостям протиставляється певна множина комплексів даних та/або знань.

Зауважимо, що у мовному (мовленнєвому) потоці онтологічна природа мови виступає неподільною на окремі складові, які фігурують у концептуальних представленнях. З цього випливає вимога щодо необхідності використання комплексних ("інтегрованих") моделей мовних явищ, і отже, при розробці комп'ютерних систем опрацювання мови постає завдання розробки таких формалізованих моделей, які були б налаштовані на ефективне представлення інтеграційних процесів, урахуваючи водночас специфіку лінгвістичних об'єктів. У такий спосіб критерій багатоаспектності представлення знакової природи одиниць природної мови веде до необхідності побудови комплексних, інтегрованих моделей даних, придатних до поєднання концептуальних представлень різних за своєю природою мовних явищ.

Дихотомічність структури елементарних інформаційних одиниць в інформаційно-лексикографічній моделі за аналогією з тим, як це робиться в більшості традиційних словників, виявляється у структурній організації лексикографічної системи й впливає з фундаментальних положень сучасної лінгвістики, яка оперує поняттями форми і змісту лексичних одиниць та поняттями внутрішньої та зовнішньої форми слова, феноменологія яких глибоко простежена на мовному матеріалі.

Як відзначається в дослідженні В.М. Русанівського⁶, мова має дуалістичну функцію: з одного боку – це матеріальна основа, на яку мислення спирається у процесі свого функціонування, а з іншої – матеріал, у якому воно фіксується, стаючи доконаним фактом. Об'єктами дослідження складників мовнорозумового потоку є як фізична ("матеріальна"), так і змістова ("ідеальна") сторони. Звукову субстанцію мовлення, отже, можна вважати його формою, а інформаційні властивості – змістом.

З огляду на сказане, звукова реалізація мовлення може поділятися на елементи різного ступеня агрегованості – інтонаційно цілісні одиниці (інтонеми), комбінації голосних і приголосних (склади), власне голосні і приголосні (звуки) і т. д. Цей процес необмежений, оскільки виділення і класифікація складників звуків мовлення залежать від цілого ряду чинників, у тому числі й від прогресу акустики, фонології і т. ін. Фізичний процес мовлення

належить до незворотних і (як і багато інших акустичних явищ) дисипативних процесів. Зазначені властивості фізичної субстанції мовлення разом із властивостями мовленнєвого апарату визначають її зовнішні інформаційні характеристики.

У свою чергу, письмова форма мови моделює її усну форму, так що взагалі справедлива послідовність: <модель дійсності – мислення> → <модель мислення – усна мова> → <модель усної мови – письмова мова>. Оскільки наведені моделі фізично реалізуються в єдиній системі (пов'язаній з індивідуумами, соціальними спільнотами, системами культури...), цілком можливими і реальними є їх взаємодія та взаємовпливи. Таким чином, писемний варіант мови так само виступає у функції і моделі мислення, і моделі дійсності.

Безпосереднє буття мови у вигляді мовленнєвої діяльності, а також писемності та інших способів фіксації мовних актів на фізичних носіях, відмінних від природномовних, репрезентує властивість мови “мати зовнішню форму”. Зовнішня форма взагалі можлива завдяки властивості мови служити позначкою (“представником”) феноменальної сторони дійсності, і оскільки мова сама становить певну дійсність, то в ній закладені потенції для позначення (“представлення”) самої себе.

Система, яка виступає репрезентантом феноменальної сторони дійсності, повинна мати й відповідну організацію. Оскільки відмінність між явищем і суттю є відносною, а між феноменальною і сутнісною дійсністю немає різкої межі, то її не мусить бути і в мові як моделі дійсності. Цей факт і реалізується у властивості слова мати внутрішню форму, яка має зв'язок із представленням ноуменальної частини його власного буття в системі мови. Зовнішня і внутрішня форми таким чином є взаємопов'язаними і разом складають форму слова на противагу його змісту – сумі конкретних значень.

Такого роду міркування дають підстави для твердження, що відношення "форма-зміст" та поняття внутрішньої і зовнішньої форми носять всезагальний характер, представляють універсальну властивість елементарних інформаційних одиниць, що індукуються в процесі розвинення будь-якого лексикографічного ефекту і, будучи формалізованими у вигляді відповідних моделей даних, спроможні скласти субстрат моделей інформаційних систем довільної природи та походження, а для мовноорієнтованих моделей даних вони є

просто обов'язковими. Зазначені поняття, на наш погляд, мають потенціал конструктивності, оскільки будь-який „зміст” існує лише у певній формальній оболонці, тобто у вигляді деякої “форми”, що дозволяє застосовувати уніфікований підхід до побудови їх репрезентантів у науковій теорії.

Розглянемо деяку систему S , концептуальний опис якої ми прагнимо представити у вигляді певної лексикографічної системи. Оскільки нас цікавлять насамперед лінгвістичні факти, то системою S у нас виступатиме саме природна мова, або сукупність природних мов, або певна підсистема (певний аспект) природної мови.

Системі S притаманна ієрархія лексикографічних ефектів. Так, для природномовної системи можна навести приклади цілої низки лексикографічних ефектів, результатом яких постало виділення з мовленнєвого потоку окремих фонем, складів, морфем, слів (словоформ), лексем, словосполучень, еквівалентів слів, речень і т. д. Усі названі структурні одиниці виступають як складники відповідних класів елементарних інформаційних одиниць стосовно тих чи інших типів природномовних лексикографічних ефектів.

У подальшому будемо розуміти під *лексикографічною системою (Л-системою)* спеціальне інформаційне середовище, в якому розвивається (реалізується) певний лексикографічний ефект (або лексикографічні ефекти).

Для побудови практично корисної схеми моделювання відзначених явищ необхідно мати набір інформаційних конструктивів, які специфікують структурні елементи Л-систем, дозволяючи розробку конкретних застосувань. У такий спосіб приходимо до необхідності конструктивної теорії Л-систем, в основу якої покладено лексикографічну модель даних і яка вводиться у такий спосіб.

Визначимо певну множину $V(I^Q(S))$, як множину описів класу $I^Q(S)$, іншими словами, визначимо відображення:

$$D: I^Q(S) \longrightarrow V(I^Q(S)) \quad \text{і} \quad \Delta: V(I^Q(S)) \longrightarrow I^Q(S) \quad (7)$$

так що для кожного елемента $x \in I^Q(S)$ однозначно визначено його опис $V(x)$ як елемент множини $V(I^Q(S))$ ($V(x) \in V(I^Q(S))$): $D x = V(x)$. Отже, $V(I^Q(S))$ має будову:

$$V(I^Q(S)) = \bigcup_{x \in I^Q(S)} V(x), \quad (8)$$

де $V(x)$ представляється у вигляді слова (тексту) в деякому скінченному алфавіті $A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$:

$$V(x) = v_1(x) v_2(x) \dots v_{k(x)}(x), \quad v_i(x) \in A, \quad i=1, 2, \dots, k(x). \quad (9)$$

Відзначимо, що серед символів $v_i(x) \in A$ можуть бути й такі, що повторюються.

На $V(x)$ визначимо певну структуру $\beta(x)$ у такий спосіб. Припустимо, що для всіх $V(x) \in V(I^Q(S))$ існує єдине правило, за яким будь-який $V(x)$ – як слово вигляду (9) – розбивається на множину підслів $\beta_i(x)$ наступним чином:

$$\{\beta_i(x), i = 1, 2, \dots, q\} = \beta[V(x)]; \beta[V(x)] \subseteq B[V(x)], \quad (10)$$

де $B[V(x)] = \{v_{i_1} v_{i_2} \dots v_{i_p}, 1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_p \leq k(x), k = 1, 2, \dots, n, v_{ij} \in \{v_i(x)\}\}$.

Назвемо $\beta[V(x)]$ структурою $V(x)$ за умови, що:

$$x \in \beta[V(x)]; V(x) \in \beta[V(x)], \beta_i(x) \neq \beta_j(x) \text{ при } i \neq j. \quad (11)$$

Покладемо за визначенням:

$$\beta[V(I^Q(S))] = \bigcup_{x \in I^Q(S)} \beta[V(x)] \quad (12)$$

Очевидно, що $V(I^Q(S)) \in \beta[V(I^Q(S))]$.

Позначимо через:

$$\beta_i = \bigcup_{x \in I^Q(S)} \beta_i(x), \quad i = 1, 2, \dots, q, \text{ а також } \beta = \bigcup_i^q \beta_i. \quad (13)$$

Зрозуміло, що $\beta \equiv \beta[V(I^Q(S))]$.

Відзначимо, що деякі з елементів $\beta_i(x)$, $i = 1, 2, \dots, q$, можуть бути порожніми елементами для певних $x \in I^Q(S)$; у цьому випадку вони опускаються в (10 – 13).

Через $\sigma[\beta]$ позначимо певну структуру, визначену на β , і отже, на $V(I^Q(S))$ – надалі називатимемо $\sigma[\beta]$ макроструктурою $V(I^Q(S))$ (обмеження $\sigma[\beta]$ на $V(x)$: $\sigma[\beta] \big|_{V(x)} \equiv \sigma(x)$ породжує мікроструктуру $V(x)$). Активне формулювання цього факту полягає у встановленні процедури (оператора, процесу...) σ , який породжує на β структуру $\sigma[\beta]$:

$$\sigma: \beta \longrightarrow \sigma[\beta]. \quad (14)$$

Зрозуміло, що на $V(I^Q(S))$ можлива генерація цілого ряду неізоморфних структур $\sigma[\beta]$. У їх ролі можуть виступати будь-які моделі даних (у тому числі й реляційна), логіко-математичні моделі (зокрема, логічні числення типу логіки предикатів), конструкції формальних граматик тощо.

Завдяки можливості інтерпретації $I^Q(S)$ як класів, елементами яких є об'єкти будь-якого походження, природною є об'єктно-орієнтована інтерпретація моделі. Відношення між елементами класу $I^Q(S)$ індукуються системою унарних відношень $\tau[\beta_1]$ на $\beta_1 = \{x\}$ та відображенням:

$$\Delta: V(I^Q(S)) \longrightarrow I^Q(S); \quad \Delta \tau[\beta_1]. \quad (15)$$

У такий спосіб комплекс $I^Q(S)$ постає представником онтологічної природи реальності, що підлягає моделюванню, у той час як $V(I^Q(S))$, β , $\sigma[\beta]$ представляють її концептуальну сторону.

Подальший розгляд концентруватиметься навколо відношень "форма-зміст", носієм яких є комплекс $I^Q(S)$ і які розвиваються й реалізуються в середовищі $\{I^Q(S), D, V(I^Q(S)), \beta, \sigma[\beta]\}$. При цьому сукупність властивостей і якостей комплексу $I^Q(S)$, внаслідок скінченності й обмеженості перцептивно-сенсорних і пізнавальних потенцій "суб'єкта D", розподіляється на дві – не цілком чіткі і не цілком чітко відокремлювані частини. У концептуальній же схемі, реалізованій в описі $V(I^Q(S))$, вказані частини повинні бути відокремлені; іншими словами, необхідною умовою коректності її побудови є існування процедури, яка здійснює таке відокремлювання. Зі сказаного випливає існування комутативної діаграми:

$$\begin{array}{ccc}
 & V(I^Q(S)) & \\
 & \swarrow \quad \searrow & \\
 F & & C \\
 \swarrow \quad \searrow & & \swarrow \quad \searrow \\
 \Lambda(I^Q(S)) & & P(I^Q(S)) \\
 & \nwarrow \quad \nearrow & \\
 & H &
 \end{array} \quad (16)$$

$$F(V(I^Q(S))) = \Lambda(I^Q(S)); \quad C(V(I^Q(S))) = P(I^Q(S)); \quad \Lambda(I^Q(S)) \cap P(I^Q(S)) = \emptyset, \quad (1.15)$$

причому $H \circ F = C$, де символом „ \circ ” позначено композицію відображень;

$$\Lambda(I^Q(S)) = \cup_{x \in I^Q(S)} \Lambda(x) \quad P(I^Q(S)) = \cup_{x \in I^Q(S)} P(x) \quad (17)$$

До оператора H (зазвичай і там, де це можливо і доцільно) визначається й обернений оператор: H^{-1} . Для прикладу візьмемо як $V(I^Q(S))$ – парадигматичну Л-систему для української мови. Тоді $\Lambda(I^Q(S))$ набуває інтерпретації у вигляді множини вихідних слівформ українських лексем, а $P(I^Q(S))$ – множина відповідних повних парадигм. Позначивши вихідну форму лексеми x через x_0 , її повну парадигму через $[x]$, будь-який елемент цієї парадигми через $\chi(x)$; $H \equiv H^{PAR}$; $H^{-1} \equiv H^{LEM}$, одержуємо $H^{PAR}x_0 = [x]$; $H^{LEM}\chi(x) = x_0$. Якщо H^{PAR} є однозначним відображенням, то H^{LEM} , взагалі кажучи, відображення неоднозначне, що створює чималі проблеми при розв’язанні ряду завдань лінгвотехнології, зокрема при автоматичній природномовній індексації українських текстів.

На $\Lambda(I^Q(S))$ і $P(I^Q(S))$ індукуються макроструктури:

$$F(\sigma[\beta]) = \lambda[\beta] \text{ і } C(\sigma[\beta]) = \rho[\beta] \quad (18)$$

і відповідні їм мікроструктури:

$$\lambda[\beta] \big|_{V(x)} \equiv \lambda(x); \quad \rho[\beta] \big|_{V(x)} \equiv \rho(x) \quad (19)$$

як обмеження $\lambda[\beta]$ і $\rho[\beta]$ на $V(x)$.

Відзначимо, що діаграма (16) – тобто об’єкти $V(I^Q(S))$, $\Lambda(I^Q(S))$, $P(I^Q(S))$ і відображення F , G , H , – фактично будується незалежно від структури $\sigma[\beta]$. Походження і смисл її складових елементів зовсім інші. А саме: $\Lambda(I^Q(S))$ співвідноситься з тією частиною опису $V(I^Q(S))$, яке – в певному розумінні – представляє форму $I^Q(S)$, а, відповідно, $P(I^Q(S))$ зіставляється з тією частиною опису $V(I^Q(S))$, що відповідає за зміст $I^Q(S)$. Наведена специфікація практично реалізує наше переконання в тому, що відношення "форма-зміст" є універсальними, притаманними об’єктам будь-якої природи і походження, оскільки вони залучаються до процесу взаємодії з суб’єктом, котрий їх досліджує.

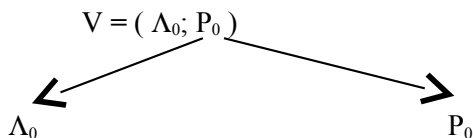
Визначення. Вісімка об’єктів $\{I^Q(S), D, V(I^Q(S)), \beta, \sigma[\beta], F, C, H\}$ визначає елементарну лексикографічну модель даних, а її конкретна реалізація – елементарна лексикографічна систему.

Зауважимо, що будь-який елемент β_i (або будь-яка їх сукупність), що належить до структур, β , $\sigma[\beta]$, $\lambda[\beta]$, $\rho[\beta]$ може набути інтерпретації як елементарної Л-системи. Таким чином одержуємо можливість виокремити в структурі початкової елементарної Л-системи низку інформаційно-лінгвістичних підструктур, які тлумачимо як окремі Л-системи. Перевизначивши у такий спосіб структуру вихідної Л-системи, одержуємо Л-модель та Л-систему загального положення (неелементарну); вона представляється у вигляді об'єднання певної кількості елементарних Л-систем із можливими відображеннями та зв'язками між ними. Таким чином, Л-система загального положення представляється у вигляді графа $G = \{V = \{V_i\}; R = \{R_{kl}\}\}$, де $V = \{V_i\}$ – множина вершин, якими виступають елементарні Л-системи V_i , що входять до G , а $R = \{R_{kl}\}$ – множина ребер графа G , так що ϵR_{kl} поєднує V_k та V_l .

Зокрема, ніщо не заважає дивитися на $\Lambda(I^Q(S))$ і $P(I^Q(S))$ як на окремі, автономні елементарні Л-системи, а це надає можливість побудови такого розвинення:

$$\begin{array}{ccc}
 V(I^Q(S)) = (\Lambda(I^Q(S)) \equiv \Lambda_0(I^Q(S))) & \xrightarrow{H_0} & P_0(I^Q(S)) \equiv P(I^Q(S)) \\
 \begin{array}{c} \swarrow F_{01}^\Lambda \quad \searrow C_{01}^\Lambda \end{array} & & \begin{array}{c} \swarrow F_{01}^P \quad \searrow C_{01}^P \end{array} \quad (20) \\
 \Lambda_{01}^\Lambda(I^{Q_1}(S)) & \xrightarrow{H_{01}^\Lambda} & P_{01}^\Lambda(I^{Q_1}(S)) \quad \Lambda_{01}^P(I^{Q_2}(S)) & \xrightarrow{H_{01}^P} & P_{01}^P(I^{Q_2}(S))
 \end{array}$$

Звернімо увагу на зміну типу лексикографічного ефекту на другому поверсі – замість Q тепер маємо Q_1 й Q_2 , відповідно. Отже, приходимо до комплексів об'єктів $I^{Q_1}(S)$ і $I^{Q_2}(S)$. Продовжуючи цей процес, одержуємо рекурсивне розвинення лексикографічної системи $V(I^Q(S))$:

За нашою роботою⁷ назовемо цей процес *рекурсивною редукцією лексикографічної системи*. Він нагадує своєрідний інформаційний “мікроскоп”, що “виявляє” з кожним кроком усе більш тонкі деталі структури лексикографічної системи.

Надалі позначатимемо процес рекурсивної редукції Л-системи $V(I^Q(S))$ через $RR\downarrow[V(I^Q(S))]$. У визначення цього процесу входять характеристики всіх операторів F, G, H на всіх наявних рівнях рекурсивної редукції разом із результатами їх дії, а також усі макро- і мікроструктури σ , λ , ρ .

Таким чином, приходимо до загального визначення лексикографічної системи у вигляді сімки:

$$\{I^Q(S), D, V(I^Q(S)), \beta, \sigma [\beta], RR\downarrow[V(I^Q(S))], \Sigma\}, \quad (22)$$

де символом Σ позначено архітектуру, в якій реалізовано лексикографічну модель даних:

$$\{I^Q(S), D, V(I^Q(S)), \beta, \sigma [\beta], RR\downarrow[V(I^Q(S))]\}. \quad (23)$$

Визначення окремих елементів моделі у формулі (23) представлене формулами (3–21); архітектура Σ , зазвичай, обирається трирівневою, такою, що відповідає ANSI/SPARK⁸.

Основні складові архітектури ANSI/SPARK використовуватимемо в такій інтерпретації:

$$ARCH_LS = \{KM, EXM, INM; \Phi, \Psi, \Xi\}, \quad (24)$$

де, в останній формулі, KM є концептуальною моделлю лексикографічної системи LS. Символом $EXM = \{ex M\}$ позначено множину її зовнішніх моделей, які відповідають цій концептуальній моделі KM, а $INM = \{in M\}$ – відповідна множина її внутрішніх моделей. Через $\Phi = \{\phi\}$ позначено множину відображень KM в EXM:

$$\phi : KM \rightarrow ex M, \text{ де } ex M \in EXM; \quad (25)$$

відповідно, $\Psi = \{\psi\}$ – множина відображень KM в INM :

$$\psi : KM \rightarrow in M, \text{ де } in M \in INM; \quad (26)$$

$\Xi = \{\xi\}$ – множина відображень INM в EXM.

При цьому ми зупиняємося на такій інтерпретації елементів архітектури.

Концептуальна модель (*концептуальний рівень представлення*) предметної галузі – це знакова, семантична модель, у котрій в однозначному, скінченному та несуперечливому вигляді інтегруються уявлення різних фахівців про предметну галузь.

У внутрішній моделі (*внутрішньому рівні представлення*) визначаються типи, структури та формати представлення, зберігання та маніпулювання даними, алгоритмічна база та операційно-програмне середовище, в яке „занурюється” концептуальна модель при її реалізації.

Зовнішня модель (*зовнішній рівень представлення*) відображає погляди кінцевих користувачів і, отже, прикладних програмістів на інформаційну систему. В ній реалізується система засобів, які дозволяють користувачеві здійснювати дозволені контакти і маніпулювання даними, представленими на внутрішньому рівні.

Одній концептуальній моделі може відповідати декілька внутрішніх та зовнішніх моделей, тому відображення $\Phi: KM \rightarrow EXM$ та $\Psi: KM \rightarrow INM$, взагалі кажучи, не ін’єктивні. Але відображення $\phi: KM \rightarrow exM$, та $\psi: KM \rightarrow inM$ будуються ін’єктивними (але, зазвичай, не бієктивними). Визначимо множину Ξ відображень INM в EXM :

$$\text{для } \forall inM \in INM \text{ та } \forall exM \in EXM \exists \xi \in \Xi \text{ таке, що:} \\ \xi(inM) = exM. \quad (27)$$

При цьому відображення ϕ , ψ , ξ будуються в такий спосіб так, що діаграма:

є комутативною: $\xi \circ \psi = \phi$. Вимога комутативності цієї діаграми є суттєвою, оскільки гарантує узгодженість між усіма рівнями архітектури системи.

3. ПОНЯТТЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

У реальній дійсності об'єкти мови функціонують в їх цілісності, не поділеній на окремі складові їх концептуального представлення. У лексикографічній системі це виявляється в тому, що представлення мовних об'єктів передбачає поєднання різних типів лексикографічних ефектів, а також поєднання та узгодження різномірних (гетерогенних) лексикографічних структур. У свою чергу, це потребує узгодження між усіма елементами архітектури Л-систем, які підлягають процесу інтеграції.

Проведені нами численні експерименти зі створення конкретних комп'ютерних реалізацій інтегрованих лінгвістичних об'єктів дозволили зробити висновок про необхідність побудови спеціального мовно-інформаційного середовища, яке б із самого початку було адаптованим до процесів інтегрування різних лексикографічних систем і містило необхідні засоби та конструктиви для здійснення зазначених процесів, а також і фіксації їх результатів у вигляді інтегрованих лексикографічних систем, що мають різні лексикографічні структури.

У такий спосіб нами було запропоновано поняття *лексикографічного середовища*, яке вводиться в наступний спосіб.

Визначення. Вважається, що задано *лексикографічне середовище (Л-середовище) ML* , якщо:

1. Задано клас Об ML елементів, кожен з яких є діаграмою вигляду (28) і представляє певну Л-систему (не обов'язково елементарну). Зазначені елементи називаються об'єктами Л-середовища ML – позначатимемо їх великими латинськими літерами: A, B, C, \dots .

2. Для кожної пари пари об'єктів A, B з ML задано множину $\text{Hom}_{ML}(A, B)$, яка називається множиною морфізмів A в B ; замість $f \in \text{Hom}_{ML}(A, B)$ часто пишуть:

$$f$$

$f: A \rightarrow B$ або $A \rightarrow B$. При цьому $f: KM_A \rightarrow KM_B$; $f: INM_A \rightarrow INM_B$;

$f: EXM_A \rightarrow EXM_B$; $f(\varphi_A) = \varphi_B$; $f(\psi_A) = \psi_B$; $f(\xi_A) = \xi_B$ та $f(\xi_A) \circ f(\psi_A) = f(\varphi_A)$.

3. Для кожної трійки об'єктів (A, B, C) з ML задано відображення

$$\mu: \text{Hom}_{ML}(A, B) \times \text{Hom}_{ML}(B, C) \rightarrow \text{Hom}_{ML}(A, C)$$

(образ $\mu(f, g)$ пари (f, g) , де $f \in \text{Hom}_{ML}(A, B)$, $g \in \text{Hom}_{ML}(B, C)$), буде позначатися $f \circ g$ або fg і називатися композицією морфізмів f і g).

4. Множини $\text{Hom}_{ML}(A, B)$ і композиція морфізмів задовольняють такі аксіоми:

(а) Асоціативність: для кожної трійки морфізмів f, g, h

$$f \quad g \quad h$$

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \quad f(g \circ h) = (f \circ g) \circ h.$$

(б) Існування одиниці: для кожного $A \in \text{Ob } ML$ існує морфізм $1_A: A \rightarrow A$, ($1_A \in \text{Hom}_{ML}(A, A)$), такий що $1_A \circ f = f$ і $g \circ 1_A = g$ для довільних морфізмів $f \in \text{Hom}_{ML}(B, A)$ і $g \in \text{Hom}_{ML}(A, B)$.

(с) Якщо пари (A, B) і (A', B') різні, перетин $\text{Hom}_{ML}(A, B)$ і $\text{Hom}_{ML}(A', B')$ – порожній. Серед морфізмів з Hom_{ML} , відповідно до їх властивостей, можуть виділятися мономорфізми, епіморфізми та ізоморфізми.

Нехай дано два лексикографічні середовища ML_1 і ML_2 . Коваріантний (відповідно контрваріантний) функтор F з ML_1 в ML_2 складається з:

(а) відображення $A \rightarrow F(A)$, яке протиставляє кожен об'єкт A з ML_1 об'єкт $F(A)$ з ML_2 ;

(б) відображень $F(A, B): \text{Hom}_{ML_1}(A, B) \rightarrow \text{Hom}_{ML_2}(F(A), F(B))$ – для коваріантного й $F(A, B): \text{Hom}_{ML_1}(A, B) \rightarrow \text{Hom}_{ML_2}(F(B), F(A))$ для контрваріантного функтора, визначених для всіх пар (A, B) об'єктів з ML_1 і таких, що (якщо замість $F(A, B)(u)$ писати просто $F(u)$) $F(1_A) = 1_{F(A)}$ і $F(vu) = F(v)F(u)$ (відп. $F(vu) = F(u)F(v)$).

Отже, елементами специфікації Л-середовища ML виступають: клас систем $\{S\}$; клас лексикографічних ефектів $\{\{Q\}(S)\}$, що розвиваються в кожній S з $\{S\}$; сукупність класів елементарних інформаційних одиниць $\{I^Q(S)\}$, що генерується в кожній S з $\{S\}$ відносно кожного лексикографічного ефекту Q з $\{\{Q\}(S)\}$; клас відображень $\{d\} \{I^Q(S)\}$ в $\{V(I^Q(S))\}$; клас структур $\{\beta, \sigma[\beta]\}(V(I^Q(S)))$; клас процесів рекурсивної редукції $\{RR \downarrow [V(I^Q(S))]\}$; множини $\{INM\}$, $\{EXM\}$ внутрішніх і зовнішніх моделей та відображень $\{\phi\}$, $\{\psi\}$, $\{\xi\}$, визначених формулою (24), відповідно; до специфікації Л-середовища ML входить і клас морфізмів Hom_{ML} .

4. ЗАКЛЮЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

На теперішній момент автори можуть стверджувати, що в єдиній моделі даних у принципі можливе поєднання різних формальних конструкцій, які використовуються при моделюванні мовних явищ. Це стосується як окремих лінгвістичних алгоритмів, так і більш агрегованих об'єктів, представлених синтаксичними структурами і взагалі формальними граматиками різних типів, моделями лінгвістичних знань, заснованих на фреймах, продукціях тощо.

Проте, на думку авторів, проблема є насправді більшою: її найістотніші аспекти сконцентровано в галузі типології лексикографічних ефектів, яка тісно пов'язана з іншою фундаментальною проблемою – проблемою суб'єктивного у структурі світобудови. Адже основне системотвірне відношення конструкції Л-систем – відношення “форма – зміст” – є по суті нічим іншим, як констатацією існування суб'єкта, який сприймає дійсність, персоніфіковану в комплексі $I^Q(S)$. Дійсно, відображення D , що фігурує у формулі (7), природно інтерпретувати як дію суб'єкта, який за допомогою своїх перцептивно-сенсорних органів і мовнорозумового апарату, або через посередництво створених ним приладів, або за допомогою і того, і другого здійснює сприйняття, пізнання й опис комплексу $I^Q(S)$. Відношення відзначеного типу є системотвірними не тільки для природної мови, а й взагалі для систем, в яких відбуваються процеси, символічно зображені у формулах (7). Мовні та мовнорозумові процеси у межах сформульованого підходу вкладаються в більш широкий і загальний контекст, зберігаючи при цьому свою специфіку.

¹Палагин А.В., Широков В.А. Принципы когнитивной лексикографии; ²Лихачев Д.С. Еще о точности литературоведения // О филологии. – М., 1989. – С. 27-30; ³Колмогоров А.Н. Три подхода к определению понятия "количество информации" // Теория информации и теория алгоритмов. – М., 1987. – С. 213-223; ⁴Широков В.А. Информационная теория лексикографических систем. – К., 1998; ⁵Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М., 1988; ⁶Русанівський В.М. Структура лексичної та граматичної семантики. – К., 1988; ⁷Широков В.А. Інформаційна теорія та системотехнічні засади комп'ютерної лексикографії.

Автореф. дис. ... д.т.н. – К., 1999; ⁸ANSI/X3/SPARK Study group on data base management systems: interim report, FDT, 7:2, ACM, – New York, 1975.

Л.І. Шевченко, канд. філол. наук

МЕНТАЛЬНІСТЬ У ДИСКУРСІ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У концептах теорії інтелектуалізації літературної мови аналізується ментальність як мовний код нації.

The category of mentality as the linguistic code of a nation is analyzed in terms of the theory of intellectualization of a literary language.

Гуманітарні дослідницькі парадокси значною мірою відбиті у розумінні категорії ментального: численні теоретичні роботи і методики аналізу залишають відкритим питання дефінітивної окресленості терміна. Зауважимо, точність визначення швидше нівелювала б проблему, ніж наближала до істини, тому що немає однозначного розуміння обсягу поняття: ментальне співвіднесене з первісними універсальними уявленнями про світ? диференційованими характеристиками світорозуміння і світовідчуття етносу / етносів? ментальне є специфікаційною константою чи еволюційно (культурно) змінною атрибутивністю національного світобачення? Лінгвістичний парадокс виявляється і в критеріях наукового опису: ментальність корелюється з «картиною світу» (тоді як «картина світу» відбиває насамперед первісний, язичницький світогляд), і ментальне ж, як правило, розглядають у контексті національних характеристик, тобто нівелюється логіка історичного, понятійного й ретроспективного аналізу мовних явищ. Ментальне включають у контекст культури, в той час як культура передусім синонімізована з інтегральною цивілізаційною характеристикою А. Боннера: «цивілізований», тобто «прищеплений» до культури. В епістемології присутнє і розуміння поняття «ментального» як відповідника до «інтелектуального», зокрема в концептах «школи інтелектуальної історії», де принципово декларується увага до «розвитку і зміни ментальних досягнень людства», «історії ідей»,

«виявлення духовних зразків», «інтелектуальних парадигм» чи «абсолютних передумов», а також їх зв'язку з історичною чи сучасною соціально-політичною дією¹.

Лінгвістика розуміє ментальне насамперед як мовний код етносу. Твердження В. фон Гумбольдта про те, що «відмінність мов полягає не тільки у відмінності звуків, але й у відмінності світобачення», а «у кожній мові закладено самобутнє світовідчуття»² розвинуто у класично відомій позиції О.О. Потебні. У полеміці з англійським соціологом Г. Спенсером, що заперечував вивчення історії мови у зв'язку з історією мислення і життя, О.О. Потебня доводить: «В історії мови на загальну увагу заслуговує, безперечно, вивчення не звукової оболонки слів, котре при всій своїй важливості має лише службове значення, а мисленнєвого змісту слів, неможливого, неіснуючого без мови, твореного і відтворюваного разом зі звуковою оболонкою слів»³. Таким чином, реальний зміст, реальні потенції і функції мови О.О. Потебня бачить лише у діалектичній взаємозалежності мовних форм і позамовних світоглядних, смислових, буттєвих реалій.

Пізніше Г.Г. Шпет, розвиваючи ідеї Е. Гуссерля, не лише аналізуватиме «дух», «душу» і «характер» народу як «об'єктивізацію сукупної суб'єктивності»⁴, але й послідовно визначатиме аргумент від дослідницької парадигми мовними фактами в їх історичній інтерпретації. Г.Г. Шпетові ж належить екскурс в історію питання про зв'язок етнічної психології та мовознавства. Аналізуючи науково-видавничу діяльність М. Лацаруса і В. Штейнталя, Г.Г. Шпет вважає за необхідне хронологізувати і паспортизувати «прекрасну» і «продуктивну» для науки ідею про такий міждисциплінарний зв'язок: «Загальна думка авторів етнічної психології про мову як окреслення і навіть ознаку нації стала популярною у ХІХ ст. під впливом Гердера і особливо з часу відомих «Промов до німецької нації» Фіхте. Наукове значення ця думка здобула у працях В. фон Гумбольдта. Але як спостереження, ця думка – досить стара. У «Строматах» Климента Александрійського я знайшов таку позначку: «Мову визначають так, що «це, мовляв, є спосіб висловлення думок, відлтий відповідно до характеру народу»⁵.

Новітня філософія ХХ ст. різних наукових напрямків не лише залучає лінгвістичний матеріал для об'єктивізації світоглядних

концепцій (М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер, П. Рікьор та ін.), але й моделює світоглядну картину світу, деталізуючи естетичні архетипи, сукупність понятійних символів народу – весь спектр ментальних характеристик, виражених і у мовних формах. Логічно ця тенденція представлена в неординарній (і досі дискусійній) праці О. Шпенглера «Захід Європи», де характерологічне сприйняття буттєвості різними народами описується в системі домінант символіки⁶.

Лінгвістична мотивація категорії ментальності системно виявлена, на наш погляд, у працях, що представляють семантичне моделювання картини світу⁷. Проте мовознавча інтерпретація самого терміна, як правило, залишається поза межами лінгвістичного аналізу. Загальнонаукове тлумачення ментальності як сукупності уявлень про світ всередині даної традиції, взятих у їх системному й операціональному аспектах⁸ не повністю відображає комплекс дефінітивних ознак наукової категорії.

Найбільш поширеним у мовознавстві є розуміння «менталітету» як специфічних понятійних уявлень народу, що відображені у словнику (передусім як чуттєві й образні уявлення) і особливо у формі символів, метафор і народнопоетичної фразеології. Проте вже В. фон Гумбольдт окреслив суть і складові проблеми нерозривної єдності загального і часткового (а названі форми є частковими щодо мовних репрезентацій мислення) в діалектичному становленні людства в цілому і окремих народів⁹. Саме народ як етнічна еволюційна єдність утворює свою, особливу світоглядну модель буття, де й окреслюються інтелектуальні межі, в яких етнос здатний до безкінечного людського розвитку. Зі своєї генетично й еволюційно мотивованої моделі світобачення народ може без сторонньої допомоги формулювати як часткові, так і загальні форми пізнання, властиві людській природі. І при уважному погляді на мову – все, що з'являється в наступні періоди, вже є в зародковому стані у періоди попередні.

Поняття менталітету, таким чином, співвідносне з інтегральними для етносу світоглядними поняттями, ознаками, символами, комунікативними формами, виявленими передусім у мові.

Лінгвістичний аналіз менталітетних ознак мовної свідомості українського народу зустрічається з властивими будь-якій

еволюційній теорії проблемами, що полягають у завжди неповному і недостатньо структурованому знанні об'єкта пізнання, що еволюціонує, в аспекті нашої проблематики – менталітету та його динамічних мовних форм.

Світова цивілізація як культурний і мисленнєвий феномен становить єдність і виявляється узагальненими для Homo sapiens інтелектуальними потенціями, ідеальними для структури пізнання вимірами розвитку і прогресу, еволюційною інтелектуальною динамікою людства, що співвідносяться з національними системами світобачення як абстрагований абсолютизм і безмір конкретних фактів.

Динаміка становлення української цивілізаційної моделі, інтелектуалізація літературної мови – якісно прогресуючої ознаки еволюційного розвитку нації – співвідносні з інтегральними цивілізаційними ознаками і мисленнєвими законами людства, проте завжди мотивовані специфікою менталітету, конкретним екстралінгвістичним контекстом буття народу.

Категоріальне окреслення менталітету в контексті концептуальної теорії прогресивного розвитку літературної мови спирається на розуміння інтелектуалізації як виміру змісту мови, реального наповнення суті поняття «менталітет».

Відтак формується дослідницька парадигма, де інтелектуалізація літературної мови розглядається як прогресуючий розвиток генетичної заданості і природної зумовленості, еволюції менталітету в історично і соціально змінній динаміці світу.

Звідси виникає потреба в окресленні змістового поля корелятивних категорій: український народ (етнос, нація) – як самодостатня етногенетична і цивілізаційна сутність; менталітет – природа світовідчуття, оригінальної цивілізаційної рефлексії на оточуючий світ; історико-соціальні обставини буття – конкретна, змінна, суспільно детермінована форма життя нації.

Виникаючи з індоєвропейського суперетносу, пройшовши стадіальний розвиток через праслов'янську язичницьку цілісність і східноєвропейську суперетнічну єдність – Руську землю, український народ еволюційно вичленовується і формується з розпадом історичної державності – Київської Русі.

Звідси спокуса менталітет (системну домінанту характерологічних, естетичних і етичних принципів буття народу)

співвідносити з досить чітко окресленою і новітньою в історичній безкінечності фазою розвитку. Проте підступність простоти не лише в неможливості при такому підході віднайти коріння народу в світовому етногенезі, але і безперспективність намагання сформулювати задовільні критерії при кваліфікації діагностуючих ознак будь-якого рівня як властивих українцям. Опис ознак менталітету лише на синхронному, або обмеженому в часі зрізі (якої глибини він не був би) та без урахування абсолютної історичної динаміки, повного еволюційного контексту не має великого смислу. К. Леві-Строс у «Структурній антропології» висловлюється ще різкіше: «Все питання полягає в тому, щоб з'ясувати ... чи має без знання історичного розвитку, що дійшов до сучасних форм, великий смисл найбільш проникливий аналіз окремої культури, який полягає в описі її реалій та їх функціональних зв'язків і в дослідженні динамічних процесів, завдяки яким кожний індивід впливає на свою культуру, а культура – на індивіда»¹⁰.

Логічною видається модель розвитку цивілізації (світової і національної) як еволюційної закономірності, де кожна наступна фаза, тенденція чи форма зумовлені попередніми обставинами і причинами. У передмові до книги М. Мосса, метафорично коментуючи ідею розвитку цивілізації, К. Леві-Строс пропонує власну гіпотетичну модель еволюційної тенденції. Людство, на думку антрополога, одержало в історичному «колись», з одного боку, структуру розуму, що складається з бінарних опозицій, з другого – детальний план її, представлений символами (емпірична реальність). Подальший розвиток – це лише уточнення класифікацій, перегрупування елементів, з'ясування зв'язків, відкриття нових ресурсів у рамках того, що закрито і незмінне.

Принциповість викладеної ідеї – в утвердженні стадіальності, структури і змісту цивілізації як процесу вдосконалення інтелектуальних світоглядних потенцій людства, що становлять, таким чином, онтологічну характеристику людини.

Позиція К. Леві-Строса контамінує з принципами нашого дослідження. Логічна, понятійна і чуттєва модель світу як основа інтелектуальної парадигми національного світобачення бере початки вже у суперетнічній індоєвропейській єдності. У давній період передньоазійського співжиття індоєвропейської сім'ї народів

формується глибинні опозиції і символи свідомості, реліктові форми пізнання світу та його логічно-чуттєвого відтворення в поняттях. Розвиток народів, їх цивілізаційної свідомості та її поняттєвого втілення – це вже «уточнення», трансформація, формування якісно нової культурної реальності, що залежала і залежить від конкретних історико-соціальних обставин, географічного середовища, внутрішніх інтелектуальних потенцій народу і його мови.

Коли Є.М. Мелетинський, коментуючи К. Леві-Строса, акцентує увагу на тезі антрополога: «При переході від культури до культури медіатори змінюються, але логічна медіація залишається. Визначальними початками є функції і відношення у системі, а остання пов'язана з культурно-етнографічним контекстом»¹², – абсолютну рацію мають і автор, і науковий коментатор. Логічна медіація у формі бінарних опозицій (як принцип і форма будь-яких корелюючих ознак) – генетично властива інтелектуальна ознака людства, наднаціональний, структурно-понятійний цивілізаційний мисленнєвий рівень. Врешті К. Леві-Строс відходить від абстрагування як класичної форми викладу світоглядних теорій і фактично визначає ці опозиції: *ясний – темний, голосний – тихий, м'який – твердий, верхній – нижній, лівий – правий, попередній – наступний, земний – небесний* та ін.¹³

Принцип бінарності як універсальну модель інтелектуального осягнення світу продуктивно представлено й у лінгвістичних дослідженнях. Так, М.М. Маковський, порівнюючи міфологічну символіку в індоєвропейських мовах, аналізує етимологію бінарних опозицій “*лівий – правий*”, “*місяць – сонце*”, “*гарний – поганий*” та ряд семантичних протиставлень, що в іншій дослідницькій парадигмі, але концептуально співмірно з науковою позицією К. Леві-Строса представляють сутісну природу мисленнєвої діяльності індоєвропейців¹⁴.

Медіатори національного світобачення відбиватимуть специфікацію, властиві даній культурі антонімічні й синонімічні понятійні парадигми. Їх репрезентуватимуть різні мовні форми, типи сполучуваності, семантико-понятійна і фразеологічна усталеність і т.д., але інтелектуальна модель світу, представлена у мисленні гіпотетично модельованої індоєвропейської суперетнічної єдності,

буде спільним цивілізаційним критерієм для народів, що утворилися з цієї єдності.

Менталітет і його мовні форми характеризуються системністю і, за афористичним висловом Л.М. Гумільова, «Смерть етносу – це розпад системної цілісності, а не поголовне винищення всіх персоналій, що до неї входять»¹⁵. Оригінальність світоглядна, етична, образна чи етнографічна тільки тоді може бути індикатором своєрідності, неповторності, коли вона виявляється закономірно у певній ситуації чи контексті і має символічну природу, глибинний підтекст. Як узагальнене знання, символ стану, думки, дії чи образу – медіатор (найбільш системно виявлений – мовний) має певні функції і відношення у світоглядній системі народу. Аналіз конкретних мовних медіаторів, їх характеристик, функцій і місця в системі – об'єктивний, предметний опис менталітету нації.

Мовна система (як і будь-яка систематизуюча модель життя народу) невіддільна від культурно-етнографічного і соціально-політичного контексту. Менталітет – світоглядно-чуттєва абстракція, проте виявляється він конкретно у формах свідомості, дії, волевиявлення, естетичного критерію та ін., акумульованих і відбитих насамперед у слові. Екстралінгвістичні обставини впливають на менталітет, зміщуючи акценти, нівелюючи смислову визначеність, формуючи нові функціональні відношення. Семантичні трансформації, розширення числа загальномовних метафор, функціональна спеціалізація в сучасній українській літературній мові фразеології фольклорного походження та ін. – показники таких змін.

Окреслюючи позицію щодо історичної структури українського менталітету, видається правомірним виділити кілька цивілізаційних рівнів, що сформували його цілісність і об'єктивну неповторність. Насамперед ідеться про генетично початковий (історично і фактологічно модельований як прагенетична реальність) період прайндоевропейської єдності. У цю історико-цивілізаційну добу закладаються спільні інтелектуальні домінанти мислення народів: основні понятійно-просторові, понятійно-предметні корелятиви, конкретні стійкі процесуальні та атрибутивні характеристики дійсності і базова міфологічна символіка – показник не лише світоглядної цілісності потенцій абстрактного мислення, а й (за

мовними фактами) спільної історичної прабатьківщини народів індоєвропейської сім'ї мов¹⁶.

Іншим цивілізаційним рівнем становлення українського менталітету став період спільнослов'янської єдності та її подальшої диференціації – аж до початків формування національної своєрідності. Базова система світоглядно-просторових, конкретно-понятійних, абстрактних корелятивів, міфологічної символіки та естетики значною мірою переосмислюється, що пов'язано не лише з історичною та цивілізаційною стадіальністю, але і зміною місцерозвитку слов'янських народів. Конструкти інтелектуального моделювання світу принципово не змінюються – уточнюється лише їх фактологічне наповнення: ієрархія образів-символів, цивілізаційна деталізація загально окреслених понять, складається певна закономірність етичних та естетичних характеристик. В успадкованій з індоєвропейської традиції бінарно модельованого світу насамперед акцентуються у мові реалії нового ландшафту, тваринного і рослинного світу, принципів господарської діяльності (передньоазійські *лавр, кипарис, пальма, фінік, мirt* та ін. відходять на функціональну периферію, так само як і *леопард, барс, тигр* і т. ін.; натомість системно відтворюються мовоформи *сосна, береза, дуб, верба, тополя, калина* та ін., чи *вовк, лисиця, ведмідь, заць* і т.д.). Світоглядні міфологічні уявлення язичницької культури виявляються передусім в образах оточуючого світу, а мовні форми акумулюють естетичні й понятійні універсалії. Це час розгорнення метафор, народження Символу, абсолютної мовно-понятійної субстанції, що позначає всезагальність. Аналогічно до давньогерманської тотемної знаковості (вепр, ведмідь, вовк та ін.) у слов'янських мовах символічного, а пізніше – і персоніфікованого – значення набувають образи лисиці, вовка, зайця, ворони, орла, ластівки і под., що широко відбито у фольклорних жанрах. Важливо, що в цей період активно відбувається процес полісемантизації лексики, інтелектуального узагальнення й абстрагування, закріплення в мовних формах здатності мислення до типології асоціативних перенесень. Писемні пам'ятки східних слов'ян відтворюють полісемантими: **вино** – 1. Вино, хмільний напій з ягід; 2. Ягоди винограду, виноград; 3. Виноградна лоза, виноградник; а також фразеологічні звороти *въ винѣ, вино вареноє, вино цвѣтвьноє, вино*

морское і похідні *винарь*, *виничина*¹⁷; *вишня* / *вишенья* – гілки вишняку і географічна назва “*Вишня*”¹⁸; *ворона* – (від *воронъ* у значенні птаха і масті коня) – і спільнокореневі *воронши*, *воронць*¹⁹; *воск* / *воскъ* – речовина і навощена дощечка для писання, а також похідні: *вощаниця*, *вощаныи*, *вощина*, *вощъникъ*, *вощъныи поудъ*, *вощъць*²⁰ та ін.

Особливості розвитку лексики спільнослов'янського періоду, такі як багатозначність, продуктивність граматичного словотворення від похідної основи, здатність до фразеологізації, можливість виступати в ролі власних назв – все це говорить про активність і регулярність процесів мовної інтелектуалізації цього періоду. Так, словоформа *береза* є похідною для прикметника *березовий* (*березовъ ... Березовый: и ѡдѡху люди листъ липовъ, короу березовоу*) і власної назви *березоль*: *М/сць апрн/л/ рекомын березозоль ...*)²¹; іменник *бобер* розвивається в словоформи та їх значення: *бобрь* (*аже оукрадѣтъ кто бѡбрь ... бѡбрь трѡдолюбивъ ...*); шкурка бобра (*бобровина ... надрѣтъ ... боровину і хвостъ бобровъ ...*); присвійне до *бобрь* (*ѡдрѣтъ бобровину і хвостъ бобровъ*)²² та ін.

Подальший розвиток цієї лексики співвідносний з усіма слов'янськими мовами. У староукраїнській мові активно функціонують і розширюють семантичне поле словоформи: *береза* (1. береза; 2. *береза* – назва річки у Троїцькому воєводстві. – і спільнокореневі: *березкий* – дворець *Березкий*; *Березникъ* – березовий гай; *бобрь* (1. бобер; 2. шкура бобра як вид податі. – І похідні: *бобровникъ*, *бобровый* – гони *боброве*, *ловы боброве*; *Бобруйскій* – власна назва; *Бобрыкович* – власна назва)²³ і т.д.

Реєстр лексики, яка увійшла до староукраїнської, а пізніше й нової української літературної мови з давньоруської, включає базові понятійні номінації. Свідченням її поширення є і широка географія власних назв, що постали як результат семантичної спеціалізації слова та відбивають територіальне розселення слов'ян і спільну етногенетичну природу. Сучасна українська літературна мова значну частину названих словоформ відносить до лексики міжстильової, характеризованої високою частотністю використання.

Наступний етап у становленні менталітету – власне національний. Це період інтелектуальної гармонізації етносу і світу,

відтворення багатовимірності буття у понятійному й образному розмаїтті, що складає специфічну систему логічних й асоціативних взаємозалежностей, послідовностей. Національна мова, реально уособлюючи менталітет народу, формується як система норм, можливостей, мовних допусків і нормативності даного (парадигматика) і функціонального (синтагматика). Її характер і тенденції розвитку значною мірою мотивуються психологічними особливостями народу.

З поміж реалій об'єктивного світу **системно** відтворюються й виокремлюються ті, що співвідносяться з національним світобаченням (укр. *тополя, верба, калина, терен, смерека* та ін.; *голуб / голубка, ластівка, орел, сокіл, ворон, чайка* і под.). Актуалізація символічних координат буттєвості формує понятійні допуски та обмеження, що представлені в мові постійними означеннями, загальномовними метафорами й універсальними символами: **орел, сокіл** – *вільний, вороний, гордий, крилатий, молодий, сизий, сизокрилий, ясний*; **голуб / голубка** – *білий, легкий, сизий, воркітливий*; **лелека** – *білий, одинокий, старий, сумний, чорний*; **лебідь** – *білий, гордий, дикий, милий*; **тополя** – *біла, висока, довга, гола, молода, похилена, стара, суха, тонка*; **калина** – *гарна, червона, яскрава, стигла, хороша* та ін.

Знаковість символічних форм у літературній формі національної мови одночасно створює можливість виходу за межі понятійно-образного обмеження, можливості реалізації в «провокуючому» щодо синтагматичної сполучуваності контексті, що, врешті, є іманентною характеристикою мови з погляду потенційної багатозначності будь-якої лексики. Відповідно, в літературній мові розвинуто епітетний ряд: **орел, сокіл** – *безжурний, бронзоперий, великий, величезний, відважний, вільний, вороний, всевладний, всюдисущий, голодний, гордий, гордовитий, дурноголовий, дужий, криводзьобий, крилатий, могутній, молодий, одинокий, потворний, прекрасний, приборканий, сизий, сизокрилий, сизоперий, сильний, сміливий, стервоїдний, страшний, хижий, чорний, чорнокрилий, ясний*²⁴; **голуб / голубка** – *бідний, білий, білогрудий, білокрилий, біло-сизий, воркітливий, голубий, доглянутий, зелено-сизий, легкий, легкокрилий, милий, рожево-сизий, сизий, сизо-голубий, сизокрилий*²⁵ та ін.

Вочевидь, тенденція інтелектуального розвитку літературної мови, коли символічні форми породжують найчисленніші асоціативні ряди епітетних абстракцій, втілюють здатність до множинності персоніфікованих контекстів, а отже, і розвитку синтагматичної сполучуваності. Остання характеристика, в свою чергу, розширює полісемантему, сприяє її актуалізації в національній літературній мові. Теоретичне осмислення цих тенденцій збігається з тезою М. Маковського, який, інтерпретуючи тезу Ф. Ніцше про мову, складену винятково з метафор, що їх постійне творення є основоположним інстинктом людини, хоча вона і не усвідомлює метафоричного характеру своєї мови, обґрунтовує думку, знову ж таки метафоризовану: «Мова – це своєрідне кладовище метафор: слово, що колись було метафорою, з часом може втратити свої явно метафоричні властивості, але потім знову зазанати метафоричних перетворень, що часто не подібні до початкових»²⁶.

Ще М. Мерло-Понті значення мови виводив із глибинного значеннєвого ядра («власного тіла»), що, спонтанно виявляючи себе, присутнє в будь-якій перспективі. У такий спосіб дослідник прагнув уникнути крайнощів суб'єктивізму й об'єктивізму і одночасно зрозуміти цілісну природу сущого²⁷, його інтелектуальну довершеність. Мова – не атрибут ментального, а навпаки – вона є фігурантом онтологічного аналізу, і отже, ментальне кваліфікується в статусі форм розкриття первісного, «дикого буття» (за М. Мерло-Понті), що перегукується з феноменологією Е. Гуссерля, його ідеями «життєвого світу», світу об'єктного і чуттєвого як нерозривної єдності.

Інтелектуалізм об'єктного (світу «тут-у-собі») є прямою співмірністю людини з явищем, подією, предметом. Потенції інтелектуального в ньому виявлені у здатності мислити, називати, вичленовувати з ряду подібних, проводити аналогії між ними. Не важливою в цьому аспекті є послідовність виникнення перших номінацій – важливим є сам принцип називання, пряма кореляція «предметність – номінація». *Весна, осінь, ранок, полудень, ріка, море* та ін. позначають саме ці реалії (і ніщо інше), вичленовуючи їх із ряду інших. Цей принцип трансформується в процесі розвитку цивілізації: багатоманітність світу викликає необхідність у нових номінаціях, уточнених, деталізованих, співмірних на вісях

синонімічній, антонімічній. Формуються полісемантичні парадигми, слово дістає семантичного виміру в комунікації, що призводить до розрізнення значення в парадигматиці та синтагматиці.

Так вицленується проблема інтелектуалізації як еволюції слова. Усвідомлення світу «там-поза-мною» характеризує новий етап мисленнєвої діяльності, здатність абстрагуватися від конкретики й оцінювати або чуттєво відтворювати дійсність. *Весна, осінь, ранок, полудень* та ін. первісно часові категорії моделюються як співмірні з тривалістю й періодами життя, і звідси типологічна модель: *весна (осінь, ранок, полудень) життя (віку), ріка (море, океан) життя* й аж до Шевченкового асоціативного перегуку: «*Не спалося. А ніч, як море...*»).

Об'єктне і чуттєве постають у перспективі культурної динаміки національної мови як грані цілісного світобачення, ментальної специфікації, визначаючи інтелектуальну спроможність осягнення світу і здатність мислячої людини до еволюційного розвитку. Ментальність у такому лінгвістичному контексті визначається як мовний код етносу – генетично успадкований, історично змінний, цивілізаційно корельований з етногенетичними витоками і «набутиим досвідом» народу. Мовні форми ментальності історично змінні, стадіальні, відкриті для розвитку і трансформації, а також лінгвістичних інтерпретацій.

¹Культурология. XX век. Словарь. – СПб., 1997. – С. 536-537;

²Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 319;

³Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Х., 1899. – Т. 3;

⁴Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – СПб., 1996. – С. 9; ⁵Там само. – С. 145; ⁶Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993; ⁷Benveniste E. Indo-

European language and society. – Lnd, 1973; Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В.

Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – Т. 1-2;

Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие системы. –

М., 1965; Петрухин В.Я. О картине мира у скандинавов-язычников (по

"памятным камням" V-XI вв.) // Скандинавский сборник. – 1978. – Т. 24. –

С. 148-166; Тодорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской

модели мира. – М., 1994 та ін.; ⁸Мифы народов мира. – М., 1994. – Т. 2. –

С. 161; ⁹Гумбольдт В. фон. О различии организмов человеческого языка и о

влиянии этого различия на умственное различие человеческого рода. – СПб.,

1889. – С. 12-20; ¹⁰Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 1985. –

С. 501; ¹¹Мелетинский Е.М. Мифология и фольклор в трудах К. Леви-

Строса // К. Леви-Строс. Структурная антропология. – С. 507; ¹²Леви-Строс К. Структура мифов // Вопросы филологии. – 1970. – № 7; Він же. Мифологичные I. Сырое и вареное // Семиотика и искусствометрия. – М., 1972.; Миф, ритуал и генетика // Природа. – 1978. – №1; ¹³Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. – М., 1996; ¹⁴Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1989. – С. 119; ¹⁵Гамкрелидзе Р.О., Иванов Вяч. Вс. Указ. раб.; Маковский М.М. Указ. раб.; ¹⁶Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) – В 10 т. / Под ред. Р.И. Аванесова. – Т. 1. – С. 428-430; ¹⁷Там само. – Т. 1. – С. 438; ¹⁸Там само. – Т. 1. – С.476; ¹⁹Там само. – Т. 1. – С.478; ²⁰Там само. – Т. 1. – С. 155; ²¹Там само. – Т.1. – С. 248; ²²Там само. – Т. 1. – С. 102; ²³Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 1998. – С. 236; ²⁴Там само. – С. 87; ²⁵Маковский М.М. Указ раб. – С. 16; ²⁶Там само. – С. 17; ²⁷Merlo-Ponti M. Phénoménologie de la perception. – Paris, 1945.

Н.В. Слухай, д-р філол. наук

ЛІНГВІСТИЧНІ ВИМІРИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО МІФУ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСОЦІАТИВИ

Здійснено спробу провести лінгвосеміотичний аналіз однієї з найбільш впливових підсистем міфопоетичної мови – психологічних асоціативів – за їх роллю у складі типових ситуацій переходу і функціями в головних подіях сакральної історії особистості.

An attempt was made to carry out a linguistic and semiotic analysis of one of the most influential subsystems of the mythopoetic language – psychological associations – through studying their role in the composition of transitional situations and their functions in the major events of the sacred history of personality.

Психологічні асоціативи – це тип міфопоетичних значень у складі будь-якого компонента (предикат, актант, включно з хронотопом) пропозиції, яка описує типові ситуації переходу між світами міфопоетичного універсуму. Ситуації переходу, як правило, пов'язані з головними подіями сакральної історії особистості в загальнолюдському буттєво-етичному спектрі „світло-темрява”

(„життя-смерть”, „користь-шкода”/„добро-зло”, „любов-ненависть” і похідні), а також осмислюються в художньо-міфопоетичному творчому континуумі довільної об’єктивної, який моделює світ-космос у названому спектрі. Сакральна історія особистості вбирає в себе такі події, як народження, ініціація (хрещення), кохання (парування), сватання, весілля, народження дитини, кумівство, хвороба, смерть, поховання, сакральні свята, молитва, замовляння, заклинання, жертвопринесення, битва з ворогом, пролиття крові і сліз. Психологічні асоціативи є глибоко етноміфопоетично вмотивованими, а відтак і впливовими в хронотопі буття особистості, етносу, а також усіх формах художньої творчості, насамперед художньому тексті. Зміст цієї підсистеми міфопоетичних смислів складає посередництво між антропними світами: світом реального і світами уявного буття, а також маркування останніх, які міфопоетика розглядає як винятково важливі для психіки людини.

З корелятивності визначення психологічних асоціативів і крос-темпорально усталених визначень міфу, які набули найбільшого резонансу в різних гуманітарних парадигмах сучасності (О.Ф. Лосев: міфологія – це „принципово-релігійно осмислена поведінка або взагалі перебіг життя, або священна історія”¹; М. Еліаде: „міф викладає сакральну історію, розповідає про подію, яка відбувалася в достопамятні часи „начала всіх начал”)² випливає, що психологічні асоціативи утворюють одну з найважливіших підсистем міфопоетичних значень, оскільки вони є посередниками (медіаторами – від лат. mediator – посередник) або маркерами спектру поліморфних світів міфопоетичного універсуму. Спроби розгорнути цей спектр неодноразово здійснювалися протягом принаймні двох останніх століть: так, О.В. Склабовський на початку ХІХ ст. підтримував концепцію, відповідно до якої природа поділялася на чотири світи: „світ справжній”, „світ історичний”, „світ міфологічний, або баснословний, який населений богами і давніми героями”, „світ ідеальний, або можливий, уявою поета укладений з усього, що тільки в дійсному світі є кращого, і населений такими істотами, які набувають всіх видів, всіх форм, всіх характерів і дій”³. Сучасні спроби розгорнути шляхом дослідження цілісної художньо-мовної системи письменника спектр **міфопоетичних світів** останньої групи виявляють їх досить широкий реєстр: **запозичені та етнічні**, серед

останніх – **буттєві** (теїстичні, хтонічні; світ живої, одухотвореної природи; атипового хронотопу; життя після смерті), міфосвіти **стану** (уяви, сну, галюцинацій, марення, міфологізованого минулого, абсолютного щастя), синкретичні⁴.

Зважимо й на те, що людина протягом свого земного життя виявляє різний ступінь належності до реального світу, про що неодноразово йшлося у працях представників міфопоетики: від народження до смерті людина пересувається в структурі соціуму начебто за діаметром, бо, з'явившись з „іншого світу”, мігрує до центру соціуму і поступово втрачає маргінальність із набуттям статево-вікових рис: імені, „культурно” оформлених ознак статі, права на участь в житті групи, на виконання певної ритуальної і соціальної ролі, права на шлюб; коли наприкінці життя людина виходить з активного віку, вона знову пересувається до краю життєвого кола і певною мірою десоціалізується⁵.

Традиція протиставляти світ і не-світ (або світ нежиття) усталилася досить давно. Але, якщо визначення світу реального буття звичайно ґрунтуються на таких характеристиках, як наявність причиново-наслідкових відношень, абсолютний відлік часу, точно визначений центр, чіткі хронотопічні ознаки⁶, то контури визначення світу нежиття в лінгвістиці є розмитими. Більш-менш чіткі уявлення про згадані світи сформувалися в надрах логічного аналізу мови, філософії мови (В. Смирнов, И.Г. Пхакадзе), мовних моделюючих семіотичних систем (В'яч. Вс. Иванов, В.М. Топоров), модальних та інтенціональних логік (А. Прайор, Я. Хінтікка), етичних концептів (Е. Фромм)⁷. Світ реального буття (живих) відділявся від інших – світів „по той бік буття” (світів нежиті). Реальний світ має одні маркери (сонце, промінь сонця, зоря, ранок, весна, зелений гай, сад, простір, небо, широчінь, свіжий вітер), ірреальні світи – інші (темрява, п'ятьма, морок, болото, ніч, мовчання, крига, дощ, сирість, зима). Між світами фіксуються канали зв'язку (озеро, дзеркало, дверцята), скористатись якими можна за допомогою певних речей (каблучки, палички, квітки) у певний час (сутінки, полудень, північ) і у певному місці (на перехресті, в лісі, за межею села).

Відповідно, з лінгвосеміотичного боку **психологічні асоціативи** складаються з трьох груп: **маркери світу реального буття; маркери ірреальних світів; медіатори між світами**. З числа

перших двох груп акцентованою є друга, і через неподільність континууму світів ірреального буття їхні маркери представляють собою досить значну, хоч і нерозчленовану єдність, але до уваги представників міфопоетики частіше потрапляли медіатори – через те, що ця група є найбільш розгалуженою.

Група медіаторів між світами представлена кількома підгрупами **за роллю актантів** у структурі типової „ситуації переходу між світами”. Серед цих підгруп зафіксовані наведені нижче. **Медіанні локативи (локуси)** характеризують семантику місця: простір за межею села, берег річки, перехрестя, цвинтар, простір біля могили, місце зруйнованої церкви, глухе і пустинне місце, ліс, порожні хати, бані, болото, вир, балка, яр. У хаті (за дверима, під порогом, під піччю, на горищі). У церкві (під церквою). Під руїнами будівель. У ставку (озері). У річці. На острові. Під корінням дерева (пня). У камені (горі). **Медіанні темпоралі (хроноси)** характеризують семантику носія часових характеристик: місячні ночі, час нового місяця, сутінки (вранішні і вечірні), північ, полудень, дні і ночі великих свят (Різдво, Паска, Івана Купала, Юріїв день, Трійця). **Власне медіативи** характеризують семантику каналу зв'язку між світами: брід, веселка, водна поверхня, вихор, в'юнка рослина, дерево, дверцята, декорація, драбина, дірка, димохід, дзеркало, дупло, гора, колодязь, картина, книга, куліси, театр, сцена, міст, могила, озеро, підземелля, печера, пустеля. **Медіанні інструментативи** характеризують семантику знаряддя або інструмента дії: (каблучка, паличка, шапка, квітка, біб, вихор, віск, жир, трави, горіх, гриб, жертва, шкура тварини, маска, кришталь, ладан, ароматні трави, ліщина, покривало, сік рослин, цибуля, полин, петрушка, часник, волосся, гребінець, килим). **Медіанні агентиви** характеризують семантику активної істоти – виконавця дії) – **це люди певної професії**: лісники (особливо в Білорусії), пастухи, мірошники (вважалися за знавців замовлянь води або вітру, близькими до чаклунів), ковалі (зв'язок коваля з нечистою силою у східних слов'ян фіксувався, але слабкіше, ніж у народів Сибіру), столяри і пічники, гончарі, пасічники, **люди - напівдемони**: відьми, чаклуни, планетники, знахарки, травниці, баби-пупорізки, музиканти, солдати (особливо писарі) і подібні, які володіють надзнанням, одержаним за допомогою духів, нечистої сили, померлих предків, або **люди, в яких**

„вселився біс”: біснувати, одержимі і подібні особи, **тимчасові двоєдушники**: вагітна жінка як носій другої душі – душі зародка (зустріч з нею несе нещастя, вона може зурочити), а також **люди, які знаходяться «ззовні» соціуму**: іногородці, подорожні, паломники, старці, солдати. Властивостей медіанного агентива можуть набирати і звичайні люди в моменти сакральних подій їх особистої історії. **Медіанними агентивами** можуть виступати і **тварини**: вовк, дельфін, журавель, бджола, бусол, змія, кінь, кіт, крокодил, жаба, летюча миша, олень, собака, пугач, горобець, сорока, півень, таргани, мурахи, зозуля, дятел, миші, білка та інші.

Група медіаторів між світами за типами предикатів (функцій пропозицій, які об’єктивують ідею переходу між світами) представлена двома підгрупами: **предикатами стану (медіанні стани природи**: туман, дощ, злива, хуртовина, мряка, спека, спекотне марево, морок, пітьма, темрява, сирість, вітер і **медіанні стани людини**: оп’яніння, галюцинації, марення, сон, божевілля, творча діяльність) і **предикатами дії (медіанні дії**: обсіпання зерном (борошном, квітами), биття ритуальне (вербовими гілками), обливання (водою), вимазування (глиною), качання (у піску, землі) – дії, які покликані забезпечити здоров’я, достаток, щасливе життя в майбутньому; подорожування або паломництво; замовляння, заклинання, ворожіння).

Незважаючи на неповноту списків психологічних асоціативів – медіаторів через відсутність ґрунтовних словників⁸, є всі підстави твердити, що складові кожної підгрупи предикатів або актантів „ситуацій переходу” об’єднані певними домінантними значеннями. Так, медіанні локативи характеризують семантику місця за наступними семантичними домінантами: сакральне місце (цвинтар, церква), сплюндроване сакральне місце (зруйнована церква, порожня хата), чужий простір (за межею села, ліс), амбівалентний простір (біля води, у воді, оточений водою, у камені, у дереві). Власне медіативи характеризують семантику переходу за такими семантичними домінантами: об’єктивовані результати творчої діяльності (книга, картина, театр), об’єкт, що відтворює семантику кола (дірка, дупло, димохід), світлове дерево (в’юнка рослина, драбина, гора), поєднання двох точок або рух крізь амбівалентний простір води (брід, водне дзеркало, озеро), поєднання двох точок або рух крізь амбівалентний

простір повітря (ладан, запашні трави, веселка), крізь простір землі (печера, нора); можливі також поєднання семантичних домінант (колодязь, дверцята, дзеркало).

Друга група психологічних асоціативів – **маркери ірреальних світів універсуму**, пов'язані з запереченням, забуванням, відмовою від проявів життя, що негативно оцінюються потойбічними істотами і силами⁹.

Мовчання. Неспроможність чи відмова від спілкування людською мовою, використання невербальних засобів комунікації (жестів, виразу обличчя, виразу очей, танцю, стукоту, невизначеного шепотіння, перегукування, зітхання, ляскання в долоні і таке інше) є характерними і для носіїв ознак світу „нежиття”, особливо представників хтонічного світу, і для людей, що потрапляють у ситуації переходу¹⁰. **Утримування від їжі або споживання ритуальної, знаково насиченої їжі** (домовик, русалка; молода, породілля). **Утримування від активних рухів** (засватана виконує лише хатню роботу, „у городі” не працює). **Сепарація** (молодих, породіллі та її дитини, християнською рефлексією чого є заборона породіллі відвідувати церкву; в язичницькому міфопоетичному континуумі - нездатність вовкулаки приєднатись до свого роду). **Утримування від сміху.** Сміхова культура в різних виявах є характерною ознакою світу людей. Людина в ситуації переходу мусить уникати сміху: „Несміяння символізує своєрідний статус нареченої, що його прагне здобути дівчина, отже, якщо вона не засміється під час під'їжджання до „калети”, цим вона заворожить собі шлюб”¹¹. Аналогічне ставлення до сміху виявляється в християнській культурі: „...святість припускає і аскетичну суворість, і добротину посмішку, але виключає сміх”¹²; „Г. Сковорода вирішує одне з основних понять теології – чи сміявся Ісус Христос... Він вводить поняття „веселія сердечного”. За його філософією, „веселіє сердечное” – це своєрідна нірвана, стан, коли людина опановує життя свого серця... Людина, яка переживає „веселіє сердечное”, досягає повного духовного спокою, в ній притлумлені всі бажання, крім спраги споглядання Божественної істини, тотожної самому Богу”¹³. **Польоти** (на мітлі, вінику, палиці, квачі, коцюбі, свині, на спині птаха або надприродної істоти, у ступі і таке інше). **Травестія.** „Носіння чоловіком жіночого одягу (і, навпаки, жінкою – чоловічого)

сприймалося як знак потойбічності, адже, ... всі відхилення від нормальної поведінки автоматично призводять до контакту зі „світом навпаки” – потойбічним світом”¹⁴. Те саме стосується перевдягання (писарем, солдатом і подібне), носіння маски. **Втрата здатності до народження дитини.** Відсутність актуальної репродуктивної функції характеризує тих, хто належить потойбіччю: русалок, мавок, відьом, Маргариту М. Булгакова. **Заборона на вихід за межі власного господарства, за винятком виходів ритуального характеру** (нареченій, вагітній, породіллі не можна виходити за межі двору; зарученій дівчині не годиться ходити на вечорниці). **Заборона на виконання домашньої роботи, за винятком ритуальної** («сидіти як засватана», „зв’язати білі руки” – молода не виконує домашньої роботи, крім тієї, яка зумовлена ритуально; вагітна не може прясти, ткати, плести, мотати нитки і таке інше). **Заборона на вхід до власного господарства, аж поки особа не буде «введена», включена до соціуму – соціалізована** (рос.: прихід солдата з армії у відпустку супроводжувався ритуалами „введення”, а саме: солдат заходив у крайню хату, просив повідомити родину, зустрічати виходили брати та жінка, брати вели його під руки, а супроводжував господар крайньої хати; у воротах зустрічали батько й мати з іконою і хлібом-сіллю). **Відмова від виконання моральних законів суспільства.** (безчинні дії рекрутів або переряджених), а також **правил ритуальної поведінки:** жінка, що не прийшла до купальського вогнища, майже одразу оголошується відьмою. **Блідий вигляд, або втрата тілом „кольору життя”** (типовий для русалки, мавки, відьми). **Ознаки демонічної краси** (краса оберненої дівчиною відьми вражає, але нею не милуються, як і саме сполучення демонічна краса можна потрактувати як культурний оксюморон). **Маркованість як чужого, нелюдського, нежиття:** “Людське по відношенню до нехрещеної дитини може виражати негативно марковану оцінку „чуже”. Розповсюдженим фактом народної традиції є позначення немовляти як інородця, іновірця, тобто чужого в етнічному або конфесіональному відношенні (православні слов’яни іменують немовля „невірним”, „євреєм”, „католиком” ... „циганом”, „турком” і подібне”¹⁵. Приєднання до світу людей здійснюється хрещенням, наданням імені, численними обрядами і ритуалами від першого року дитини і аж до зрілості. **Наявність спеціальних позначок** (дзвіночки

на рекрутах). **Тілесні аномалії.** Йдеться про такі ознаки людини або істоти, які належать світу нежиття, як недостатня кількість органів: кульгавість, кривизна; такі істоти сліпі, з горбом, без хребця, кісток, волосся, вуха; або, навпаки, з надмірною кількістю органів: двома рядами зубів, двома маківками, гіпертрофією частин тіла (найчастіше – голови або статевих органів); вони волосаті, кошлаті, надто великого або надто малого зросту, часто поєднують риси людини і тварини – згадаймо риб'ячий хвіст русалок, собача голова вампіра, коров'ячі копита водяника, цапові копита чорта. **Особливості одягу.** Маркери: відсутність одягу, взуття, брудний або подертий одяг, лахміття, шляпа, вінок, покривало, пояс або його відсутність, каптан з золотими або скляними гудзиками, мундир військового, лісничого і подібні. **Особливі атрибути.** Маркери: коса, серп, хлист, кочерга, ступа, веретено, гребінець, ціпок, музичний інструмент. **Кольорова характеристика.** Маркери: червоний колір (російський домовик), білий (білі сорочки – ознака русалок), чорний (чорт), зелений (волосся русалок, борода водяника), синій (кров лісовика), різнокольоровість (змій). **Відсутність взуття (різновид наготи)** сприймається або як позитивна ознака – вид ритуальної наготи, яка характеризує тимчасову належність людини до іншого світу в процесі обрядових дій (дівчата ворожили на Різдво про заміжжя і для підсилення магічного ефекту вибігали на двір босі; молодіці для виконання обрядових дій босі йшли до колодязя), або як негативна ознака – вид звичайної наготи як незахищеності від нечистого сліду, - тому існувала заборона ходити босими нареченим і вагітним. **Зміна зачіски.** Неохайний стан волосся – ознака представників світу нежиття. Знак зміни статусу або у межах звичайного світу, або при переході за межу світу людей (заплітання-розплітання коси, її виривання, обрізання, продаж молодому; розплетена коса як знак наглої втрати цноти. **Зміна головного убору.** Розставання з дівочим убором, вінком, покриття голови убором заміжньої жінки. Покривання (розкривання) голови (волосся) нареченої. **Лайка.** Форма ритуальної поведінки подвійної природи – або ознака нечистої, гріховної поведінки, поведінки представників “чужого” світу – іновірців, демонологічних персонажів (домовика, дідька), і зрозуміло, що лайка здатна підсилити негативні властивості об'єкта, або лайка – оберіг,

який здатний відігнати лісовика, домовика, русалку, градову хмару, хворобу, захистити людину або тварину від дії злої сили.

Психологічні асоціативи – тип міфопоетичних значень, розповсюджений у різних культурах (за даними Дж.Купера¹⁶, вербена у кельтів – атрибут замовлянь; у іранців – атрибут, який сприяє виконанню бажань, у римлян вінок із вербени захищав людину від замовлянь). Але кожен представник етносу насамперед оперує етнічними психологічними асоціативами; етнічно укорінені психологічні асоціативи є максимально впливовими.

Серед психологічних асоціативів більшість належить народнопоетичній культурі. Привертає увагу той факт, що психологічні асоціативи народнопоетичного походження східних слов'ян виконують переважно апотропеїчну функцію, або функцію захисту від зла в усіх формах його буття (злих духів, відьом, замовлянь на зло, тощо): це, наприклад, береза (здаймо: лінивих і лунатиків годували березовою кашею), глід, горобина, пшениця, цибуля, мак, ліщина, рута, м'ята, полин, часник, сіль, апотропеїчні камені (такі як котяче око, бірюза, коралі, халцедон, бірюза, сапфір, кришталь), – універсальні або спеціалізовані щодо окремих сакральних ситуацій у житті особистості. Ця спеціалізація виражається в участі певних психологічних асоціативів у певних ситуаціях сакральної історії особистості – **ситуаціях народження** (де активність виявляють психологічні асоціативи вогонь, вода, дерево, яке треба посадити на честь новонародженого, та інші); **ініціації** (психологічні асоціативи вінок, вода і кров, які “змивають” старе життя і освячують нове, “гірлянда”, плід, молоко, мед, вино, земля і подібні); **кохання, весілля** (де активними є психологічні асоціативи – атрибути: травневе дерево, квіти, вінок, глід, зерно, коровай, олива, верба, вода, вогонь, коровай, корал і психологічні асоціативи – хронотопи: місце (під вербою, калиною, вишнею, яблунею, у садочку, в лузі, в гаю, біля води) і час (сутінки – надвечір'я або передсвітанковий час) зустрічі закоханих); **смерті і поховання** (з атрибутами: вінок, базилік, васильки, троянда, рута, взагалі пахучі квіти, зела, сосна, вогонь; надмогильними рослинами: тополя, верба, калина; локусами: могила, домовина та іншими), **замовлянь і ворожіння** (летюча миша, змія, “нутрощі”, асоційовані з лабіринтом, перевернуте дерево, горіх ліщини). Психологічних асоціативів, які, на

протилежність названим, розмикали б сили зла, у складі народнопоетичного міфу зафіксовано небагато. Це такі, як болиголов, бузина, чортополох і подібні, що використовуються у замовляннях на зло, і тінь, темрява, туман, сутінки, вода, змії, дракон, собака, що є атрибутом (часто – сторожею) або хронотопом “межової” зони між світами; наприклад, тонути у воді – межовий асоціатив, означає “входження до іншої онтологічної зони”.

Психологічні асоціативи християнської парадигми представлені вужчим колом, але досить різноманітні за формами міфопоетичної об’єктивації усталених сакральних ситуацій, серед яких вирізняються: **ситуація гріхопадіння**, центральними атрибутами якої виступають змії (диявол), дерево (світове дерево), яблуко (апельсин, гранат, смоква); **ситуація жертвопринесення**, пов’язана з атрибутами ягня, баран (порівняймо з символікою Христа як пастиря і ягняти; згадаймо також, що баран замінив на жертovníку Ісака, сина Аврамова), вино і хліб (атрибути причастя, які нагадують про жертву Спасителя), гірлянда (символізуючи зв’язок і єднання, означає присвячення, святість, честь, удачу, є атрибутом обряду ініціації при жертвопринесеннях), терновий вінок (означає готовність до смерті – в прямому і образному значеннях – в старому житті і народження в новому); **ситуації ініціації**, пов’язані з атрибутами вода (занурення у воду – акт відродження, очищення, оживлення, захисту, бо вода змиває старе життя і освячує нове, означає смерть у старому житті і повернення до нового, відповідно, кроплення святою водою – очищення, святість, вигнання злих сил), олива (рослина, покликана забезпечити родючість, мир та достаток), сіль (атрибут жертвоприношень та обрядів, що відвертають зло (тому в християнській традиції дають сіль неофітам перед хрещенням); печера (місце ініціації, оскільки печера – символ підземного світу і гробниці, де смерть передує відродженню; печера звичайно схована від профана лабіринтом чи небезпечним переходом, які охороняються потворою чи надприродною істотою; увійти до печери – повернутися до черева Матері-Землі; пройти через печеру – змінити стан, що досягається подоланням небезпечних сил, вино – пиття вина є наближенням неофіта до духовної вили божества через споживання його крові, а також нагадування про принесену жертву); **ситуації спілкування між богом та людиною**, де атрибутами виступають ладан, або смоли

сосни та кедру (виконують апотропеїчну функцію, бо повертають на втечу демонів та виганяють злих духів), пиття (пити божественну рідину (вино, нектар, воду, молоко) – означає поглинати божественне життя і силу; пити з однієї чаші – дія, яка символізує союз, шлюб, закінчення самотнього життя), веселка (міст або межа між “світом” та раєм), пустеля (місце роздумів, тихого божественного відкриття (як символ самотності того, хто зрікся світу), пташка або бджола (у вигляді рою на світовому дереві, який є посередником між світом людей і світом духів), **ситуації переходу з однієї онтологічної зони в іншу**, пов’язані з атрибутами сосна, кедр (відвертають зло, тому використовуються для виготовлення домовин та хрестів), смоли, вода, вогонь, земля; хмара, вихор, куш, з яких боги звертаються до людей; **відзначення божественних свят**. Міфологем, які виконували б апотропеїчну функцію, набагато менше, ніж у складі народнопоетичного міфу. Типові сакральні ситуації відповідають християнському канону, не збігаються з аналогічним переліком ситуацій народнопоетичного канону. Багато з них засновані на просторовому архетипі кола (змій, яблуко, апельсин, гранат, хліб, вінок, гірлянда, печера, акт занурення), що відтворює ідею відокремленості і вічності буття культурного простору.

Психологічні асоціативи широко представлені в авторських художніх текстах. Наприклад, серед значень міфологеми астральної групи Т.Шевченка “місяць” зафіксовано значення “свідок біди”: “Місяцю мій ясний! з високого неба Сховайся за гору, бо світу не треба; Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось і Альту, і Сену, і там розлилось, Не знать за що, крові широкее море...” (“Гайдамаки”). Серед першоелементів буття (вода, вогонь, повітря, земля) психологічним асоціативом – “локусом закоханих або тих, що втратили кохання” у Т. Шевченка є образ “води” (“біля води”): “А надто вам розказать би, Як козак чорнявий Під вербою. Над водою, Обнявшись, сумує; А Оксана, як голубка, Воркує, цілує...” (“Гайдамаки”). Найбільшу активність психологічний асоціатив виявляє в вегетативній групі: він є активним у творчості Тараса Шевченка серед значень образів “берест”, “бур’ян”, “верба”, “гай”, “горох”, “дїброва”, “дуб”, “липа”, “сад”¹⁷. Дослідження авторських художньо-мовних вживань психологічних асоціативів може значно поглибити уявлення про цю впливову підсистему міфопоетичних

значень: з одного боку, серед авторських зустрічаємо неусталені асоціативи (як „бур’ян” і „горох” у Тараса Шевченка), що дозволяє побачити периферію і резерви міфопоетичної системи; з іншого боку, етноміфопоетичне тло значно поглиблює сприйняття авторського образу-міфологеми: порівняймо кілька функцій етнічно закоріненого психологічного асоціативу „колодязь” у творчості Тараса Шевченка: **джерело чистої води – сліз довічної спокути гріха вбивства** (повість „Варнак”) і **прірва „по той бік буття”**, в яку Микита (зразок розвитку за законом неповної аналогії біблійної легенди про спокусника: „А з калини, мов гадина, Байстриук виглядає”) вкинув власного (і титарівни) сина („Титарівна”).

Дослідження психологічних асоціативів допомагає скоректувати уявлення про зміст і структуру міфопоетичної картини світу етносу і автора, а окреслення меж явища дозволяє зробити внесок у вирішення широкого кола сучасних проблем міфопоетики і лінгвосеміотики, зокрема про засоби мовного втілення ідеї посередництва між світами та маркування ірреальних світів, які є невід’ємною складовою людської психіки.

¹Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Из ранних произведений. – М., 1990. – С. 573. ²Элиаде М. Аспекты мифа. – М., 1995. – С. 15. ³Склабовський О.В. О подражании // Украинский журнал. – 1824. – № 6. – С. 262. Цит. за джерелом: Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини ХІХ століття. – К., 2001. – С. 74-75. ⁴Слухай Н.В. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995. – С. 358-361. ⁵Агапкина Т.А. Чужой среди своих // Миф и культура: человек – не-человек / Тезисы конф. (Москва, ноябрь 1994 г.). – М., 1994. – С. 18. ⁶Новикова М. Коментар // Українські замовляння. Упор. М.Н. Москаленко. – К., 1993. – С. 17. ⁷Див. про це у джерелі: Слухай Н.В. Указ. роб. – С. 355-358. ⁸Одна зі спроб описати психологічні асоціативи представлена в роботі: Слухай Н.В. Міфопоетичний словник східних слов’ян. – Симферополь, 1999. ⁹Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – С. 67. ¹⁰Глибокий аналіз названих та інших маркерів ірреальних світів універсуму міститься у працях: Маерчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу // Ритуал. Студії з інтегральної культурології. – Львів. – 1999. – № 2. – С. 18-32; Гаврилук Е. Еротичні імплікації рослинної символіки в українській календарній обрядовості // Ритуал. Студії з інтегральної культурології. – Львів. – 1999. – № 2. – С. 32-56; Бовсунівська Т. Значч. праця; Жуйкова М. Семантика зустрічі в традиційних культурах слов’ян // Ритуал. Студії з

інтегральної культурології. – Львів. – 1999. – № 2. – С. 85-92; Агапкина Т.А. Указ. раб.; Славянские древности / Этнолингвистический словарь под ред. Н.И. Толстого. – Т. 1. – 1995; Т. 2. – М., 1999; ¹¹Гаврилюк Е. Знач. праця; ¹²Лотман Ю., Успенский Б. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. – 1977. – № 3. – С. 154. ¹³Бовсунівська Т. Знач. праця. – С. 120. ¹⁴Гаврилюк Е. Указ. раб. – С. 39. ¹⁵Седакова И.А. Некрещеные младенцы в традиционных представлениях славян: человеческое и нечеловеческое // Миф и культура: человек – не-человек. Тезисы конф. (Москва, ноябрь 1994 г.). – М., 1994. – С. 23. ¹⁶Купер Дж. Энциклопедия символов. – М., 1995. – С. 33. ¹⁷Слухай Н.В. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995. – С. 111-251, 286-302, 472-481.

**ЛІНГВІСТИЧНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА
НОРМАТИВНИЙ ПІДХОДИ**

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

**ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ Й ОНОВЛЕННЯ
ЛІТЕРАТУРНИХ НОРМ МОВИ В АКТОВІЙ
ПИСЕМНОСТІ XVIII СТ.**

Мовнотекстологічний аналіз позовів Генерального військового суду та документації відновлених шляхетських судів у 70 – 90-і роки XVIII ст. дає змогу уточнити перебіг процесів взаємодії актової мови із народнорозмовною на схилі століть.

Linguistic and textual analyses of suits filed with the General Court Martial and documents of reinstituted gentry courts in the 70 – 90^{ies} of the 18th century make it possible to specify the process of interaction of the language of documents with the popular vernacular at the turn of the century.

Заскорузлість, надмірність штучних конструкцій, лексична надлишковість і водночас брак слова через синкретизм викладу в абстрагованих контекстах, що призводило до нестримного розростання каркасу застиглих форм та словосполучень у метамові вищих урядових установ і судочинства Гетьманщини на схилі 70 - 90-х років XVIII ст. – такі риси книжної мови виявляються у певній мірі вже в середині XVIII ст. Розмитими для природного мовлення залишилися певні клаузули оповідної частини документа (*paragatia*) на протигагу демократичним приватно-відомчим та родинним паперам, що довго не поривали зв'язку з живою мовою адресантів (скарги, протести, заповіді, дарчі, купчі, листи і т. ін.).

Водночас упродовж першої третини XVIII ст. зберігається наступність з попередньою епохою безвідносно до умов постановня документа. У цей період поєднання демократичного вислову з усталеними елементами у процесі мовного узагальнення первісних документів (нехай і не завжди вправне!) перебуває у річищі

природного мовлення, як це бачимо з позовів, що надіслані з глухівської столиці до оскаржених (ф. VIII, 234/101, арк. 77-78 зв.)¹. Серед економних засобів частішають дієприкметники, дієприслівники, дієслівні імперативи, спонукальні базові кліше, почерпнуті з нормативної документації (універсалів, указів, листів). Про пряму залежність мови позовів від викладу скарг свідчить подана ремарка в одному з контекстів: "Тобѣ, Грицку Слюсару, жителевѣ быстрицкому, через сей наш листъ приказуемъ, > абьсь по полученіи оного для крайней зъ отцемъ Николаемъ городничимъ улановскимъ / которій тутъ передъ нами занесъ на тебе скаргу / розправи безъ всякого умедленія на день сего жъ мѣсяца сентеврія 22 приездилъ сюда въ Глуховъ предъ Судъ войсковій Енералній подъ винами правними ... приказуемъ. Данъ въ Глуховѣ сентеврія 20 д., року 1722" (там же, арк. 81).

І це справді так, що бачимо з наступного документа: "Тебѣ, Гаврилу Василевичу Арандаренку, жителевѣ великобудискому и тебѣ, Семенистѣ Чалой, жителцѣ полтавской нехай будетъ вѣдомо: ижъ на тебе, Гаврила Василевича, заносиль намъ жалобу Василь Павлович, житель великобудиский, будто ты мѣняючи отъ отца суплѣкуючого заставленній млинъ за талерей сто, которіе гроши любо суплѣкуючи килки разив хотѣль тебѣ отдати, але ти ни грошей отъ суплѣкуючого не приймаєші и млина его власного уступити не хочешъ - кладучи до него якую претенсыю. А ти, Семениха Чалая, такъ же супплѣкуючому якобы будучи винна талерей сто оного долгу не виплатилась и не виплачуешь. Чого ради супплѣкуючий просиль, чтобъ зъ вами тутъ, въ Глуховѣ, предъ судомъ войсковим Енералнымъ росправитись. Мы теди симъ нашимъ позовнимъ васъ висилаючи листомъ з онимъ Павломъ Василевичомъ всеконечной зъ онимъ росправи на день 15 октября мѣсяца предъ судъ войсковый Енералный - приездилъ подъ винами правними пишно приказуемъ.

З Глухова, септеврія 18 року 1722".

Відображення ареального варіювання у слововжитку через дотримання мови первісних низових документів не порушує позиції загальноновживаних варіантів, мотивованих наявністю дериватів (житель - мешканець і жителька - 0): "Вам Гарасиму Прадці и Гордѣю Сѣробѣ жителям сватковскому и бирковскому нехай будет

відомо, ижъ супплѣковаль до насъ Семен Шахъ, мешканецъ батуриноскій" (Там же, арк. 83). У такий спосіб триває відбір і стабілізація так званих "сильних" варіантів у літературному вжитку.

Документи слідства ("інквізиції", "розыски"), зізнання свідків та звинувачених на судовому процесі відображають зв'язну ланку у безперервному процесі взаємодії живомовної стихії з літературно-книжними формами вислову упродовж століть. При цьому пластика метафорично-переносного вживання, розвинена дієслівна синонімія як і розкута звукова форма слів виявляє часто-густо позицію досвідченого писаря, який задля документальності подій і фактів відтворює мову осіб на певній стадії слідства, описує вчинки, колізії через почуте, передане їх устами. Пор. фрагменти з "Розыску о побои межи г(с)пдном полковниченком и козакомъ сотнѣ Глуховской куреня Усовского Левком» (I, 551725б 1713 р.): "За волосся порваль, килка разовъ лежачого Левка стусоваль, шпагою глухимъ концем, зъ пиховъ не виймаючи, разъ подь бокъ затыль (арк. 2). Поваливши, стануль [Левко] полковниченка за волоси скубти; кров пошла з носа, почувис-мо галась (Там же); надийшовши близко (3), поутѣкали (3 зв.), не придивлюючись тому побою (4 зв.), запровадили въ дворъ полковниченка (6), чимало волосся (6 зв.), камзоль был подранныи (7). Далі виділимо (прямою лінією) узагальнені (книжні) сентенції коментатора-писаря, що не випадають з природної канви оповіді: "Козаки лаяли г(с)пдна полковниченка на улици, а полковниченко воперше, едного попхнуль. В тое число и тоеи причини козаки (чоловѣка двадцат або и болшіе того) кинувшиися г(с)пдна полковниченка били<,> и когда полковниченко "На караул!" крикнул<,> - всѣ солдати, на караул будучіе въ дворі<,> и дворовая челядь на ратунокъ вибѣгли на улицю<,> козаки на утѣки розно пошли<,> кои куди".

Пряма мова козаків позбавлена будь-якої адаптації: "Пане<,> не бий нашого товаришка [Левка]! За що ти невинне его на улици напавши, забиваєш?" (2 зв.). Водночас лексикон низів та козацтва, що його намагалась силоміць закріпачити старшина, як і їх синтаксис, далеко не простакуватий і часом уписується в мовну палітру освіченої шляхти, що помічаємо з листа сотника Прилуцького полку в с. Чурбанець Пирятинської сотні: "Селяне возбудившись ухватили того посланця за груди и хотѣли битъ дручем; котрого насилу

ω(т)боронили, и не толко панского и велце велможности вшой не послухали указу, но и ω(т)казали, что «никто не присилуе що(б) мы были кому подданіе!» (I, 53744, 1728, арк.. 8). Або ще: "Отъ самоволного привернення мене в подданство не допускають войсковую отбуват службу" – так заявляє про себе в "Покорнѣйшомъ доношеніи" на ім'я генерал-губернатора князя І.Ф.Боратинського мешканець села Щурівки Іваницької сотні Прилуцького полку (I, 54415, 1757).

Оповідні зізнання свідків заповнюють живомовним підґрунтям судові справи навіть у 70 -90-і роки ХVІІІ ст., як це виявляємо в суголосих реченнях, фразах, просторічних зворотах, що насичують текст кримінальної справи, пов'язаної з убивством полкового канцеляриста П. Костенецького, яка розглядалася в Ніжинському гродському суді (ф. 77, оп. 2, од.зб. 3, 1762): "Когда она, Недомелиха, топыла в печѣ, ввошоль в хату Петро Костенецькій (5 зв.), Требоваль рижковъ исты (там же), Учинился в сѣняхъ крикъ великій (7 зв.), ...дабы не дать дѣтя(м) загинуть (9), Зайшедшы всѣ у винницю, понापивалися горѣлки для смѣлости – пючы оную с кухвы дудкою довольно – и побрали всѣ друче (10), одинъ другого не выдаваль. Жена его, Максима, побѣгла зъ сѣней на дво(р) другими дверми (там же), Непевненко и Гоголь взявши за волося стали тягти на дво(р), а онъ, Максимъ, сам не бючи его, вибѣгъ зъ сѣней. Когда же(ж) витягли оно(г)[о] на дво(р), то оной стал говорить: «Максиме, ратуй мене!» Непевненко быть его Костенецкого и пересталь (10 зв.). Наздогнавши его, Гоголь взявъ за плечи (11). Непевненко и Гоголь еще ходыли поза хатою (там же). Костенецькій умре передъ свѣтомъ. (11 зв.). Онъ, Максимъ приказавши оной женѣ ежели будутъ питатся, кто оно(г)[о] Костенецкого убьель, то говорила б, что чумаки убили (12 зв.). Дѣтямъ за плечи кидаль гарбузъ печеній гарячій (13), жонкы ишли попереду и(х), идучи же, путемъ совѣтоваль между собою, что(б) одынь одно(г)[о] не выдаваль и не датся (б) тому, хто тамъ есть⟨, а кто таковъ⟨, что в футору набѣгъ⟨, он Федо(р) не зналь (13 зв.). Почувши они в той хатѣ крикъ, пошли всѣ заразъ в сѣни (там же). Гоголь говорил: «Уже онъ не одному за шкуру заливъ сала» (14). Чатенко ж, стоячи отдалеку, ... вдвохъ зъ Гоголемъ по бур'янахъ и поза хатами шукали и парубка его, Костенецко(г)[о], и совѣтовали: наишедши оно(г), половыли(б) (14 зв.). По совѣту оно(г) жъ

Недомели побрали про запась колле на дворѣ (15 зв.). А онъ Гоголь ис Федором Непевненкомъ пришедши к нему, Костенецкому, взяли его з обохъ боковъ - едень з одного боку, а друго(й) з другого - за руки и за плечи, и какъ привели подъ хату, то онъ Костенецкій сѣлъ близь сѣней на призбѣ. И тогда онъ, Данило Гоголь, такъ же изъ безумия казавши: „Ти минѣ заливъ за шкуру сала, я тебѣ докладу воза” – вдарилъ его, Костенецкого, колкомъ двожди по головѣ - от чего онъ, Костенецки(и), упаль на землю... (17). Просился онъ, Костенецкій, чтобъ болѣе его уже не были, сказывая: „Бойтеся бога, не забивайте, дайте мнѣ виісповѣдаться!” (17). Шукали и паробка его Костенецкого и совѣтовали и оного попобить (там же). Выпрягши лошади... поставивши по(д) причолком хатнѣмъ какъ ввойшоль в хату, то засталъ в оной еще и другого человекѣ (17 зв.). Говорилъ оной Костенецкій, что не дають пирожков исти ни горѣлки пить (18), „Коли нетъ чарки, то пусть не будет на головѣ очѣпка”, схвативши з головы в ней, Недомелихи, очѣпокъ, бросылъ на землю... Оная набраня его, Костенецкого, и вхвативши очѣпокъ, з дому побежала - с хати на дворъ” (там же). Виділені фрагменти з тексту допитів свідків у кримінальній справі красномовно доповнюють наші уявлення про розвиток зв'язної мови в оповідних монологіях з елементами діалогічного мовлення представників міщанства, урядового службовця та прислуги після судової реформи.

У пізніх кримінальних справах, що розглядалися у 80-і роки XVIII ст. в Київському гродському суді, через шкаралушу канцелярської мови проростає живодайне пагіння народного вислову, що увиразнюється при зведенні до купи розсипаних однокореневих слів та синонімів у контексті. Пор. приклади зі справи колодниць Євдокії Гальченківни, що стратила народжене немовля: родиво (ф. 66, оп. 2, спр. 17, 1772, 6 зв.) “пора родити, пологи”, родыла дытя, дытя явилось не живое - ны крыку, ны писку (там же), обродила (30 зв.), обродится (46), тайно породить (47), прижили дитину [блудническо] і т.д. Пор. ще окнижнені писарем вирази: чрезъ незавязание пупа ... дитя сойшло кровю, сего де не сталося (45 зв.) та елементи просторіччя: обрухатѣла она [Галченківна] “завагітніла” - при забрухатѣла (на Чернігівщині - ф. 77, оп. 1, спр. 13, 1767, 47). Поняття „замучити” (дитину) в „Доношеніі” на колодника М.Кученка (Прилуцька полкова канц.) передано у звязному контексті

(реченні) супутними синонімами ряду: стратити - убити - в смерть замучити - задавити (ф. 97, оп. 2, спр. 54, 1759, 8 зв.), що засвідчує рівень розвитку лексико-семантичного гнізда та дохідливість його представникам писарського штату. Поширенню синонімії сприяла демократизація форм вислову, пор.: сподниця буденная (I, 52566, 1740) і кафтанъ на будень (I, 58052, 1769) тавтологічні сполуки: з давныхъ давень (I, 54407 л, „Екстракт” I пол. XVIII ст.), голод и холодъ «важкі злигодні» (Дабы мои люде в тюрме голоду и холоду терпѣть не могли - I, 57157, Доношеніе бунч. товариша Д. Кандиби, 1754, л.); мои служителѣ в турмѣ голодомъ и холодомъ помирають - там же, 1 зв.).

Варіанти і реальне звучання виявляємо через порівняння контекстів пам'яток Полтавщини різних епох (XVII – XVIII ст.): Оного мужа свого на смерть задавила, за что при погребѣ оного тіла и близ труни ... велѣль привязать до домовини воловодомъ (ППС, 1753, 424), Левко того вола взял на воловѣдъ (Кн. мѣська полтавська, 1695, 61).

Природне звучання за пам'ятками Полісся (у даному випадку з протезою) пробивається через шкаралушу історичного правопису, що створює дивну мозаїку (напр., в «Реєстрѣ» Конотоп. козака Гудими 1765 р.): сокиру добрую (арк. 3), вощ новую с подоскомъ вужище новое, мазницю з(ъ) дѣгтемъ (там же). А ще в реєстрі посагу Анастасії Полуботківної (1798 р.): совусникъ из кришкою, совусниковъ долговатих два... в одномъ ухо оторвано, совусникъ круглый съ кришкою (VIII, 1772, 1 зв.).

Відображення переозвучення у прізвищах свідків: Онисько Овчаренко (I, 51360, 1749, 358), а вже на звороті аркуша – Вѣвчаренка (358 зв.). Скупими на живомовні вкраплення видаються донесення старшини у 50 - 70-і роки XVIII ст., що виливалися в “рапорти” з притаманною їм лапідарною формою через усунення або скорочення викладової частини. Натомість свідчення возних навіть у 80 - 90-і роки насичені народною мовою, хоч і не позбавлені узагальнення в лаконічних оцінках обстежених об'єктів під час слідства. Пор. свідчення із “Зашнурної книги 1773 р.” (ф. 801, оп. 1, спр. 848): тры столпи подгниліе на землю впаліе лежать... гусы ходять. Дерево совсѣмъ потрухлое, по угламъ и по стелѣ попрогнивало, сквозь свѣтитса (56 зв.), засѣянная озымая пшениця

грядомъ вибытая, и уже остатки градобою выкошенны, однакъ еще не зъгрєбєнны (117). Не менш виразно відтворюєтьсє в окремих фрагмєнтах посвідчень возних лексикон у сфері тваринництва і рибальства: скотарѣ Трофимъ и Терентий Грушенки и Класъ Пилипинки кои... показали..., что имъ тамъ скоть пасти (Там же), корова полова бѣлочерева (139 зв.), бичокъ торочный мастю моругій (145), телиця (145 зв.), въ загороди, гдѣ скоть загоньтъ (91 зв.), Вершѣ нимъ, Горбыкомъ, забратык, на рѣцѣ Сулѣ въ стежка(х) его Кушнерєнка риболовних в дача(х) Ячныцки(х) (105 зв.), на тѣхъ рѣвчакахъ и из ни(х) посудъ риболовній ставляючи рибу ловлять ... риболовного плєса (61 зв.) тощо.

До рєчї, помічаємо у слові *посуд* ще рудимєнти широкого значєннє в спеціалізованому – “знаряддє, пристрій”, що є природним з огляду на форму знаряддє та їх частин (“верша”, “матнє” тощо). Незважаючи на відособленість через наскрізь зросійщєний виклад справ у книгах земських судів Лівобережжє наприкінці століттє, вдумливий історик помітитъ через химерне плєтиво чавунного стилю цих фоліантів важливі інновації в абстрактному словникові української мови, враховуючи і термінолексику у відповідних галузєх знання та виробництва типу: *неустойка, вина в платежѣ, узаконєний, дозволено, повѣренний архивариує, от свого имени подават, на виписках подписуватся, заповѣдний листъ, спадкове наслѣдство, правомъ природним досталось, присягне, подтвердитъ готови, не справедливо* і т.д. (Кн.. декретів Полтав. земсуду 1780 р. - I, 62662, 3-36). Ще: *дѣло доведено, по недбалости, все точно вписати, ясно; по смерти дѣда, з доправленнимъ боргомъ, з перебранной имъ сумми доплат, забороняли, в повѣ пояснєних* і т. ін. До того ж: *За подписомъ ихъ рукъ поданна вѣдомость* (Кн. Вирокив... за 1773 р., арк. 14 зв. - 19,22,95,104). Пор. ще: *здоровя [и житія свого не пощадѣвши]* (I, 55304, Універсал гетьмана І. Скоропадського 1709, арк.. 1); *Податки на колєгію стали збирати* (I, 56883 «Объявленіє» I пол. XVIIIст.,1), *пишучи жадаю, інакшим способом* (I, 56758, 1719 – Лист судді полкового стародубського П. Силенка до сина), *за перенєсєннєм дѣла в судъ Енералній Войсковий штрафовани будут* (I, 51216, 1732, Лист гетьм. Д. Апостола).

Власне в цей період виявляємо в записних книгах цехів та монастирських реєстрах, як і в книгах гродських судів Лівобережжя неологізми у виробничо-побутовій сфері, витлумачувані в контексті: *возѣй* (землѣ что привезено... заплачено Максиму, Ивану и Грицку - возѣямъ - 63 коп., *возѣння* «перевезення», *подрядились* (Як подрядилась Петро Недѣлка на строеніє свѣтлицъ ... *оконние лутки и сходи ... дано ему в задатокъ* двадцят востѣмъ рублей - 1768-1774 рр. Кн. цеху рѣзницького, арк. 44, 90, 102), *толкачѣ* (толкачами хату набивали - тобто підлогу - В.Г. - Там же, 101 зв.), *лисицѣ* (за привозку лисиць, которими подважують хоромное строеніє... заплачено - 100 зв.), *дрань* – *бракъ*, *дрань бракована*, *дрань, выбракованная* отъ доброй (1769, арк. 49, 58, 68), *шелювниця* (1775), що витіснена назвою *шелювка* з 1785 р. (Там же, арк. 29, 128 зв.), на основі *тертица (дошка) шальована* (початок XVIII ст.), *для подмурованя стѣнь* привезено пѣску (1769, 54), *склепѣння ліошу* (1768, 41 зв.), *дверѣ двойнѣ* (1765), *дверѣ двойчатѣ* (1769), *перепродуха* (Продано перепродухам гливѣ приливаних (1774, 82). Непересічна вага контекстів, що відображають варіювання в антонімічних парах: *Двери столярские старие белие двойчастие* на завѣсах желѣзных, другие *одинарние*, рисование без завѣсь, но з замком нутраним без ключа (VIII, 2175, Опис двору Полуботк. 1790, 9), *Тертица (дошка) шальована* (початок XVIII ст.).

Звукове варіювання в різних редакціях реєстрів назв відображає стабілізацію нових значень, що постали на основі давнішого слова рушник: *рушникъ новій* (Опис нагаб. речей в суді Луб. Грод., ф.101, оп. 2, арк.3, 1764) – *рушник новий* (Реєстръ Хв. Жилченка, 1769, 39).

Ідентифікація інновацій можлива на основі виявлених конкретизаторів, пор. *запаска* (< пол. *zapaska*) – *запояска* (обидва подані з означенням *штаметовая* (пор. ф.101, оп. 2, спр. 64, 1765; I, 58127, Реєстр 1719). Пор. ще: *наперстокъ до кравечнѣ* (ф. 888, оп. 1, од. 3б. 1760, 312 зв.) і *коса зъ наперстком* (ф. 130, оп. 1, спр. 62, 1758, 1 зв.), *форма, что свѣчи восковіе дѣлают* (I, 57328, 1749, 2 зв.) – *форма для писаря* суда Генералного присяги (VIII, 537, 1761, 1); *Верстатѣ, что петлицѣ и шнурки дѣлает* (ф. 82, оп. 1, Стародуб. зем. суд, 1773, 18 зв.) – *Верстатѣ возить на резку дерева на сволюки* (Кн. цеху рѣзницького, арк. 9093).

У процесі конотрономіації з'являється замість пол. *таця*, рос. *поднось* укр. *передача*: блюдь шест, *передачь* три (ф. 903, оп. 1, од.зб. 3, 1784). У ролі глос виступають часом регіоналізми (*Простиню* отдал и с *простирами* ... - Монастир Гадяцький Красногор., 1725, арк. 1), *ковшъ мѣдяній* (I, 53082, 1725, 1 зв.) - *кувш мѣдяній* (Там же, арк. 2), *пляну* називаємоу Сѣкаловскую с порослимъ при оной полянѣ деревомъ ... до самой *чистой води* - *плеса* Миколського (Кн. суду зем. повѣту Полтав., 1780 р.).

На відміну від актових паперів, у живописній стихії приватного листування старшини початку XVIII ст. виявляємо часто строкату сув'язь книжного вислову з виразною народною фразеологією у кульмінаційні моменти роздумів, сповнених розвінчання, сарказму чи розчарування. Таким видається лист до брата від сотника глиньського А. Єсимонтовського, як свідчать, зокрема, фрагменти: ... Теперь же мене обѣжде(н)ного страшаешь, *яко заяць слѣдъ затираючи* ... безсовѣстно и безподѣлно захватуючи жилища претѣсного. И тепе(р) иначей *ве(р)зеш* еще – *нѣ сѣло нѣ пало*. Еднак же буду старатись скоро з одного для похвалок ваших выступи(т). Якую я по вси дни жития своего *чащу испиваю* отъ васъ, а дакъ *словами* пред людям *мастишь* и дивуешся, за что я жалосте(н) (I, 52508, 1725, арк. 115-117), Лист А. Покорського до сотника мглиньського містить у формулі звертання слова: *коханий друже* и непремѣний блгодѣтель! *Сердечне радъ* есте(м) (I, 52518, 1728, 1 зв.). Далі, застерігаючи адресата від реагування на чужі плітки (а что з ... пліотокъ написано Вашою рукою, тому *вѣрити не хочется*, понеже *смѣху подобне* - Там же), автор листа завершує свої міркування філософською сентенцією у народному дусі і вислові: *понеже сего суетного міра нѣ переживемъ, нѣ переваримъ, нѣ пліото(к) не переслушаемъ* (2 зв.).

Листи Настасії Полуботківни на рубежі століть писано вже російською мовою, хоча і з численними українізмами: *безперестано, дай господи чтоб здоровенка була, розумѣть*, Агафія Яковлева *слава богу и дужа и здорова* (I, 65836, Лист до пана Лашкевича, 1793, арк. 1). Те саме виявляємо в мові її адресатів: Домашние клопоти, о чем я одначе жъ Вас увѣдомить не промину (I, 65785, 1789, арк. 1).

Історико-текстологічні спостереження над мовою документації центральних урядових установ, як і шляхетських судів

Гетьманщини XVIII ст., засвідчують мінливу природу старої української літературної мови в різних жанрах актової писемності, що протягом першої третини XVIII ст.. видозмінювалася ще в річищі природного мовлення, але згодом позбулася його через вимушений саморозвиток під інтенсивним впливом регламентованої документації російських колегій, комісій, воєводських контор, не кажучи вже про царські укази, приписи і маніфести. Та судові свідчення, навіть в особі возних, мали зберегти і справді зберегли подекуди досить рельєфно в документах слідства природну мову викладу на зламі XVIII ст. Водночас народна мова виявляється далеко не простою і, як свідчить лексикон козацтва, розвивалася у сув'язі з літературною мовою, збагачуючись базовими елементами книжного словника.

¹Тут і далі рукописи, що використано з фондів Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського, подані під шифром, де перша (римська) цифра означає відділ, друга (арабська) – номер справи. У документах, що виявлені в Центральному історичному архіві України, перша арабська цифра означає фонд, друга опис справ, третя – номер справи.

Л.І. Шевченко, канд. філол. наук

СЕМАНТИКА “УНІВЕРСАЛІЗМІВ” В ІСТОРИЧНОМУ І ПСИХОЛОГІЧНОМУ ЧАСІ

У статті аналізуються “універсалізми” як понятійно структурована лексика, що є діагностуючим показником розвитку мови в історичному і психологічному часі.

Analysed are “universalisms” as a conceptually structured lexicon which is a diagnostic feature of the development of a language in the historical and psychologic time.

В інтелектуальному розвитку мови як знакової системи культури відбито загальні закономірності, властиві знаковим системам у цілому: тенденцію до абстрактності й конвенціональності, коли зв'язок мови з відтворюваною нею реальністю все більше опосередковується. У результаті звужуються

можливості верифікації, прямих аналогів понятійних мисленневих конструкцій і мови. Мовна система в такому векторі розвитку все більше репрезентує іманентні характеристики і чим далі, тим більше еволюціонує відповідно до власних потреб і у відповідності з власними законами.

Ці процеси спостерігаються на всіх рівнях мовної системи і в кожному конкретному випадку лише підтверджують загальну тенденцію. Розвиток семантики слова в парадигмальному аспекті репрезентує динаміку від конкретної одновимірності до спектральної багатозначності як результату типологічно диференційованих процесів абстрагування (принципів образної трансформації) слова. Найрадикальніше цей процес відбито в дієслівних “універсалізмах”, що в сучасній мові лише вказують на узагальнену процесуальну ознаку поняття. Джерелом універсалізмів є найбільш частотні дієслова, такі як *іти* (*йти*), *жити*, *ставати*, *стояти*, *брати*, *вести*, *нести*, *виступати*, *знати*, *говорити*, *давати*, *рости* та ін. Висока функціональна частотність цих дієслів, давнє історичне коріння, зв’язок з основними операціональними поняттями людського буття визначають можливість до абстрагування від конкретного протікання дії, творення специфічних динамічних рядів, співвіднесених за інтегралом “здатність відбивати узагальнену процесуальну ознаку”, що сприяє розвитку і закріпленню в цих дієсловах переносного типу значення як нового.

На думку В.В. Виноградова, явище “універсалізації” – загальномовне і пов’язане перш за все з прагненням “стерти або затушувати відтінок індивідуалізуючої, конкретно-побутової зображальності”, “властивої простій формі того чи іншого дієслова”¹. Так, дієслово *іти* (*йти*), що в історичних витоках пов’язане чергуванням голосних з **xoditi* і зводиться до того самого і.-с. **sed* – , що й праслов’янське *seděti*, є не лише кореневим для похідних *вихід*, *обійсте*, *прийдешне*, *пройда*, *пройдоха*, *прийдешній*, *зайшлий*, *зішесте*, *нашесте*, *пошесть*, *прийшлий*, *пришесте*² та ін., але й базисним для лексико-семантичної парадигми, що в сучасній українській мові є найчисельнішою³.

Розвиток первісної полісемії є “одним з наслідків демотивації протознаків”. Покликання на апробовані в науці гіпотези, зокрема Сепіра-Уорфа, дозволяє К.М. Тищенко зробити висновок: “За даними

палеолінгвістичних реконструкцій, значення найдавніших коренів слів регулярно виявляються синкретичними: кожний такий реконструйований корінь пов'язаний з цілими пасмами, гронами різноманітних (теперішніх) значень”⁴.

Розвиток значення універсалізмів в історичному часі відбито у тенденції домінування понятійної віднесеності над предметною і в таких випадках “назви конкретних дій, станів та ін. позначаються іншими словесними знаками”⁵. Якщо значення дієслова *іти* (*їти*) розвивається в напрямі вираження найбільш загальної процесуальної ознаки “руху”, то паралельно існує в мові велика кількість дієслів на позначення конкретного способу пересування, що представлено синонімічною парадигмою дієслова: *іти* (*їти*) – *простувати, прямувати, ступати, мандрувати, топати, тупцювати, крокувати, марширувати, виступати, пливти (плисти), плинути, братися, махати, шурувати, чимчикувати, рубати, теліпатися, телющитися, таскатися, перти, тарбанитися*⁶ та ін. У психологічному часі синонімічна парадигма коригується, і кожен виток розвитку мови є уточненням компонентного складу парадигми. Одночасно у психологічному часі зреалізовано текстові константи (даності). Вони і є вербальною формою представлення психологічного часу.

Синтагматичний універсалізм індоєвропейських дієслів *бути, існувати, ставати* постає з поділу “живого” на “тваринний” і “рослинний” світ. Вже староукраїнська мова відбиває широку парадигму значень *бути* як: I. повнозначної дієслівної форми (бути, існувати; бути наявним) у різних граматичних структурах; 2. бути, знаходитися; (про село, поселення) бути розташованим; 3. (кому, у кого, з родовим приналежності) бути (чиїм, у кого); належати (кому, до кого); мати (що); (про закон) стосуватися (кого); 4. (бути присутнім) (при кому, при чому, к чому), бути (при кому, при чому); 5. (мати місце) бути; (несподівано) трапитися; відбуватися; 6. (від кого, звідки) походити (від кого); бути родом (звідки); 7. (бути зв'язаним з чим) (до чого, к чому) належати (до чого); 8. (про час, стан, пору) настати; 9. (від кого, від чого) належати, припадати (з кого, з чого); 10. (к чому, у чому) прибути (куди); II. – дієслова зв'язки *бути* у різних граматичних моделях; III. – допоміжного дієслова в аналітичних формах дієслова.

Звідси і широкий спектр усталених синтагматично давніх українських форм: *бути за ким* бути заміжжям за ким, бути чиею дружиною; *было кому* (зробити що) хтось повинен був (зробити що); *бути в бєзмыну* бути віроломно порушеним; *бути у вене* володіти майном, одержаним у віно; *боудеть воленъ* (чого, над ким) матиме владу (у чому, над ким); *бути замоужь* бути заміжжям, бути заміжньою; *бути въ измѣноу* бути віроломно порушеним; *бути в имєній* мати, посідати масток; *бути казни, бути под казни /казню/* бути покараним; *бути оусєю ласкою* ставитися доброзичливо (до кого); *бути оу нємоци* бути хворим, хворіти; *бути насмѣренъ* (просив кому) не миритися, не перебувати в мирних стосунках (з ким); *бути помочонь, бути помочни* помагати; *бути противу* (кого, чого) виступати проти (кого, чого); *бути противъ* (кому) суперечити (чому), бути несумісним (з чим); *бути радѣни сприяти; бути в руках (оуроуки)* (чий, кого) – а) скоритися владі (чий); б) бути, знаходитися (в кого); *бути оу роуцѣ* (чий, кому) – а) належати (кому); б) бути виданим (кому); *бути смирни* бути в мирних стосунках; *бути оу соромоть* бути позбавленим честі; *поснѣшни быти; во оупокои быти*⁷.

Саме синтагматичний універсалізм визначив, на нашу думку, можливість абстрагування від первісної конкретної ознаки, семантичної трансформації і формування давньої абстрактної лексики. Так виникають у мові іменникові форми *бытленіє* (репутація), *бытность* (“перебування”)⁸, фразеологізовані сполучення зі стертою метафоричною семантикою: *стати на мир* (помиритися, погодитися); *стати на томъ* (домовитися – про що); *стати къ правоу, стати на правъ* (прийти до суду); *божа воля станет ся* та ін.⁹

Подальший розвиток універсалізмів *бути, існувати, ставати* ішов по шляху повної десемантизації їх первісної конкретної процесуальної ознаки, використання у значенні абсолютизованої ознаки буття, широкої ситуативно усталеної фразеологізації (форми вітання, побажання: будь здоров, будь ласка, добра б тобі не було); ситуативної оцінки: був, та загув; де вже було; не я буду; хто б там не був; щоб і духу не було; щоб твоєї ноги тут більше не було; як був; і граматичного та семантичного моделювання: *бути* – *бутність, буття* – філософський термін;

сукупність умов матеріального життя суспільства; життя, існування; **існувати** – існування: буття; життя, спосіб життя, а отже: *засоби до існування; існуючий; ставати* – *ставатися, ставитися*: виявляти певне ставлення до кого, -чого-небудь; те саме, що ставати; вставати, підніматися (про куряву); прибувати, з'являтися; те саме, що *будуватися*; видавати себе за кого, -що-небудь; те саме, що *гордувати*; *ставити, ставка*: назва похідного намету; військовий термін; в азартних іграх – грошовий початковий внесок; *персональна ставка; тарифна ставка*; форма банківського податку; *дисконтна ставка; очна ставка*; розрахунок на кого, -що; власні назви: *Ставковий; Ставленець; Ставлениця; Ставлення; Ставма; Ставний; Ставник* та ін.

Потенційна можливість використання у значенні абсолютизованої ознаки і присутність вже у староукраїнській мові стійких відтворюваних моделей семантичного перенесення сприяють появі в сучасній українській літературній мові великої кількості фразеологізованих словосполучень, що відбивають реалії нового часу: *ставати до розмови, бесіди; с. до бою; с. до роботи, праці; с. на зміну; с. на ковзани; лижі; с. на вахту; с. під присягу; с. до лав армії; с. на якір; все стає на своє місце; с. в один ряд; с. на котурни; с. в хвіст; с. до стінки; с. на рушник; с. на колію; с. на слизький шлях; с. на дорозі; с. на переході; с. на облік; с. на поєдинок; с. перед судом; с. за основу; с. людиною; с. у вазі і т.д.)¹⁰.*

Універсалізм дієслівної ознаки чи не найвиразніше виявлено у фразеологізованих словосполученнях дієслівного типу зі стертою метафоричністю, що виражають ситуативну оцінку: *волосся стає дибки; гопки ставати; кілком стати в горлі; кісткою стати в горлі; козубом стати; ставати на близьку (коротку) ногу; ставати на ніжки; ставати на ноги; ставати руба; сторчака ставати; язик стає колом.*

Сформована універсальність значення відбита у загальнономовних метафорах, де дієслово **іти** виражає абсолютизовану процесуальну ознаку: **ідуть** (дощ, сніг, час, годинник, лекція, життя, думки, події та ін.). Відповідно, динаміка і семантична згорненість загальнономовних метафор як результату процесуального маркування предметності зазнають функціонального розвитку і, врешті, синонімізації: 1. **іти (йти)** (про дощ, сніг): *падати, випадати; порошити, мотрошити; дощити; росити, дрібнити, дробити;*

*валити, сипати, ліпити*¹¹; 2. **іти (йти)** (про годинник) працювати; 3. **іти (йти)** (про час, життя) тривати; збігати; 4. **іти (йти)** (про події) відбуватися та ін.

Зауважимо, що для більшості названих дієслів універсализація – процес не завершений. Прямі значення дієслів *іти, бути, ставати, брати, вести, нести, говорити, рости, давати* та ін. перебувають у відношеннях омонімії щодо узагальненого процесуального значення та можливостей реалізації його понятійності в різних синонімічних рядах.

Абсолютна універсализація значення – використання дієслова в синтаксичній функції допоміжності, коли дієслово-зв'язка в утворених аналітичних формах вказує на “процесуальність взагалі”. У сучасній граматичній теорії прийнято розрізняти в конструкції дієслівного складного присудка функції повнозначного імені, що є основним понятійно-семантичним компонентом синтаксичної одиниці і функції дієслова-зв'язки, котре вказує на присудковість, а також категорії часу і способу. Відповідно дістають розрізнення в аспекті реалізації семантико-граматичних характеристик власне зв'язки *бути, ставати, являти собою*, покликані виконувати лише граматичну роль (абстрактна універсализація) і невласне зв'язки *ставати, залишатися, виявлятися, називатися, вважатися, здаватися*, що, вказуючи на присудкову функцію, супроводжують її значеннєвими відтінками (незавершена універсализація)¹². На окрему увагу заслуговує стилістичний вимір дієслівної універсализації, зокрема щодо її синонімічної варіативності та можливості взаємозаміни, розрізнення і стилістичної кодифікації тексту. Так, *являтися* і *бути* з погляду синонімічності дієслівних універсализмів є семантично однорідними. Проте комунікативна неоднозначність виявлена вже у фразах: “*юнак є студентом*” (а не *являється*) і відомим з І. Франка “*Чого являєшся мені у сні?*”. Відповідно, мовні форми кліше офіційно-ділового стилю, що широко включають *являтися* як дієслово-зв'язку не є варіативними щодо дієслова *бути* – їх стильова нормативність, специфічна фразеологізованість не припускають втручання у синтагматику. Зрозуміло, аспект культури мови у даному випадку виділяємо як окреме питання.

В.М. Ярцева твердить, що подальший розвиток цих дієслів – граматична парадигматизація, специфічна для граматичної системи

кожної окремої мови¹³. Більше того, в лінгвістичних розвідках аргументується думка про “різке наростання аналітичних форм у дієслові ряду індоєвропейських мов” як тенденції, що сприяє “не лише їх кількісній домінівності, але й визначає нову якість системи дієслова в цілому”¹⁴.

Синтагматичний аспект мовної динаміки ще виразніше дозволяє спостерегти не лише процес набуття словом нового значення, але й механізм семантичних трансформацій, зрозуміло, іманентно властивих національній мові. Так, в історичному часі семантику дієслова “йти” у метафорі “Слова о полку Ігореві” (“**Іти дощу стрілами з Дону великого**”) від гіперметафори Д. Павличка (“**Сніг іде, іде, як час, заміта сліди за нами. Чи ти пробував хоч раз в хуртовину йти ланами?**”) відділяє відстань майже у вісімсот років. У часі психологічному – існування обох синтагматичних словосполучень правомірне і логічне: у “Слові ...” спостерігаємо процес універсализації семантики дієслова на стадії метафоризації (аналогія з реліковими мовоформами фольклору: “*Місяць іде – походить, зіроньки за собою поводжає...*”), у Д. Павличка постконституціональне зіткнення прямого і переносного (але вже закріпленого мовною свідомістю) значення дієслова “*ити*”. Естетичне завдання мотивує градацію, де тріада “*сніг – час – людина*” постає співмірністю об’єктного світу, художньо відтвореного на понятійно-світоглядній осі “*іде*”. Поет не лише акцентує на процесуальності та взаємозалежності в ідіостилістичній картині світу “*снігу – часу – людині*”, але і підкреслює їх паралельність, чи навіть тотожність, відбиту у порівняльному звороті “*сніг іде, іде, як час...*”. Останній, із погляду лінгвістики, є контамінацією фразеологізмів “*сніг іде*” – “*час іде*”, а сама можливість контамінації свідчить про усталеність фразеологізованих форм у мовній системі, їх семантичну однотипність, що спирається на дієслівну універсализацію.

Про універсализацію дієслівної семантики опосередковано свідчить і “коефіцієнт збереженості”, відповідно до якого процент слів, що залишаються незмінними протягом 1000 років, складає в середньому $81 \pm 4\%$, хоча у різних мовах його відсоток є неоднаковим: 77% – китайська, румунська, до 85% (іспанська, італійська)¹⁵. Статистичний характер і реєстр семантичних універсализмів (у термінології компаративного аналізу Г.В. Колшанського,

Й.Ф. Андерша, С.В. Семчинського та ін. – “універсальї мови”), зокрема антропоморфічних метафор, дієслів з абстрактним значенням та ін. є об’єктом продуктивного лінгвістичного аналізу з 70-х років минулого століття¹⁶. Проте увага дослідників зосереджена передусім на зіставно-типологічному вивченні універсалізмів як спільних для різних світових мов закономірностей, властивостей, тенденцій чи характеристик із метою встановлення принципів корелятивності мовних систем. Семантичні універсалізми в такому аналітичному ракурсі не інтерпретуються з погляду інтелектуальних потенцій мови як її динаміка і можливості в історичному і психологічному часі – дослідження передбачає пошук аналогій мовної будови в різній методологічній проєкції: універсальї абсолютні та статистичні, елементарні та імплікативні, синхронічні та діахронічні і т. д. Саме тому в українському мовознавстві лінгвостатистика, аналогічна наведеній, є справою майбутнього. Проте вже сьогодні аналіз динаміки конкретних слів та їх форм в історичному часі переконливо свідчить про присутність явища “коефіцієнта збережуваності”. Можливі висновки проєктуються як в історичну тяглість української мови, так і в сформованість системно-структурну, що дозволяє уточнювати, трансформувати компонентний склад мовних одиниць чи систему в цілому, але не докорінно змінювати їх.

О. Царук, аналізуючи ступень збереження праслов’янської лексики в українській мові, робить висновок: “українська мова є безперечним лідером за масштабом збереження лексичного фонду антської слов’янської мови”¹⁷. Свідченням цього, на думку автора, є не лише наявність у ній “багатьох давніх, своєрідних за будовою і семантикою утворень, але й уся сукупність етнологічних даних”¹⁸. Хоча О.Царук і не аналізує універсалізми, їх природу і характер розвитку, на нашу думку, можна говорити про універсалізми як діагностуючу характеристику української мови. Аналогічні дані наводяться в компаративних дослідженнях слов’янських мов, де українська посідає, після чеської та словацької, третє місце за наявністю у системі лексики сучасної національної мови слів праслов’янського кореня¹⁹. Такий показник стабільності лексико-семантичного ресурсу мови дозволяє припустити, що й універсалізми як давня дієслівна парадигма розвивають семантичну абстрактність у тривалому історичному часі. З погляду часу психологічного,

універсалізми не обмежені синтагматично, продуктивні як дієслівний компонент загальномовних метафор або метамови науки (як здатність вказувати на протікання дії без характеристики її спеціалізації: *реакція йде, процес іде, вибори йдуть, закономірність відбувається, подія сталася* і т.д.). З іншого боку, універсалізми характеризуються постійною граматичною віднесеністю до складного іменного присудка, де семантична абстрактність виявляється чи не найвиразніше, і в такий спосіб реалізують іншу тенденцію, виявлену в процесі історичної динаміки – лексико-граматичну стабільність.

¹Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-IX в.в. – М., 1938. – С. 252; ²Етимологічний словник української мови. В 7 т.т. – К., 1985. – Т.2. – С. 320-322; ³Словник української мови. В 11 тт. – К., 1973. – Т.4. – С. 624-628; ⁴Тищенко К.М. Лекції з генетичного мовознавства. Передісторія мовлення. Палеосигніфіка. Історична синтактика. – К., 1999. – С. 34; ⁵Уфимцева А.А. Теоретические проблемы слова // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 312; ⁶Словник синонімів української мови. У 2 тт. – К., 1999. – Т.1. – С. 647; ⁷Там само. – Т.1. – С. 137-147; ⁸Там само. – Т.1. – С. 137 – 147; ⁹Там само. – Т.2. – С. 384; ¹⁰Словник української мови. В 11 тт. – Т.4. – С. 624-628; ¹¹Словник синонімів української мови. У 2 тт. – К., 1999. – Т.1. – С. 648; ¹²Вихованець І.Р. Присудок // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 493; ¹³Ярцева В.Н. Количественные и качественные изменения в языке // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 85-86; ¹⁴Там само. – С. 87; ¹⁵Кармин А.С. Основы культурологии. Морфология культуры. – СПб., 1997. – С. 77; ¹⁶Колшанский Г.В. Проблема универсалий языка // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972; Языковые универсалии и лингвистическая типология. – М., 1969; Андерш Й.Ф. Проблема мовних універсалий у сучасному зарубіжному мовознавстві // Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві. – К., 1976; ¹⁷Царук О. Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 188; ¹⁸Там само. – С. 188; ¹⁹Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. – К., 1986. – С. 203-204.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІЩЕННЯ В СИНТАКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVIII ст.

Опрацьовано деякі теоретичні основи функціональних змін у діахронічному аспекті. Синтаксичні інновації в українській мові XVI – XVIII ст. розглядаються як результат змін синтаксичних функцій у зіставленні з попередніми періодами розвитку мови.

Analyzed are some theoretical underpinnings of functional changes in diachrony. Syntactic innovations in the Ukrainian language of the XVIth – XVIIIth centuries are treated as a result of changes in syntactic functions, and they are compared with the previous periods in the language development.

Остання третина XX ст. в лінгвістиці позначена активним опрацюванням функціонального підходу до синтаксичних явищ. Різноманітні – загальнотеоретичні і часткові, порівняльні з іншими мовами тощо – дослідження на матеріалі різних сучасних мов, увиразнюючи двоплановий характер синтаксичних одиниць, дозволили визначити спільну константу функціональних пошуків – відносну автономність семантичного і формального, і в підсумку, певну подібність глибинних структур різних мов на протигагу поверхневим. Розвиток ідеї про внутрішню форму в синтаксичній науці звільнив останню від одновимірності, орієнтації переважно на форму. У процесі функціональних розробок склався методологічний корпус синтаксичних досліджень – принципи і процедура опису, аспекти, підходи і методи аналізу синтаксичних одиниць тощо.

В україністиці функціональне бачення сучасної синтаксичної науки сформувалося в працях І.Р. Вихованця^{1,2,3}, К.Г. Городенської⁴, Й.Ф. Андерша⁵ та ін.

Втім, універсальність функціонально-синтаксичної теорії відкривається не в орієнтуванні на функціональні характеристики синтаксичних одиниць лише одного окремо взятого синхронного зрізу, а в зіставленні таких характеристик у декілька синхронних

зрізів, тобто в діахронному аспекті. Поєднання функціоналізму та історії мови, що поки не дістало належного дослідження в лінгвістиці, видається не тільки доречним, але й перспективним. Як показали результати історико-синтаксичного аналізу, окремі положення функціонального синтаксису сучасної української мови виразніше виявляються саме на історичному матеріалі і, тим більше, можуть уточнюватися або й навіть в одиничних випадках приводити до інших висновків. Для прикладу наведемо суперечність, що виникає у процесі аналізу сучасних синтаксичних теорій про деривацію синтаксичних одиниць та представлені в діахронній лінгвістиці їх історичної похідності. Так, в узагальнених на матеріалі сучасної мови висновках про синтаксичну деривацію простих ускладнених (семантично неелементарних) речень, базовою (твірною) одиницею для яких виступають складнопідрядні речення, не враховується історичний розвиток цих структур речення, що не відповідає зазначеній послідовності. Інший приклад – уявлення про те, що “суб’єкт – це такий самий додаток, як і всі інші”⁶, яке спростовується історико-синтаксичними ілюстраціями. Щоправда, Л. Теньєру належить дослідження зі структурного синтаксису, хоча його теоретичні положення про семантичну валентність, вершинну (за схемою) роль предиката та ін. стали базовими для семантичного синтаксису.

У цьому разі спадають на думку слова Е. Косеріу: “Опис, історія і теорія не знаходяться в антитезі і не суперечать один одному; вони взаємодоповнюють один одного і складають єдину науку”⁷. Коментуючи це висловлення, додамо, що, очевидно, матеріал лише сучасних (хоча й різних) мов не є абсолютно самодостатнім джерелом теоретичних узагальнень, а відповідно, функціонально-синтаксична теорія не існує окремо в різних часових вимірах – сучасному та історичному. Як нам видається доречним, застосування функціонального підходу до історико-синтаксичних явищ і врахування цих даних у теорії функціонального синтаксису сучасної української мови знівелює розбіжності у висновках синхронної та діахронної лінгвістики.

У свою чергу поєднання функціоналізму та історії мови має ті переваги, що історичні зміни будь-якої мови як окремо взятої системи наочно можна представити у вигляді сукупності різнотипних

функціональних зміщень, згрупованих за історико-мовною періодизацією. З цього погляду звично використовувана сполука слів “історичні зміни” не випадково заступається “функціональними зміщеннями”. Між ними існує та різниця, що перша здебільшого увиразнює наслідки змін, тоді як друга дозволяє повно й об’ємно проілюструвати (що важливо для історика мови) причиново-наслідковий корпус, механізм змін, взаємодію з одиницями інших лінгвістичних рівнів, тобто всю процедуру змін у різних її часових вимірах. Відповідно, еволюція синтаксичної системи української мови є певною мірою історією функціональних зміщень синтаксичних одиниць. Це, звичайно, не порушує системного опису синтаксичних елементів, бо, власне, з нього і починається, тобто докладні описи визначених синхронних зрізів порівнюються для визначення змінності чи незмінності функцій синтаксичних одиниць. Створений на інших засадах курс “Історія української мови: Синтаксис”⁸, проте, якоюсь мірою може слугувати як системне представлення синтаксичної історії переважно як історії форм.

Окремі труднощі у процесі опису функціональних зміщень виникають у правильному і точному виборі саме тих синхронних зрізів мови (а інколи буває не достатньо лише двох), які засвідчують процес змін. Орієнтуючись на писемні пам’ятки різних історико-мовних періодів як на єдину надійну джерельну базу для моделювання різнотипних структур речення із врахуванням їх динаміки, видається можливим визначити переважно ті функціональні зміщення, які властиві писемній (історичній) епосі, решта – предмет реконструкцій на основі загальнотеоретичних міркувань та синтаксичних оглядів найдавніших писемних текстів.

У процесі опису функціональних зміщень у синхронному і діахронному планах виступає принципова різниця не тільки в тому, що синтаксичні інновації в діахронному плані завжди передбачають їх ретроспективне і проспективне бачення. Зрештою, функціональні зміщення як об’єкт дослідження синтаксису окремого сучасного синхронного зрізу, скажімо, сучасної української мови виявляються здебільшого у процесі перекладу з однієї мови на іншу або в поетичному синтаксисі. Зрозуміло, що в цьому разі вони будуть мати частковий, ситуативний характер. На відміну від них історико-синтаксичні функціональні зміщення завжди приводять до

кардинальних змін, які обов'язково закріплюються в системі мови. При цьому конструкція, що стала вихідною для такого зміщення, частіше втрачається, передаючи своє функціональне навантаження іншій синтаксичній конструкції чи її частині. Зрідка вихідна одиниця функціонального зміщення існує паралельно з утвореною, але з іншим значенням і, відповідно, формою.

На нашу думку, розгляд синтаксичної системи української мови XVI – XVIII ст. повинен проводитися з урахуванням принаймні декількох аспектів. Певна річ, що, говорячи про функціональні зміщення в синтаксичній системі мови певного історико-мовного періоду, виходимо з того положення, що одні з них могли відбутися повністю протягом, скажімо, XVI – XVIII ст., інші ж – ілюструють процес змін, що розпочався в попередньому синхронному зрізі (зрізах). Звідси варто визначити хронологічні межі кожного такого зміщення зі встановленням етапів утворення та адаптації синтаксичних функцій нової конструкції чи її компонента. Так, до інновацій, які відбулися протягом XVI – XVII ст., належить заміна другого подвійного відмінка в конструкції із подвійними відмінками. Функціональні зміщення, що почалися ще в давньоукраїнській (давньоруській) мові, але повністю не завершилися в розглядааний період, пов'язані, наприклад, із продовженням адаптування синтаксичних функцій дієприслівників до колишніх активних коротких дієприкметників, також із розширенням семантичних різновидів вставних слів та конструкцій.

У процесі опису функціонального зміщення як історичного явища певну роль відіграє ще й той факт, що існує окрема неспіввідносність між часом виникнення зміни в живому мовленні та її фіксацією в літературно-писемних пам'ятках давньої мови. Зважаючи на це, варто звернути увагу на зумовлену цим деяку, умовно кажучи, “часову протяжність” функціональних зміщень. У цьому разі, наприклад, “колишній дієприкметник” для визначення синтаксичних функцій дієприслівника в історичний період XVI – XVIII ст. є швидше вказівкою на його походження в процесі функціонального зміщення.

Останнє можна ідеально проілюструвати на матеріалі українських пам'яток XVI – XVIII ст., коли тогочасним книжникам доводилось не стільки відтворювати, компіювати, скільки

створювати самостійно. На думку П.Г. Житецького, якому належать ґрунтовні розробки в галузі літературної мови зазначеного періоду, “без сумніву, в XVI – XVII ст. українська мова йшла за новою течією, а не за старою”⁹. Зумовлена процесами демократизації та націоналізації нова течія полягала в зорієнтуванні на народнорозмовний синтаксичний компонент. Так, протягом XVI – XVII ст. вплив живої народної мови і, почасти, польської мови позначився на перебудові конструкцій із подвійними відмінками. Ці перетворення полягали в заміні другого відмінка орудним, а також у розвитку прислівникових форм¹⁰. З лігвістичного погляду така функціональна заміна сприяла усуненню паралельних засобів вираження, у ролі яких виступали подвійні відмінки: *сцен(ъ)ки маю(т) быти добрыми, мл(с)рдны<, > братолюб(ъ)ци<, > приворочаючи к вѣрѣ заблоуж(ъ)дъши(х)* (Каз., 10б.). У цьому реченні лише одна (перша) із при зв’язкових однорідних частин складеного іменного присудка замінена формою орудного відмінка. Така контамінаційність може бути пов’язана з відносно новим характером синтаксичного явища, закріпленням у ролі при зв’язкової частини форм орудного предикативного поруч із називним предикативним і, зрештою, стилістичними особливостями ораторсько-проповідницьких пам’яток зазначеного періоду, в яких давніші тексти певною мірою “осучаснювалися”.

Втім, заміна другого подвійного компонента в конструкції з непрямыми відмінками супроводилася зміною синтаксичних функцій. У свою чергу трансформація конструкцій із подвійними відмінками не поширювалася на ті компоненти, форма яких обмежувала їх синтаксичні функції: *Бже<, > ... учини мене го(д)ны(м), стоячи по правци тебе зо всѣми, которые тебѣ угодили* (Повч., 18б.). Так, подвійний знахідний перебудовується за загальними закономірностями, не торкаючись дієприслівників. Утворені внаслідок функціонального зміщення активних коротких дієприкметників в давньоукраїнській (давньоруській) мові, дієприслівники ще частково зберігають за собою властивості певний час (у межах функціонального зміщення) наслідувати формально-синтаксичні функції зниклих одиниць. Увівши до складу “функція”, “форма” визначення “стара”, “нова”, це можна представити як “нову форму” у “старій функції”, іншими словами, семантико-синтаксична і

формально-синтаксична функції не відповідають їх носієві – формі: *Тоюю оузришь **одѣ**анною въ слнце<, > на м(с)цоу ногами столчюю, маючи свѣтльй вѣнецъ и корону<, > дванадесѣ(т)ми звѣздами, якъ камѣнїе, **удобноюю*** (Мих., 389б.).

В історичному плані утворення нових угруповань слів спричинюється функціональним зміщенням одиниць. У поняття функціонального зміщення вкладається зміна функцій, яка зумовлює становлення нових характеристик утворюваних елементів. Опис функціональних зміщень в історико-синтаксичному плані проводиться шляхом поєднання ономазіологічного та семасіологічного підходів. Представлення змін в аспектах “функція – форма”, “форма – функція” враховує їх часову послідовність. Так, наприклад, аспект “функція – форма” більш доцільно застосовувати до періоду утворення дієприслівників у давньоукраїнській (давньоруській) мові. Виявляється, що ця зміна є результатом взаємодії семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної функцій, які перебувають між собою в ієрархічних зв'язках. У процесі переходу одних одиниць в інші семантико-синтаксична функція відіграє основну роль, оскільки заміна семантичного типу предиката, вираженого дієприслівниками, вимагає адекватної перебудови формально-синтаксичної функції. “Пристаюуючись” до “нових” функцій форма набуває нових показників.

Аспект “форма – функція” для ілюстрації функціонального регулярного заміщення дієприслівників у неадекватних для них синтаксичних функціях врахований у процесі опису української мови XVI – XVIII ст. Зміна формально-синтаксичної функції, що знаходить вияв у переміщенні дієприслівників із предикативної позиції в непередикативну, зумовлюється впливом не тільки семантики, а й форми. Отже, обидві функції зумовлюють форму, яка здійснює зворотний вплив на формально-синтаксичну функцію, “заперечення форми” вводить “заперечення функції”.

Докладніше питання про функціональне зміщення колишніх активних коротких дієприкметників у дієприслівники розглянуто нами в попередніх роботах. На нашу думку, у XVI – XVIII ст. достатньо ілюстрацій для теоретичного обґрунтування такого

заступлення і, особливо, сутності контамінаційних побудов, в яких так чи інакше представлена асиметрія “нового” і “старого”.

Протягом зазначеного періоду в синтаксичній системі української мови відбуваються спричинені цим функціональні зміщення конструкцій із давальним самостійним, складнопідрядних речень із підрядними дієприслівниковими та ін., зумовлені еволюцією складного речення, та ряд інших зміщень у структурі простого речення (наприклад, підтримане зникненням синтетичних форм минулого часу спрощення структури простого дієслівного присудка, вираженого формою перфекта, а також витіснення з таких структур дієприслівників та ін.).

¹Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992; ²Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; ³Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983; ⁴Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К., 1991; ⁵Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1987; ⁶Теньєр Л. Основи структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 124; ⁷Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 154; ⁸Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. – К., 1983; ⁹Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С. 41; ¹⁰Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: 3 укр.складні. – К., 1928. – С. 19.

Список умовних скорочень назв джерел

Каз. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. 287 П (44) КПл.

Мих. – “Четвертая часть о хвале нб(с)ной”, переписана крилалівським поповичем Федором Михайловичем у Канівському монастирі, 1645. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. 82П/104.

Повч. – Збірка з проложних житій і повчань Максима Грека та ін., XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. ДА (П 521).

Н.П. Русаченко, асп.

МОРФОНОЛОГІЧНІ ЯВИЩА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – XVIII СТ.

Висвітлено морфологічні явища в основних типах дієслівної словозміни (дієвідмінюванні, утворенні видів, у формах дієприкметників) староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст.

Described are morphological phenomena in the major types of verbal forms (conjugation, formation of aspects, in participles) in the Old Ukrainian in the second half of the XVIth-XVIIIth centuries.

Дослідження тих чи тих морфологічних явищ в історії мови стало можливим після виникнення й особливо наступного розвитку порівняльно-історичного мовознавства, хоча історична морфологія формується як окрема лінгвістична дисципліна пізно. Так, М.С.Трубецької у статті, опублікованій 1931 р., запропонував теоретичні положення нової науки¹; для історичної морфології важливе значення має поставлене дослідником завдання виробити “теорію звукових чергувань, що виконують морфологічну функцію”².

Важливо наголосити, що вивчення морфологічної системи в діахронії дає змогу не тільки встановити історію розвитку морфологічних явищ, а й повніше простежити їх функціонування в сучасній системі. Адже “взаємний зв’язок різних рівнів мови виявляється не тільки під час вивчення мовної системи в певний момент її існування. Ще яскравіше він виступає під час дослідження його в історичному аспекті, оскільки часто можна спостерігати, як те, що спочатку належало одному рівню мови, переходить до іншого”³.

Історики мови відносять час появи морфологічних чергувань ще до початку історичної епохи⁴; зокрема, аблауту приписують вираження певних граматичних категорій.

Морфологічні зміни, характерні для індоєвропейського періоду, торкалися в першу чергу голосних у кореневих морфемах і

характеризували особові форми дієслів⁵. Вважається, що причиною виникнення чергувань голосних в індоєвропейській прамові були, як і пізніше, переміщення наголосу і редуція ненаголошених голосних та явища асиміляції⁶. Морфологізація чергувань відбувалася поступово внаслідок звичного вживання однакових звуків у тих самих формах та осмислення чергувань як необхідної складової частини формотворення.

Альтернації голосних частково являли собою трансформовані на праслов'янському та, пізніше, українському ґрунті ще давні індоєвропейські чергування, частково – чергування голосних, що виникли вже на ґрунті окремих слов'янських мов, у тому числі української⁷. “У цілому індоєвропейські чергування голосних знаходяться на шляху зникнення. Проте вони були використані для утворення одного з істотних морфологічних типів мови, а саме похідних дієслів недоконаного виду, рештки залишаються в інших категоріях”⁸.

Чергування приголосних, порівняно з чергуванням голосних, являють собою новотвори, що виникли і розвивалися вже в окремих слов'янських мовах, у тому числі українській. Причиною появи чергувань приголосних вважають зміни на українському ґрунті успадкованих традиційних фонетичних норм. Отже, якщо чергування голосних виступали значною мірою відразу, вже у праслов'янський період, носіями різних граматичних значень, то чергування приголосних, що складалися на фонетичній основі, були морфологізовані пізніше.

Завданням нашої статті є аналіз морфонологічних явищ в українській дієслівній словозміні другої половини XVI-XVIII ст., коли староукраїнська мова в цілому вже сформувала на успадкованій від попередніх епох основі власну морфонологічну систему.

Чергування голосних у словозміні староукраїнських дієслів другої половини XVI-XVIII ст. утворює непродуктивні класи і зустрічається в текстах пам'яток рідко. Як правило, альтернації відбуваються в кореневих морфемах і мають комбінований характер. Найкраще представлене чергування голосних **е, о** з нулем звука, які є типовою ознакою слов'янських мов. Чергування, що виникли як наслідок занепаду надкоротких голосних, знаходимо в іменних

основах, тоді як давніші за походженням характеризують дієслівні форми⁹.

Морфонологічна функція цього чергування в дієсловах полягає в тому, що голосний, який виникає під час чергування, служить одним із показників основи теперішнього часу недоконаного виду: *товчє(т)ста* (ІДК, 219), *зовється* (АД, 84) тощо. Звук зберігається в усіх формах дієслів, які утворюються від основи теп. часу: 1) у дієприслівниках недок. виду: *бєроучи* (АО, 45); 2) в особових формах майб. простого часу дієслів док. виду: *прибєрє* (Заг., 64), *набєрєтѣ* (ВЗ, 338), *ум(ѣ)рє* (ПЛ, 18); 3) у формах наказового способу: *возми* (ІВ, 123), *збєри* (ЖС, 56), *бєрєста* (ІКД, 220), *вибєри* (АД, 106) та ін.

Чергування <и – ø> представлено в 3 ос. множ. теп. часу: *пютѣ*, *лютѣ* (Зин., 207, 207б); у 1 ос. одн. і 3 ос. одн та множ. дієслів майб. часу: *розибю* (НЛ, 103б), *прибю* (ВМ, 124), *пошлє(т)* (МБ, 362), *почнє* (АД, 78). Цей вид чергування виявляється у процесі творення видових пар дієслів: *назвати* (АО, 56) – *називати* (13), *дождатися* – *дождатися* (ДН, 164-165), *посилал* – *послал* (158), *брали* – *понабирали* (ЛР, 88-84).

Альтернація <о – е> зустрічається у словозміні дієслова *молоти*. Так, [е] маємо у формах майб. часу – *помєлєиѣ* (ІКД, 203б), *перємєлє(т)сѣ* (Зин., 205); теп. часу – *мєлєтєста* (ДН, 160); у дієприслівнику *мєлючи* (ДН, 160); у нак. способі – *змєли* (АД, 98).

З кінця XVII ст. тексти пам'яток починають фіксувати у формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду в останньому складі перед нульовим закінченням чергування <е – і>, яке склалося на ґрунті української мови: *привѣзѣ* (Зош., 6б), *довѣлѣ* (ЛР, 86), *утѣкѣ* (88), *підвѣвѣ* (ДН, 160). Проте зустрічаються і старі форми: *привє(з)* (НЛ, 88б), *по(д)нєсѣ* (УВ, 63б), *отнєслѣ* (ВН, 159).

Чергування приголосних сформувалися у пізній період історії праслов'янської мови у зв'язку з процесами палаталізації задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду, пом'якшенням губних та зубних приголосних¹⁰. Найдавнішими в українській мові прийнято вважати чергування задньоязикових зімкнених приголосних [г], [к] та щілинного [х] з передньоязиковими щілинними [ж], [ч] та афrikатою [ш] (I перехідне пом'якшення) і чергування задньоязикових [г], [к], [х] з передньоязиковими щілинними [з], [ц] та афrikатою [с] (II перехідне пом'якшення).

Чергування <г – ж>, <к – ч>, <х – ш> засвідчено:

а) у 1, 2 ос. одн. та множ. теп. часу: *кличу* (Бер., 19); *можеш* (АД, 85); *вержє* (ВХ, 547), *кличє(т)* (АО, 44), *товчє(т)ся* (ІКД, 219), *плачє* (226б), *течє(т)* (ЛС, 14), *запрѣжє(т)* (ІКД, 200), *брєжє(т)* (ВЗ, 338), *можетъ* (АД, 105), *брешетъ* (Зош., 4б), *не дишетъ* (ВМ, 123б); *скачѣт(ъ)* (ФП, 217б);

б) у формах 1 – 3 ос. одн. та множ. майб. часу: *запрѣжу* (ІКД, 204); *можємъ* (200); *прожєнє* (201б); *кличутъ* (Зош., 4б), *восплачут(ъ)ся* (ВХ, 544), *оусѣчє* (ФП, 212б), *прєтовчє(т)ся* (Зин., 205), *прожєнут* (ІКД, 195б), *прибѣжитъ* (ЖС, 8б);

в) у 2 ос. одн. наказового способу: *прєтолчи*, *намочи* (АД, 97б), *посѣчи* (105б), *спечи* (105б), *зтолчи* (81), *ляж* (Зин., 205), *спомож* (НЛ, 100б), *перєжєни* (105б);

г) у дієприкметниках: *скачущиє* (НЛ, 88).

Щоправда, чергування <г – ж>, <к – ч>, <х – ш>, закономірне в більшості особових дієслів ІХ класу, ще не завжди поширювалося на форми 1 ос. одн.; зокрема, маємо: *спеку* (ІВ, 129), *могу* (ПЛ, 12), *послушаю* (Зош., 6).

Чергування <г – з>, <к – ц> та <х – с> у словозміні дієслів у текстах проаналізованих пам'яток не засвідчується. Цей вид чергувань більшою мірою представлений у словозміні іменників та у словотворі різних частин мови.

Пізніші за походженням є чергування передньоязикових зімкнених [д], [т] зі щілинним [ж] та африкатою [ч], а також щілинних [с], [з] із [ш], [ж]. Перший ряд чергувань розвиває на східнослов'янському ґрунті спільнослов'янські звукосполюки [*dʲ], [*tʲ], а другий – це наслідок контамінації чергувань <г – з'>, <х – с> та <г – ж>, <х – ш> (виник із різних фонетичних причин). Ці альтернативи зустрічаються у процесі словозміни та словотвору дієслів і відсутні у словозміні іменників.

Чергування зазначеного типу зустрічаються в теп. часі дієслів недок. виду: а) 1 ос. одн. та мн.: *прошу* (ЖС, 373б), *в(ъ)ношу* (Бер., 4), *пишоу* (АО, 4б), *доношу* (ПЛ, 18), *мушу* (22), *ношу* (ІКД, 222), *не хочу* (Нег., 132б), *вє(р)чу* (ІКД, 220), *пишє(м)* (АО, 43), *ѣпрошає(м)* (ЛС, 13); б) 2 ос. одн. та множ.: *хочє(ш)* (ЖС, 528), *кажєшиъ* (Заг., 64),

помажешъ (64), *хочете* (ПЛ, 23); в) 3 ос. одн.: *хоче* (ІКД, 2196), *рѣжеть* (Зин., 201).

Такі ж альтернанти виступають у формах майбутнього часу: а) 2 ос. одн. та множ.: *не пришлоє* (ПЛ, 26), *скажеть* (ВЗ, 337б); б) 3 ос. одн.: *пошло(т)* (МБ, 362), *захоче(т)сѧ* (Зин., 205), *роскажеть(т)* (ПЛ, 36), *помажє* (ІКД, 226б).

Чергування збігаються під час утворення наказового способу дієслів: *пришлиѣтє* (ФП, 213), *кажѣтє* (ІКД, 1976); *випиши* (НЛ, 86б), *пришли* (86б); дієприкметників мин. часу від дієслів док. виду: *ѡрожоный* (Нег., 125), *впроважоный* (137), *посажониє* (НЛ, 91), *ѡтраченє* (АК, 62), *скажоной* (ЖС, 552).

Тексти пам'яток засвідчують чергування <с – ш> у видовій парі *витрусил – витрушовал* (ДН, 176).

У спільнослов'янську епоху в усіх слов'янських мовах відбулося перетворення сполук [rj], [bj] у коренях слів у [rj'], [bj']. У східнослов'янських мовах це явище отримало подальший розвиток і послужило для виникнення послідовних чергувань зазначених сполук на межі морфем; припускають, що зміна [j] в [j'] викликана схожістю артикуляції.¹¹

Виступає це чергування в текстах пам'яток у дієсловах VI продуктивного класу, основа яких закінчується на губний палаталізований звук, у формах 1 ос.одн. теп. часу недок. виду: *терплю* (ІКД, 223б), *не люблю* (Зош., 4), *и(з)явлю* (ПЛ, 23), *бавля(т)* (ІКД, 195б), *мовлю* (ЖС, 3б); у формах пасивних дієприкметників минулого часу: *установълен(н)оє* (АК, 177б), *ѡстѡвлен(ъ)нѡю* (АО, 254). Зазначені чергування характерні для форм 1 ос. одн. майб. часу док. виду: *возлюблю* (ВМ, 124б), *мовлю* (ЖС, 3б). Чергування <в – вл'> фіксується при утворенні видових пар: *изъявити* (ДН, 174) – *изъявляти* (ДН, 149), *явити – являти* (148) та ін.

Тексти пам'яток іноді засвідчують і написання без чергувань <в – вл'>, <б – бл'>: *робятся* (АД, 80), *робятъ* (82), *ставятъ* (ВЗ, 335); їх наявність пояснюється, найпевніше, впливом південно-західних українських говорів та польської мови.

З появою палаталізованих приголосних стало можливим чергування твердих та м'яких передньоязикових приголосних. Ці чергування виникали у праслов'янській мові; історичні причини їх появи пов'язують із фонетичними процесами пом'якшення

приголосних перед [j]¹². Зазначений вид чергувань у текстах пам'яток представлений такими альтернативними рядами: <т – т'>, <д – д'>, <л – л'>, <р – р'>, <н – н'>, <с – с'>, <в – в'>. Він виступає у формах:

а) 1 ос. одн. та 3 ос. множ. теп. часу недок. виду: *чиню* (ІКД, 223б), *ходѣтѣ* (ФП, 217б), *производѣтѣ* (АК, 61), *виходѣтѣ* (ІКД, 195б), *доходѣтѣ* (ВМ, 121); *приносятѣ* (ФП, 217б), *гасѣть* (АД, 106), *носятѣ* (МБ, 363б); *мислятѣ* (364);

б) 1 ос. одн. та 3 ос. множ. майб. часу док. виду: *спалю* (ЖС, 8), *ѣчиню* (Розм., 7), *вы(з)волю* (АО, 50); *зародѣтѣ* (ВМ, 12), *заговорѣтѣ* (ІКД, 201б), *балагурѣтѣ* (ВМ, 121), *занѣрѣтѣ* (ВХ, 545);

в) наказового способу: *пришлѣтѣ* (ФП, 213), *просѣтѣ* (ПЛ, 15), *нѣ чинѣтѣ* (23), *кликнѣтѣ* (Заг., 64), *зукнѣтѣ* (Заг., 64), *варѣтѣ* (ВМ, 123б), *бѣрѣтѣ* (ПЛ, 5), *говорѣтѣ* (ІКД, 197б), *ловѣтѣ* (ВМ, 123б);

г) дієприкметників та активних дієприслівників, утворених від дієслів недок. виду: *сѣдѣцѣного* (ВХ, 547); *радѣчи* (Нег., 133), *мовѣчи* (Розм., 7), *просѣчи* (АК, 264), *зносѣчи* (ЛС, 21), *палѣчи* (АД, 102).

Виникнення чергувань м'яких передньоязикових із парними твердими та сама, що й твердих із м'якими передньоязиковими. Різниця в тому, який приголосний наявний у вихідному морфі – твердий чи м'який. Чергування засвідчене меншою мірою прикладів, переважно формами 3 осн. одн. теп. часу нед. виду та майб. часу док. виду: *кипи(тѣ)* (АД, 106б), *нѣ велить* (Заг., 62б), *вѣ(р)ти(тѣ)сѣ* (Зин., 204б); *википи(тѣ)* (НЛ, 103), *потѣрипитѣ* (ВХ, 544б), *вигори(тѣ)* (АД, 97), *згори(тѣ)* (ЖС, 527).

Чергування <т – щ>, що увійшло у староукраїнську мову як запозичення зі старослов'янської, виступає в текстах у формах пасивних дієприкметників, утворених від дієслів док. виду: *роспуцѣного* (АД, 101), *ѣчищѣного* (Нег., 140), *ѣкращѣній* (ФП, 214); у формах 1 ос. одн. теп. та майб. часу: *хрищу(сѣ)* (ІКД, 196б); *впуцѣ'* (НЛ, 103б), *ѣкращѣ'* (ЖС, 52).

У дієслівній словозміні, крім чергувань, активну участь беруть і такі морфологічні явища, як усічення та нарощення. Час появи лінійних перетворень основи відносять до XIII-XV ст., коли в кінці основи та на початку формотворчого суфікса внаслідок зникнення зредукованих виникають групи приголосних, які створюють на міжморфемному шві складні для вимови звукосполучення¹³.

Оскільки, на відміну від іменної словозміни, для якої характерний закритий тип основи, у словозміні дієслів однаково широко використовуються як закритий, так і відкритий типи основ, то зустрічаємо усічення різних кінцевих сегментів, зокрема **а, и, у, с, ва, ну**.

Усічення **а, у, и** характеризує:

а) 1 ос. одн. теп. часу: *мовлю* (ЖС, 3б), *в(ъ)ношу* (Бер., 4), *прошу* (ЖС, 373б), *кличу* (Бер., 19), *вєлю* (Зош., 4), *бачу* (4б), *надѣюсь* (ВМ, 123), *служу* (Нег., 143), *сѣчиню* (Розм., 7);

б) 3 ос. одн. теп. часу: *тягнетъ* (Зош., 1), *гинє(т)* (НЛ, 88), *лєжить* (Розм., 7), *скачѣт(ъ)* (ФП, 217б);

в) 3 ос. множ. теп. часу: *платѣ(т)* (МБ, 363б), *смердятъ* (ВЗ, 349б), *ходѣт(ъ)* (ФП, 217б), *приносѣтъ* (217б), *скачѣтъ* (217б).

г) 1 ос. одн. і 2 множ. майб. часу: *спялю* (ЖС, 8), *прорѣжу* (АК, 177); *двигнетє* (ВХ, 539б);

д) 3 ос. одн. майб. часу: *собєрє(т)сѣ* (УВ, 67б), *заглѣнє* (Заг., 63б), *збагнє* (61б), *увянє(т)* (ВМ, 124б);

е) форми наказового способу: *призови* (Нег., 122), *застєли* (Розм., 7), *воскрєси* (ЖС, 9б), *пришлѣтє* (ФП, 213), *водрѣзи* (УВ, 29б);

є) форми активних і пасивних дієприкметників: *скачуциє* (НЛ, 88), *сєдѣачому* (ПЛ, 80), *судѣщого* (ВХ, 547), *смѣющасѣ* (541), *бавючи(й)* (Розм., 2);

ж) форми дієприслівників: *приосѣчи* (АК, 59б), *грозиачи* (ЖС, 373б), *мєчучи* (550), *бєроучи* (АО, 45), *радѣчи* (Нег., 133).

Усічення **ва** засвідчене: а) у формах наказового способу: *куйтє* (ВМ, 123б), *працюй* (ІВ, 129б), *наслѣдѣйтє* (ВХ, 544), *вѣруй* (ЖС, 9б); б) у 1 ос. одн. та множ. теп. часу недок. виду: *уголошѣю* (Бер., 19), *засмѣчѣю* (22), *записою* (АО, 44); *подаємо* (ЛС, 22), *квѣтуємъ* (АЧ, 131), *оудаємо* (ВХ, 540); в) у 3 ос. одн. та множ. теп. часу: *сдє(р)жуетъ* (АК, 177), *плюетъ* (Зин., 206), *записує(т)сѣ* (АО, 57); *повѣстєуютъ* (Гр., 67), *годууютъ* (Зин., 204б), *записую(т)* (АО, 53).

Усічення **с, ну** виявляється під час утворення форм дієслів тільки мин. часу:

а) 3 ос. одн.: *оупалъ* (ЖС, 6), *привєлъ* (Розм., 9), *попавъ* (ВЗ, 350), *наѣвся* (348), *попався* (Заг., 63); *воскрєсъ* (ВЗ, 348), *змєрзлъ* (Розм., 8), *здохъ* (ЖС, 9б);

б) 3 ос. множ.: *кляли* (МБ, 362б), *произвели* (Гр., 65б), *снали* (Нег., с. 142), *добрели* (Розм., 5), *сшли* (10);

Одиничним прикладом зафіксоване чергування у формі 3 ос. одн. теп. часу – *плет(т)ста* (ІКД, 196). Усічення відбувається в дієприслівниках *оусшли* (ВХ, 541б), *цвштуци* (УВ, 28б), *штухлий* (АК, 177б).

Так само часто у словозміні дієслів зустрічаємо нарощення кінцевих сегментів фіналей. Особливо це стосується *ј* і меншою мірою *с* і *д*.

Зокрема, нарощення *ј* маємо в особових формах теп. часу:

а) 1 ос. одн.: *высыхаю* (Бер., 47), *позволяю* (АО, 49), *желаю* (МБ, 364), *пришляюся* (Гр., 66б);

б) 1 ос. множ.: *вдаемъ* (МБ, 364б), *полагають* (Розм., 10), *мають* (5), *оудаемо* (ВХ, 540);

в) 2 ос. одн.: *досаждаеш* (МБ, 361б), *прибываеш* (Розм., 7), *мшешъ* (7);

г) 3 ос. од.: *виражае(т)ста* (АК, 216), *прон(ъ)заетъ* (МБ, 366), *повешваетъ* (ЖС, 5б), *бшваетъ* (Зин., 201), *зоставъ* (Розм., 2), *вызнаетъ* (АО, 44);

д) 3 ос. множ.: *помишляютъ* (МБ, 361), *жеревшют* (Зош., 1), *мають* (Розм., 5), *полагають* (10), *скидают(ъ)* (ФП, 217б), *даю(т)* (Зин., 203).

Рідше зустрічається нарощення *ј* у формах майб. часу: *вшвдаю* (ЖС, 528), *отршю* (Зош., 6б), *вшвдаю* (Розм., 7); сказане стосується і форм наказового способу: *вшдайте* (МБ, 365), *послухай* (Заг., 62), *ра(з)шждайте* (МБ, 364), *налий* (Розм., 8), *прикладай* (9), *подпрагайте* (АК, 59). Дане нарощення виявляється у формах дієприкметників та дієприслівників: *нешвдаемого* (УВ, 28б), *припадающих* (Заг., 64б), *мающихъ* (ВХ, 539), *оумираючи(м)* (544б); *приливаючи* (АД, 106б), *оуличая* (Гр., 62), *розмовляючи* (ЖС, 5б), *виражаючи* (ВХ, 544б), *шважаючи* (Розм., 2), *палаючи* (Нег., 132б).

Нарощення *д* спостерігається в особових формах дієслів *дати*, *бути*, *йти*: *дадште* (МБ, 364), *дадутъ* (Гр., 63б); *бшде(т)* (ЖС, 373); *бшдш* (529); *идш* (Розм., 7), *идеть* (8), *дойдетъ* (МБ, 365б), *пойти* (Розм., 7). Воно засвідчене в дієприслівниках та дієприкметниках: *будучи* (Нег., 122), *идучо(й)* (АЧ, 298).

У процесі словозміни дієслів нерідко трапляються випадки, коли фонемна структура слова підпадає під дію декількох морфонологічних явищ. Зазвичай одним із них виступає усічення. Маємо на увазі випадки:

1. Чергування **ѡ – ѡ**, **е** та усічення **а** в 3 ос. одн. майб. часу: *розбѣре* (Заг., 64), *прибѣре* (64), *собѣре(т)сѧ* (УВ, 678); у дієприслівнику *бѣроучи* (АО, 45); у дієслові наказового способу *призови* (Нег., 122).

2. Чергування <т – т'> та усічення **а**, **и** у формах 3. ос. одн. теп. часу: *платѧ(т)* (МБ, 363б), *чинѧ(т)* (АО, 55), *ходѧт(ъ)* (ФП, 217б); у 1 ос. одн. майб. часу: *ѡчиню* (Розм., 7), *сплю* (ЖС, 8); у 3 ос. множ. майб. часу: *занурѧтъ* (ВХ, 545), *зародѧтъ* (ІВ, 121б); у дієприкметникових та дієприслівникових формах: *на(ѡ)ходѧчѣѣ* (Нег., 132б), *бавѧчи(ѣ)* (Розм., 2), *радѧчи* (Нег., 133), *мовѧчи* (Розм., 7), *хвилючи* (ЖС), *простѧчи* (АК, 59б).

3. Чергування <д – т>, <с – ш>, <з – ш> та усічення **а**, **и** в 1 ос. одн. теп. часу: *сѡжѡсѧ* (Бер., 51), *в(ъ)ношѡ(4)*, *прошѡ* (ЖС, 373б); у 3 ос. одн. та множ. майб. часу: *прорѡжу* (АК, 177), *покажѡтъсѧ* (АЧ, 538б); у формах наказового способу: *випиши*, *пришли* (НЛ, 86б); у дієприкметниках: *о(т)сужона* (АЧ, 213), *посажониѣ* (НЛ, 91), *рожонѧ* (ЖС, 552), *скажонѡй* (552), *впроважонѡй(ѣ)* (Нег., 137).

4. Чергування <б – бл>, <п – пл> та усічення **и** в пасивних дієприкметниках, утворених від дієслів док. виду: *розробленѣ* (АЧ, 120), *купленю* (215), *ѡстѡлен(ъ)нѡю* (АО, 254).

Отже, морфонологічні явища зустрічаються в усіх типах дієслівної словозміни: а) у дієвідмінюванні, б) у процесі утворення видів, в) у дієприкметникових та дієприслівникових формах.

Найактивнішими у словозміні дієслів виявляються лінійні модифікації основи, а саме усічення **а**, **и** та нарощення **ј**.

Альтернативі голосних, успадковані ще з індоєвропейської доби, представлені більшою мірою чергуванням голосних фонем з нулем звука і зустрічаються в текстах пам'яток загалом рідко. На особливу увагу заслуговує чергування <е – і> у формах 3 ос. одн. мин. часу чол. роду в останньому складі перед нульовим закінченням, яке тексти пам'яток починають фіксувати з XVII ст.

Набагато численніші чергування приголосних, які з'явилися на спільнослов'янського мовному ґрунті. Серед них – <г – ж>, <к – ч>,

<х – ш>, <д – ж>, <т – ч>, <с – ш>, <з – т>, <т – щ>, <б – бл'>, <п – пл'>, чергування твердих з м'якими.

У процесі словозміни дієслів фонемна структура слова часто підпадає під дію декількох морфологічних явищ. Найчастіше одним з них виступає усічення.

Більшість альтернатив та лінійних модифікацій основи характеризують словозміну дієслів 1 та 3 ос. одн. і множ. теп. часу (у формах недок. виду) або 1, 3 ос. одн. та множ. майбутнього часу (у формах док. виду).

У цілому морфологічні явища у словозміні дієслова староукраїнської мови другої половини XVI-XVIII ст. виступають уже цілком сформованими і мають системний характер.

¹Див.: Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / Сост., ред. Н.А.Кондрашова. – М., 1967.– С. 115-118; ²Там само.– С. 117; ³Кузнецов П.С. О возникновении и развитии звуковых чередований в русском языке // Известия АН СССР. Отд-ние лит. и яз.– 1951.– Вып. 1.– С. 62; ⁴Кузнецов П.С. Чередования в общеславянском “языке-основе” // Вопросы славянского языкознания.– М., 1954.– № 1.– С. 28; ⁵Там само. – С. 28; ⁶Селищев А.М. Старославянский язык. – М., 1951.– Ч. 1. Введение. Фонетика. – С. 243; ⁷Див.: Мейе А. Общеславянский язык.– Пер. с франц.– М., 1951. – С. 152; ⁸Там само.– С. 159; ⁹Див.: Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. – М., 1974.– С. 56; ¹⁰Там само.– С. 53; ¹¹Докладніше див.: Історія української мови: Фонетика. – К., 1979. – С. 92-93; ¹²Бернштейн С.Б. Указ. раб. – С. 54; ¹³Горпинич В.А. О некоторых способах сочетания производящих морфем в оттопонимических прилагательных восточнославянских языков // Филологические науки. – 1970.– № 2.– С. 101-107.

Список умовних скорочень назв джерел

АД – Лікарський порадник "Аптека домова" за зб-кою 1760-1780 рр. Рукоп. НБУ, шифр ДА/905л; **АК** – "Акти про козаків", 1710-1779 рр. Рукоп. НБУ, шифр І.51191-51422; **АО** – Акти села Одрехови.– К.: Наук. думка, 1970.– 260 с.; **АЧ** – Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, ХУП-ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.62458-62655; **Бер.**– "Лексикон словенороський" Памва Беринди / Підгот. до вид. В.В.Німчук.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961; **ВГ** – Волинські грамоти ХУІ ст./ Підгот. до вид. В.Задорожний та А.Матвієнко.– К.: Наук. думка, 1995.– 245 с.; **ВЗ** –

Великодня вірша запорожців "Христось воскресь, радь мирь увесь..." Рукоп. НБУ, шифр 78п/210; **ВМ** – Драма "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, список 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ВХ** – "Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ" А.Радивиловського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, шифр Кир.59; **Гр.** – Літопис Г.Грабянки, список II пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІ.149/49; **ДН** – Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. : (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1986; **ЖС** – Книга житій святих, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр 370п/155; **Заг.** – Інтермедія "Заговоръ на попа", кін. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.7574; **Зин.** – Вірші, народні прислів'я та приказки Кл.Зиновііва, кін. ХУІІ – поч. ХУІІІ ст. Рукоп. зб-ка НБУ, шифр УІІ.73(193); **Зош.** – Навчальний зошит з латинської мови, серед. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.3916; **ІВ** – Інтермедії до драми "Воскресеніє мертвих" Г.Кониського за зб-кою Д.Александровича, 1748 р. Рукоп. НБУ, шифр І.174; **ІКД** – Інтермедії до драми М.Довгалевського "Комическое дѣйствіє на Рождество Христово", 1736 р. Рукоп. НБУ, шифр 521п/1710; **ЛР** – Лохвицька ратушна книга другої половини ХУІІ ст.: Зб. актових документів / Підгот. до вид. О.Маштабей, Б.Самійленко, Б.Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986; **Лс.** – "Книга, глаголемая Листовня" братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, шифр І.7378; **МБ** – Драма "М[и]л[о]сть Б[о]жая", список I пол. ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр І.6527; **Нег.** – Євангеліє в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукоп. НБУ, шифр 4511/1636; **НЛ** – "Ніжинський літопис", повісті, легенди та ін, ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр Ніж.34; **ПЛ** – Приватні листи ХУІІІ ст./ Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К.: Наук. думка, 1987; **Розм.** – Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **УВ** – Вірші зі зб-ки, укладеної "въ ключу Уманскомъ", ост. чверть ХУІІІ ст. Рукоп. НБУ, шифр УІІ.216(199); **ФП** – Зб-ка повістей, легенд, повчань та ін. Пилипа Феодоровича, 1693 р. Рукоп. НБУ, шифр 478п/1734.

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ТА ІСТОРИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

Ю.Л. Мосенкіс, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКІ ГІДРОНІМИ НЕВІДОМОГО ПОХОДЖЕННЯ З СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИМИ ПАРАЛЕЛЯМИ

Основне завдання дослідження – показ українсько-середземноморських гідронімних зв'язків.

The major thrust of the paper is a description of the Ukrainian and Mediterranean hydronymic relations.

“Уже загально визнаною стала думка про те, що географічні назви є одним із найважливіших джерел вивчення архаїчних мовних явищ”, – зазначає І.М. Железняк, причому найусталенішими вона слушно вважає назви річок, які зберігають архаїку, що вже не простежується в апелятивній лексиці. За М.І. Костомаровим, географічні назви іноді живуть довше за народи, що дали ці назви¹.

За В.П. Шульгачем, сукупність географічних назв будь-якого регіону є цінним джерелом як для власне мовознавчих студій, так і для вивчення доісторичних взаємовідносин племен і народів, і серед ономастичних джерел гідроніми стоять на першому місці². За О.П. Карпенко, одним із важливих завдань сучасної топоніміки є комплексний опис географічних назв, і в першу чергу гідронімів, які зберегли різночасові архаїчні й досить стійкі мовні елементи – з метою реконструкції найдавніших етнолінгвістичних процесів певного регіону³. За топонімами можна “доволі точно визначити не тільки перше місцеперебування того чи іншого народу, а й прослідкувати шляхи його переміщення”, причому “іноді топоніми можуть дати багатшу і, з наукової точки зору, надійнішу інформацію, ніж археологічні матеріали”⁴.

М.П. Янко цілком слушно вважає, що найдавніший шар української топонімії – давньоєвропейські гідроніми доіндоевропейського походження⁵. Важливою рисою назв проточних вод – річок, струмків, джерел тощо є їх надзвичайна стійкість⁶.

В.П. Нерознак також указує на те, що найдавніший шар топонімів – назви великих річок⁷, однак І.М. Железняк на матеріалі гідронімів Правобережної України (регіону трипільської культури) слушно обґрунтовує думку про те, що й назви маленьких річок можуть бути мовними реліктами⁸.

О.М. Трубачов вказує на дуже давні й стабільні мовно-культурні зв'язки Середнього Подніпров'я зі Східними Балканами через район Південного Бугу. Такі зв'язки надійно засвідчені гідронімією. “Ці східнобалкансько-південнобузько-середньодніпровські зв'язки в гідронімії неважко співвіднести з ареалом трипільської культури в археології, котрий, як відомо, також простягався від Середнього Подніпров'я на Балкани”⁹.

Аналіз монографії Л.Т. Масенко “Гідронімія Східного Поділля”¹⁰, де вивчається регіон саме давнього поширення трипільської культури (точніше – басейн Південного Бугу в його верхній та середній течіях), дозволяє виявити значну кількість українських гідронімів нез'ясованого походження (які не мають задовільного етимологічного пояснення на матеріалі слов'янських мов і не виводяться упевнено з інших індоєвропейських мов) – *Баран* (“Походження гідроніма визначити важко. Очевидно, це переосмислена в дусі народної етимології назва іншомовного походження”¹¹), *Бухеники*, *Бушинка* (припускається зв'язок із попередньою назвою¹²), *Бугар*, *Бужок* (прозоре суфіксальне утворення від етимологічно неясної назви *Південний Буг*), *Витавка*, *Вішки*, *Гнівань*, *Десна*, *Дугойда*, *Ека*, *Зінчиця*, *Зобара*, *Ікавка*, *Іква*, *Іковка*, *Ітруга*, *Камуроївка*, *Кільтява*, *Корчман*, *Крит*, *Лиса Липа* (труднощі з етимологією другого компонента назви), *Людавка*, *Матосна*, *Неть*, *Осветимська* (можливо, “освячена” в західнослов'янській вимові, пор. назву річки *Свячена* в цьому самому ареалі – Ю. М.), *Павниця*, *Питай*, *Південний Буг*, *Поха*, *Пуцавка*, *Пишонка*, *Рахнянка*, *Ровзик*, *Рос*, *Сальничка*, *Саторічка*, *Синарна*, *Сіб* (*Соб*), *Сільниця*, *Скаронинка*, *Снивода*, *Собок* (від *Соб*), *Совітанка*, *Соня*, *Сорока* (“Неясно. Аналогію з назвою птаха слід вважати результатом семантичного переосмислення гідроніма”¹³), *Сосонка*, *Суниця* (“Зв'язок із назвою ягоди *суниці* слід вважати, очевидно, вторинним переосмисленням назви”¹⁴), *Телухня*, *Тиква*, *Тітлич*,

Удилиха, вона ж Улижка, Ховник (тепер пов'язується з українським діалектним *ховп(ик)* “горб(ик)”¹⁵), Шепевка, Шумаиш.

Отже, понад 50 назв, тобто більше за 10 % із 406 гідронімів, походження яких вивчене в монографії Л.Т. Масенко, мають не до кінця з'ясовану етимологію й потребують на вивчення. Серед таких назв річок – і макрогідроніми (*Південний Буг*), і численні мікрогідроніми. “Наявність значної за обсягом групи архаїчних назв як слов'янського, так і неслов'янського походження є характерною рисою гідронімії досліджуваного району”¹⁶. Серед українських назв річок нез'ясованого походження важливе місце займають гідроніми з середземноморськими паралелями.

Явні паралелі з доіндоєвропейським грецьким словом *paga / pege / byge* “джерело” має гідронім *Південний Буг* і пов'язана з ним група гідронімів – не лише *Бугар*, *Бужок*, а й, можна припускати, *Бухеники*, *Бушинка*, *Поха*. (Однак пор. молдавськ. *пухой* “потік, повінь”¹⁷). Для пов'язання останніх трьох назв із попередніми має значення фіксація назви Південного Бугу у формах *Voh*, *Vuh* (XV–XVIII ст.), а для встановлення зв'язку всього цього гнізда українських гідронімів мають велике значення форми назви Південного Бугу, зафіксовані в VI ст. н. е. у готського історика Йордана (*Vagosola*) і в VII ст. н. е. у Географа Равенського (*Bagossola*). Пор. також *Богъ* – давня, ще домонгольська назва лівої притоки Дніпра *Опіль*¹⁸, *Буга* – притока Унави в басейні Ірпеня (пор. егейські паралелі самої назви *Ірпінь*), притока Звіздалі в басейні Прип'яті. Форма *Буга* особливо близька до догрецької назви джерела *byge*, *paga*, *pege*.

Огляд інших гіпотез про походження назви Південного Бугу зробив В.В. Лучик, який поділяє думку про зв'язок цієї назви з германським коренем **bak*-¹⁹.

Такі самі егейські паралелі, як і назва *Південний Буг*, має назва лівої притоки Стиру (басейн Прип'яті) – *Лета*. “Гідронім вважають місцевим дослов'янським індоєвропейським реліктом”, порівнюють його з назвою річки *Leitha* на кордоні Угорщини та Австрії²⁰. Думка про індоєвропейське походження назви (пор. *ли-ти*, назву притоки Немана *Leite* тощо) не може вважатись єдино можливим етимологічним поясненням гідроніма. Пор. відому з грецької міфології річку *Lete*, також священне джерело під такою

назвою в Беотії (Павсаній, IX, 39, 8), річки під назвою *Lethaios* у Фессалії, на Криті і в Карії²¹.

Знаходить вірогідне пояснення в межах доіндоєвропейської концепції й наявність центральноєвропейської паралелі назви річки *Лета*. Про зв'язок давньоземлеробської культури Середнього Придніпров'я з культурами Угорщини, Чехії писав ще В.В. Хвойка, який ще і підкреслював, що “прямий розвиток цієї культури ми знаходимо в давній Мікенській культурі”²², а сучасні дослідники (Л.С. Клейн) указують навіть на прямий зв'язок давньоземлеробських культур Угорщини й Криту.

Відома етимологічна спроба пов'язати назву *Лета* з дієсловом *летіти* (білоруське діалектне *лецеці* й російське діалектне *лететь* означають “швидко текти”)²³.

Ірпінь (*Ирпень, Ръпень, Рріен, Пірна, Ріерна*) – назва річки, яку порівнюють із назвами села *Пірнове* та озера *Пірнівська Старуха* на Лівобережжі якраз навпроти гирла Ірпеня, а також із назвами *Перна гора* та *Піренове* в Чорнобильському районі Київської області, назви яких похідні від *Пірна*. Дальша паралель – гірський хребет *Пирин* у Болгарії²⁴. З огляду на балканські й піренейські паралелі назви української річки *Ібр* не можна виключати, що й назва *Ірпінь* має не тільки балканську, а й піренейську паралель – назву Піренейських гір (*Pyrene, Pyrenaia ore, Pyrenaion oros* у грецьких джерелах, *Pyrenaeus mons* у латинських джерелах). О.С. Стрижак на матеріалі українських назв річок (*Бердо, Горбова* тощо) ясно показує “можливість утворення гідронімів відповідно до місцевих підвищень”²⁵.

Пор. іще хетське *peruna* “скеля”, *Перанга* – назва гір біля Батумі та у Верхній Імеретії (виведення цієї назви від грузинського *perangi* “сорочка” – очевидна “народна етимологія”; вірогідне вторинне зближення назви гори зі словом “сорочка”). Особливо цікава назва гори на Бойківщині – *Перенчина*.

З іншого боку, пор. також румунське *piriu* “ручай; долина ручая” й албанське *perrua* “те саме”, які сягають спільного автохтонного балканського субстрату²⁶. *Пера* – назва двох балок на Нижньому Подністров'ї: притока Дівки і притока Рубалової²⁷.

Винятково важлива балканська паралель – грецьке *Peirene*, ім'я дочки річкового бога Ахелоя, яка перетворилася на джерело.

Назву порівнюють із матеріалом апелитивної лексики албанської мови: *perroni, proni* “потік”²⁸. Отже, назва має як балканські, так і кавказькі паралелі. Можливо, з розглянутою пов’язана наступна назва.

Бронниця – права притока Трубежа. О.С. Стрижак вважає мало вірогідним зв’язок із *бронь / брань* і припускає можливість пов’язання з давньоруським *бърние* “глина, грязюка”²⁹. Так само до праслов’янського **bъr-n-* “болото, мул, глина” зводять усі українські й балканські гідроніми з подібними основами³⁰. Але пор. 1) англійське *burn* “течія, струмок” від прагерманського **brunnan-* невідомого походження і 2) *Проне* – річка в Грузії. Дальші паралелі див. *Ірпінь*. (Пор. також *Бориня* – річка на Бойківщині).

Ітруга – притока Згару, притоки Південного Бугу. Знаходить пояснення лише в тому випадку, якщо допустити, що це перекручення назви типу *Струга, иструга*³¹. Але пор. баскійське *iturri* “джерело”, давньоєгипетське *iteru* “річка” тощо.

Арин – звивина Дністра, виводять від молдавського *арин* “вільха”³². Але пор. хатське *arinna*, хуритське *arinni* “джерело”.

Уманка – гідронім без визначеної етимології, який традиційно порівнюють із “давньоєвропейським” (за Г. Крає) гідронімом *Autepau* (В.В. Лучик, О.М. Трубачов та ін.). Але у північній Греції відома річка *Мініей*, із якою пов’язується етнонім *мінійці (Minyai)*. Це відповідає уявленням про походження деяких інших грецьких етнонімів: *данайці* від назви Дунаю, *ахейці* від назви річки Ахелой. Пор. також “*Міній* – найбільша з лузитанських річок” на Піренейському півострові (Страбон, III, 3, 4). Отже, гідронім *Уманка* – поряд із гідронімом *Ібр* – може виступати як іще одним яскравим прикладом українсько-балкансько-піренейських гідронімних паралелей.

На особливу увагу заслуговує назва *Дунай* – як через роль цієї річки у слов’янських міфопоетичних уявленнях, так і з огляду на дуже вірогідний зв’язок назви з назвами інших річок (*Дніпро, Дністер, Дін, Донець* тощо).

Дунай як загальна назва – “розлив, повінь; великий потік”, паралелі в російській, польській, словацькій; пов’язані з назвою річки – праслов’янським **Dunajъ*, яке вважається запозиченою через готську мову “кельтсько-латинською” формою *Danubius*,

спорідненою з авестійським *danu-*, осетинським *don* “річка”³³. Показово, що назва Дунаю, як вважається, “з іранським **danu-* прямо не пов’язана і звичайно виводиться зі спільнокореневої гіпотетичної кельтської назви через посередництво германської (готської)...” або через палеобалканське (дако-мізійське) посередництво³⁴, а кельтська назва не засвідчена пам’ятками.

О.М. Трубачов підкреслює, що “германське походження – запозичення – слов’янського **Dunavь / *Dunajь* очевидне аж до деталей фонетики (германське *o* > слов’янське *u*) і, якщо завгодно, морфології...”³⁵. Але і в германських мовах це слово не має задовільного пояснення. В. Георгієв вважав назву Дунаю кельтською³⁶. Провідний дослідник доіндоєвропейських мовно-культурних субстратів Західної Європи А. Арбуа де Жубенвіль (H. d’Arbois de Jubainville) цікавився “*Donau*, назвою, що передувала германському завоюванню, але тим не менше існує в країнах із німецькою мовою: *Donau = Donnuius, Danube*”, і до такої думки приєднувався М.Я. Марр, припускаючи, що ця назва “яфетична”, тобто середземноморсько-кавказька³⁷. Можливо, той самий суфікс, що і в *Danube*, наявний у назві річки в давній Македонії *Pharybos*.

Отже, і для слов’янських, і для германських мов ця назва виявляється іншомовною. “...Гідронім *Дунай* вважають дуже давнім доіндоєвропейським утворенням”³⁸, таким, що “надійно не пояснюється поки що ні на слов’янському, ні на індоєвропейському ґрунті, а є, можливо, доіндоєвропейським”; дослідники підкреслюють, що Дунай у пониззі називається Істром, а Дунаєм – у середній і верхній течії (кельто-германська територія), де, за В.П. Петровим, іранців не було³⁹. На думку про доіндоєвропейське походження назви покликається і М. Фасмер⁴⁰. Те, що корінь назви *Дунай* далеко не обов’язково має бути іранським, підтверджується наявністю річок *Келадон*, *Апідан* у Греції, *Ерідан* (гіпотетично ототожнюється з По) в Італії, *Родан* (Рона) у Франції, причому вірогідність зв’язку двох останніх назв значно підсилюється тим, що течії цих річок, за еліністичними уявленнями, з’єднуються. Дослідники цілком слушно звертають увагу на присутність подібних гідронімів там, де носії іранських чи індоіранських мов не засвідчені: пор. так само річки *Ярданос* на Криті, *Йордан* у Палестині (де давні мешканці – філістимляни – споріднені, як доведено В. Георгієвим та

ін., із пеласгами Греції), *Дон*, *Улдон* у Франції, дві річки *Дон* у Британії⁴¹.

Враховуючи численні кавказькі, зокрема картвельські паралелі і українських назв річок⁴², і субстратної лексики германських мов, варто не виключати, що назва Дунаю може бути пов'язаною не лише з авестійським (давньоіранським) *danu-* “річка” (з іншими індоєвропейськими паралелями), а й із картвельськими формами: грузинське *dineba* “течія”, *dens* “(він) тече”, *dnoba* “танення”, *dneba* “(він) тане”, *done* “рівень (води)”. Реконструюється пракартвельський корінь **dn-* зі значеннями “топити(ся)”, “танути”, до якого зводиться, зокрема, чанський корінь *(n)dun-*⁴³.

В українській мові словник за редакцією Б.Д. Грінченка подає два значення слова *дунай*: 1) “розлив води, взагалі велике скупчення води” і 2) “ріка Дунай”. Перше з наведених значень добре відповідає картвельським (грузинським) термінам, які могли зазнавати фонетичного й семантичного поєднання (контамінації) з (індо)іранськими. Слід враховувати й те, що на більшості територій, де протікає Дунай, давня присутність іранських племен сумнівна, тоді як носії кавказьких мов у передісторичній Європі були розселені, слід гадати, досить широко – від басків на Заході до Кавказу.

Як підсумок можна сказати, що гідронімний корінь **dun-* / **dan-* і подібн. не може вважатись безсумнівним іранізмом, а має розглядатись із урахуванням доіндоєвропейського (середземноморсько-кавказького) мовного контексту.

Гідронімний матеріал дає гарну можливість робити спостереження над субстратом не лише в етимологічному, а і в типологічному плані.

Річка в Тиврівському районі Вінницької області має два варіанти назви – *Удилиха* й *Улижка*. Доіндоєвропейське чергування *d* / *l*, поширене, зокрема, на Криті (*dapyrinthos* / *labyrinthos* “лабіринт”), а також у Малій Азії, Італії, в баскійській мові, що виступає єдиним у Європі живим залишком давньосередземноморського мовного світу (баскійське *edur* / *elur* “сніг” тощо). Те саме чергування, наприклад, у варіантах доіндоєвропейського за походженням імені *Odyseys* / *Olyseys* (звідси *Одіссей* / *Улісс*).

Таким чином, наявні достатні підстави для висновку про присутність у субстратній українській гідронімії невідомого

¹Желєзняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонаддніпряньського Правобережжя. – К., 1987. – С. 3; ²Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – С. 3; ³Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – К., 1989. – С. 3; ⁴Бедошвили Г.В. Основные вопросы топонимии Эрцо-Тианети: Авт. дис. ... канд. филол. наук. – Тбилиси, 1975. – С. 4; ⁵Янко М.П. Топонімічний словник України. – К., 1998. – С. 4, 9; ⁶Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. – К., 1963. – С. 5; ⁷Нерознак В.П. Топонимика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 516; ⁸Желєзняк І.М. Знач. праця. – С. 113; ⁹Трубацев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. – М., 1968. – С. 282; ¹⁰Масенко Л.Т. Гідроніми Східного Поділля. – К., 1979; ¹¹Там само. – С. 10; ¹²Там само. – С. 21; ¹³Там само. – С. 79; ¹⁴Там само. – С. 81; ¹⁵Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – С. 114; ¹⁶Масенко Л.Т. Знач. праця. – С. 92; ¹⁷Гідроніми Нижнього Подністров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 71; ¹⁸Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 52–53; ¹⁹Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1999. – С. 14–20; ²⁰Янко М.П. Знач. праця. – С. 207; ²¹Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат. – Л., 1988. – С. 138; ²²Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 20–21; ²³Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – С. 84–85; ²⁴Янко М.П. Знач. праця. – С. 156; ²⁵Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 85; ²⁶Калужская И.А. Проблема автохтонных элементов румынского языка // Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика. – М., 1977. – С. 136; ²⁷Гідроніми Нижнього Подніпров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 67–68; ²⁸Thomopolou I. Pelasgika. – Thessalonike, 1994. – S. 182; ²⁹Стрижак О.С. Знач. праця. – С. 35–36; ³⁰Ономастика Полісся / Відп. ред. І.М. Желєзняк. – К., 1999. – С. 132–136; ³¹Масенко Л.Т. Знач. праця. – С. 45; ³²Гідроніми Нижнього Подніпров'я / За ред. Ю.О. Карпенка. – К.; Одеса, 1981. – С. 7; ³³Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1985. – Т. 2. – С. 145; ³⁴Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н. Трубацева. – М., 1978. – Вып. 5. – С. 156; ³⁵Трубацев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. – М., 1991. – С. 11; ³⁶Георгиев В.И. Проблема возникновения индоевропейских языков // Вопросы языкознания. – 1956. – № 1. – С. 52; ³⁷Март Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933. – Т. 1. – С. 142; ³⁸Янко М.П. Знач. праця. – С. 130; ³⁹Етимологічний словник літописних географічних

назв Південної Русі / Укл. І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. К., 1985. – С. 74; ⁴⁰Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 553; ⁴¹Гуменна Д. Минуте пливе в прийдешне: Розповідь про Трипілля. – Нью-Йорк, 1978. – С. 210; ⁴²Мосенкіс Ю.Л. Деякі кавказькі паралелі української гідронімії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Східні мови та літератури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 35–37; ⁴³Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. – М., 1964. – С. 74.

Л.В. Шулінова, канд.філол.наук

ВЛАСНІ НАЗВИ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ: ІДЮСТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто можливості дослідження власних назв у художньому мовленні, запропоновано класифікації, визначено стилістичні функції.

Considered are possibilities of studying proper names in fiction, and identified are their stylistic functions.

Особлива емоційно-експресивна виразність художнього мовлення виявляється у своєрідному використанні найбільш виразних мовних одиниць усіх рівнів. Проте кожен мовний засіб, вжитий автором, мотивований і змістово, і стилістично, тобто добирається саме той, який є необхідним для певного контексту і який у такому контекстуальному оточенні стає основою втілення і реалізації авторського задуму.

Серед лексичних засобів, що потребують спеціального детального дослідження в художньому мовленні (і в плані діахронії, і в синхронії), на наш погляд, є власні назви. Вони належать як до мовних універсалій, так і до загальнокультурних універсалій. Уся історія духовної культури людства, зазначає В. Соловйов, тримається на власних назвах¹. Саме власні назви зберігають і передають традиції, історію, культуру певного народу і людської цивілізації в цілому.

Дослідження власних назв художнього мовлення сприяє декодуванню природи мовотворчості, відображаючи активну пам'ять митця (історія, культура, географія тощо) в індивідуальних образах².

Вважаємо, що системне дослідження власних назв передбачає такі основні аспекти аналізу:

- укладання класифікацій;
- виділення ключових імен, що становлять мовно-культурний код індивідуума і нації;
- з'ясування особливостей, потенційних стилістичних можливостей, відмінностей використання і функціонування власних назв у поетичному, прозовому та драматичному мовленні.

Для аналізу функціонування власних імен у художньому мовленні можна застосовувати різні класифікації, що сприятимуть всебічному, максимально повному, системному підходу в дослідженні. Так, в енциклопедії “Українська мова” запропоновано розподіляти власні назви за денотатами на такі класи: 1) особові імена людей (антропоніми); 2) назви географічних об'єктів (топоніми); 3) назви космічних об'єктів (космоніми); 4) найменування божеств, міфічних істот (теоніми і міфоніми); 5) зооніми (клички тварин); 6) назви організацій, виробничих та суспільних об'єднань (ергонімія); 7) назви відрізків часу, подій (хрононімія); 8) назви окремих предметів: кораблів, ураганів, алмазів; заголовки творів, кінофільмів, назви музичних п'єс, творів живопису та ін. (хремотонімія)³. У межах кожного із класів, у разі потреби, можна запропонувати подальшу диференціацію (напр., космоніми розглядати як наукові назви/народні назви; в окремі групи виділити назви галактик, планет, сузір'їв, зірок, комет та ін.) із встановленням груп, що є найбільш виразними зі стилістичного погляду в певному творі чи в мовотворчості автора в цілому.

Власні назви у поетичному мовленні О. Ревзіна пропонує розглядати за трьома часовими вимірами: 1) актуальний синхронний зріз часу життя поета; 2) національна і європейська культура в історичний період; 3) біблійна, антична, християнська слов'янська міфологія і фольклор⁴.

У кожному із часових вимірів, аналізуючи поетичне мовлення М. Цветасвої, О. Ревзіна пропонує виділяти такі тематичні поля: 1) імена реальних осіб – членів родини, друзів, знайомих, ім'я самого

автора; 2) імена діячів культури, філософів; 3) діячів історії та особи, імена яких увійшли в історію; 4) імена літературних героїв; 5) власні імена, введені як типові національні імена; маскарадні персонажі; 6) назви материків, країн, міст, місцевостей, визначних пам'яток історії та культури; назви водних басейнів – океанів, морів, річок, озер; 7) строката група, що включає назви церковних свят; реалій; газет, видавництв, пісень, предметів, котрі за певних умов/причин отримали власні назви⁵.

На наш погляд, ця класифікація потребує певного уточнення. Так, варто розглядати власні назви, що репрезентують не лише європейську, а й світову культуру. Дещо розширити й узагальнити доцільно п. 3, назвавши: міфологія і фольклор, а біблійні власні назви виділити в окрему групу.

Досліджуючи мовотворчість Б. Пастернака, Н. Фатєєва розподіляє власні назви на дві групи: 1) “власні” імена автора – безпосередньо введені ним у світ своїх творів; 2) власні імена, які існували раніше чи в реальному світі, чи у світі художньої літератури та мистецтва⁶.

Можна запропонувати ще й таку класифікацію: 1) власні назви, що становлять синхронний зріз часу життя поета; 2) національна та світова культура в історичній проекції. У кожній із виділених груп виокремити відповідні тематичні поля.

Аналізуючи власні назви, вважаємо за необхідне акцентувати на тих функціях, що вони можуть виконувати: ідентифікації та характеристичності. Імена осіб, географічні назви, що є відомими лише авторові, виконують тільки функцію ідентифікації. Проте, власна назва, що безпосередньо називає об'єкт може: 1) виступати як знак, що викликає асоціативні уявлення, називаючи комплекс відношень, для яких в мові немає окремої назви і які пов'язані асоціативно з власним ім'ям; 2) виступати як ім'я, що називає сюжет, який зумовив його відомість, популярність; 3) виступати як знак певного типу поведінки, називаючи конкретну особу, одночасно передавати уявлення про характерні риси, виразним носієм котрих виступає ця особа; 4) називаючи об'єкт, характеризувати іншого учасника ситуації. Отже, власна назва в ідентифікаційній функції розвиває два типи додаткових значень: асоціативне і символічне⁷. Власні назви у функції характеристичності є позначенням певної риси, властивості, їх

сукупностей, які становлять основу номінації. Вони можуть називати характерну рису, рольову функцію, характеризувати поведінку особи в конкретній ситуації⁸.

Власні назви у функції ідентифікації часто виступають у позиції звертання, створюючи діалогічні ситуації, залучаючи читача/слухача до безпосереднього спілкування: *“Ой Богдане! / Нерозумний сину! / Подивись тепер на матір, / На свою Україну...”* (Т. Шевченко *“Розрита могила”*); *“Шекспіре, батьку наш, усім народам рідний!”* (П. Куліш *“До Шекспіра”*); *“Хто не знає, Данте, твого горювання, / Той і твого пекла страшиного не визнає: / З твого серця вийшли ті оповідання”* (П. Куліш *“До Данта”*); *“Україно! Ти для мене диво!”* (В. Симоненко *“Задивляюсь у твої зіниці”*); *“Україно! Мамо любя!...”* (М. Вороний *“Україно! Мамо любя!...”*).

У функції характеристичності власні назви широко використовуються у порівняннях і зіставленнях: *“А пан червоний, аж горить, / Іде в світлицю до Марини, / Як Кирик п'яний...”* (Т. Шевченко *“Якби зустрілися ми знову...”*); *“Старенька бабо, ти між нами, дітьми, / Премудрою здавалась, як Мінерва.”* (П. Куліш *“До старої баби”*); *“Хотіла б я улести за водою, / немов Офелія, уквітчана, безумна”* (Леся Українка *“Ритми”*); *“Ми ж, неначе Молочна Путь, / Мусим довго світити поволі...”* (Леся Українка *“Народ пророкові”*); *“І схочеш ти вернуть собі, / Як Фауст, дні минулі...”* (О. Олесь *“Чари ночі”*); *“Одні були царівен не гірш, / а другі – як бідні Міньйони.”* (Л. Костенко *“Доля”*); *“В малярській студії побачив я портрет – / Інтимний спів душі кольорами настелі. / З стіни він виглядав, мов ніжний силует / Голівки пензля Сандро Боттічеллі.”* (М. Вороний *“В студії”*). Особливо стилістично виразним є використання орудного порівняльного відмінка: і названий об'єкт, і спосіб вияву його характеристики, ознаки, рис не протиставлені антонімічно, а об'єднані, “сконденсовані” в єдине ціле: *“Він був для нас Юдою Іскарійотом, / Пілатом, що видав на муки Христа...”* (М. Вороний *“1924”*).

У художньому мовленні кожного митця спостерігаємо постійні елементи, що виступають носіями єдності в усій творчій палітрі, ті елементи, що надають мовотворчості унікальності,

“вносять цілісність в індивідуальну міфологію поета”⁹. Серед них чільне місце належить саме власним назвам. Проте, в кожній національній мові є такі постійні елементи, що відображають національну унікальність, акумулюють досвід поколінь, традиції, культурні здобутки, тобто є ключовими іменами національних культур. Особливе значення для національної самосвідомості мають ті власні назви, “функції яких в інтелектуально-емоційному полі комунікації дорівнюють умовним сигналам, або “рефлекторній дузі”¹⁰: натяк – і явище оживає, активізується у свідомості слухача”¹⁰; викликає відповідні асоціації. Завдяки двоплановості слова-символи стимулюють певні рефлексії, асоціації, тобто сприяють формуванню підтексту, дають читачеві можливість домислювати, не споглядати, а брати активну участь у процесі декодування художньої мовотворчості. Такі власні назви-міфи, власні назви-символи актуалізуються в різних аспектах мовотворчості практично всіх митців слова і засвоюються на рівні когнітивної, мовної свідомості. Для української національної свідомості є **Україна, Дніпро, Тарас, Кобзар, Франко, Сковорода, Марія, Січ** та ін.: “Я так її, я так люблю, / Мою Україну убогу, / Що проклену святого бога, / За неї душу погублю!”(Т. Шевченко “Сон”); “І тихнуть божії слова. / І в келії, неначе в Січі, / Братерство славне ожива...”(Т. Шевченко “Чернець”); “Та минав ти, наш Кобзарю, / Чужії пороги, Орав свою вбогу ниву, / Рідні перелоги.”(Леся Українка “На роковини Шевченка”); “Багато бур зазнала Україна, / Та не схилилася і не схилитись їй!”(М. Вороний “На зустріч 13-му”); “Мій батьку, Тарасе! Люблю я Вкраїну, / Її не цурався я ...” (М. Вороний “Привид”); “Але в тому, їй-богу, / Не бачу біди – / Щось у мене було / І від діда Тараса / І від прадіда – / Сковороди.”(В. Симоненко “Скільки в тебе очей”); “Неосяжна осонцена днина, / і собором дзвінким Україна / написалась на мурах тюрми”(В. Стус “На колимськiм морозі калина”); “І радісним буремним громом / спадають з неба блискавиці, / Тарасові провісні птиці – / слова шугають над Дніпром”(В. Стус “Сто років як сконала Січ”).

Для художнього мовлення стилістично виразною є також і форма множини власних назв. Називаючи конкретну особу, реалію, що їй властиві певні риси, якості, дії, вчинки, у такий спосіб створюється узагальнена характеристика групи осіб, реалій, які

можуть взагалі не мати власної назви, але бути носіями таких рис, властивостей, якостей: “Чорт зна що – не Брути! / У нас Брути! і Коклеси!” (Т. Шевченко “І мертвим, і живим...”); “Олеги, Ігорі, Мстислави, Брячислави! / Чи то ж ви спали, як земля тряслась / І Древня Русь од Вісли до Варшави, / Мов бурний дух руйнний, пронеслась?” (П. Куліш “Забули ми”); “Вам, Геркулеси, / вам, Прометей, / Шлях устелятимуть білі лілеї, / Зложать поети пісень” (М. Вороний “Ода до поетів”); “Вставали Коперники і Джорджоне...” (В. Симоненко “Монархи”); “А треба ж було думати, / царі, Дантеси, Дубельти, / Ідалія Полетика, і всі на одну масть!” (Л. Костенко “Віяло Мадам Полетики”). Такий механізм, дозволяючи власним назвам стати номінацією класу за характерними рисами, властивостями тощо, відповідає провідному смислового принципу побудови художнього мовлення: поєднання конкретності й узагальненості. “Семантичний потенціал цих форм забезпечений багатоманіттям можливих референційних розшифровок і участю асоціативного компонента”¹¹.

Аналізуючи власні назви в художньому мовленні, доцільно окремо і детально розглядати їх синтаксичні позиції: над текстову (назва, епіграф, посвята) і внутрішньотекстову, що є важливим аспектом лінгвостилістичного дослідження.

Обов’язковим, на наш погляд, для дослідження ідіостилію є укладання словника власних назв, що дає можливість спостерігати за еволюцією мовної свідомості і майстерності митця, з’ясувати, які події історії, культури, хто із провідних діячів національного і світового історико-культурного простору був близьким чи, навпаки, неприйнятним для творчої особистості, сприяючи формуванню світогляду, естетичних смакових пріоритетів, громадянської позиції. Встановити і зрозуміти, як, асимілюючи здобутки цивілізаційного культурного простору, не втративши національної самобутності і творчої індивідуальності, розвивається мистецька особистість і художня майстерність.

¹Соловьев В. Философия искусства и литературная критика. – М., 1991; ²Ревзина О.Г. Собственные имена в поэтическом идиолекте М.Цветаевой // Поэтика и стилистика: 1988 – 1990. – М., 1991, – С. 172 – 192; ³“Українська мова”. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 80; ⁴Ревзина О.Г. Знач. праця. – С 172; ⁵ Там само. – С. 173; ⁶Фатеева Н. Имена собственные

в заголовках и прозе Б.Пастернака // Stylistyka III. – 1994. – С. 107 – 108; ⁷Ревзина О.Г. Знач. праця. – С. 177 – 178; ⁸Там само. – С. 182 – 183; ⁹Якобсон Р. Работы по поэтике. – М., 1987. – С. 145; ¹⁰Гурская Ю.А. Ключевые имена национальных культур как проблема изучения в стилистике // Stylistyka III. – 1994. – С. 166; ¹¹Ревзина О.Г. Знач. праця. – С. 175 – 176.

З.Г. Козирева, канд. філол. наук

РУДИМЕНТАРНІ НАШАРУВАННЯ В ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Аналіз лексико-семантичного гнізда з коренем хрест-/христ- дає змогу скоригувати співвідносні звукові форми з урахуванням мотиваційних ознак.

An analysis of the lexical-semantic nest with the root «хрест/христ» makes it possible to determine correlated sound forms, taking into account motivation features.

В українській літературній мові різні дії, пов'язані з християнськими звичаями та обрядами, передає співзвучне із назвою хрест дієслово хрестити поруч із дериватами, що за академічним Словником української мови в 11 томах реалізує такі значення: 1) здійснювати над ким-небудь обряд хрещення; 2) бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю в кого-небудь під час обряду хрещення; 3) рухом правої руки зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь; 4) давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами; ляяти вживалося дієслово *хрестити*. Варіант *христити* кваліфікується як “застаріле” слово, тим часом останній звуковий варіант уживається у творах Г. Барвінок як паралелізм без будь-яких прикмет застарілого слова: *Може, думаю, й справді мене не хрещено. Може б мені пійти до попа охреститись? Дак люде ж кажуть, що тільки малих, ще безгрішних душ хрестятъ* (СУМ, XI, 147 - Барв., Опов., 1902, 368).

Паралельні дієслівні форми з кореневими е та и виявлено в пам'ятках староукраїнської мови: *Пани Михайлова поведила, ижъ за великого князя Швитрикгайла коли мой пан сына крестид оу пана*

Василя, Яцка, дозволил через мост оу боудоване оу дерево, сеножати ездит (ССУМ, II - Луковиця, 1478 AS III, 17). Пор. ще споріднені іменні форми: *хрестиянин* – *христїянинъ*, *хрестиянскии* – *хрестиянъскии*, *хрестиянство* – *христїянъство* і навіть – *христитель* – *хреститель* (*креститель*) на позначення Іоанна Христителя (Там же). Виняток становить лексема *хрест*, що має значення: 1) предмет і символ культу християнської релігії; 2) відзнака, орден, що має форму такого предмета; 3) предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою; 4) спосіб вишивання перехресними стібками; 5) *перен.* Страждання, випробування, що випали на чийсь долю (СУМ, XI, 139) та *Христос* “месія, Ісус Христос”. Останнє значення в слові хрест постало ще в давнину: *Иже не прииметь креста своего, и въ слѣдъ мене грядеть, не вѣсть мене достоинъ* (Ср., Мт.10:38). Суміжне вживання лексем хрест і Христос спричинилося до поплутання на письмі.

Отже, маємо дві основні лексеми, історію розвитку яких доцільно розглядати у сув’язі з позначуваними ними реаліями. Історія релігії доводить, що загалом християнський обряд хрищення, який за євангельським трактуванням пов’язаний з особою Іоанна Христителя, насправді не був його винаходом і вперше з’явився не в Палестині. У своїх витоках це не був виключно християнський обряд, адже пов’язується з існуванням культу води, що зародився на берегах Євфрату і поступово поширився до інших країн Близького Сходу. Неспростовним видається загальновідомий у науці факт, що хрищення, тобто духовне очищення через занурення у воду, сягає своїм корінням терену Месопотамії як язичницький спосіб поєднання з богом і з прадавніми уявленнями осілих там народів. До речі, первісно Іоанн Христитель іменується Іваном Купалою (у перекладі з гр. *βαπτιστης* “той, хто купає, занурює” від гр. *βαπτίζω* “освячувати, занурюючи в купіль”, пор.: Даждь ми рече съде на блюдѣ главою іоана крстителя – *Ιωάννου τοῦ βαπτιστοῦ*, Мар., Зоґр.; зачатие иоану крстителью – *Βαπτιστοῦ Ιωάννου*, Ас, Остр., Охр., звідси й похідне *купіль* – семантичний попередник пізнішого дієслова *krъstiti, укр. хрестити/христити (від Ісуса Христа), що перегадом узяв гору в усіх слов’янських мовах, подібно до того, як і сам Іоанн Христитель був предтечею Христа (гр. *baptista*: 1) христитель; Іоанн Христитель;

свято Іоанна Христителя – Іванів день; 2) баптист від baptizare “занурювати в священну купіль, христити”). Та, мабуть, цей обряд не мав великого значення для перших християн, адже у своєму посланні до коринфян апостол Петро звіряється: *Христос послав мене не христити, а благовістити* (1:17).

Досі не маємо задовільної етимології в парі слів *хрестити/христити*. Деякі вчені, напр., Е.Бернекер,¹ виводять з див. *kristen, kristenen* “навертати в християнство”. Проте для східнослов’янських народів, услід за припущенням М.Фасмера², вірогіднішим видається провести живий зв’язок із *крість*. Якщо на час запровадження християнства в східних слов’ян (X ст.) хрест усталився як символ християнства, тим часом для перших християн сам ритуал хрищення не асоціювався з хрестом (як реалією). Адже в ту пору страта через розп’яття була майже звичним явищем й, отже, хрест уособлював насамперед знаряддя тортур, символізуючи ганебну смерть, незважаючи на те, що апостол Павло проголосив його знаком перемоги християнства через жертвну загибель Ісуса на хресті. Навіть знайдений на розкопках у Геркуланумі, що загинув у 79 р. внаслідок виверження Везувію, вирізаний на стіні одного з будинків хрест не спростовує твердження дослідників про те, що хрест так пізно став символом християнської віри. Більше того, автор хреста взагалі не обов’язково був християнином. Як релігійний символ хрест постав ще на світанку цивілізації: предмети з його зображенням знайдено на руїнах шумерських та вавілонських міст, ним орнаментовані будівлі американських індіців, у Галії (на території суч. Франції) карбували монети із зображенням вписаного в коло хреста, а єгипетський ієрогліф у формі хреста з кільцем угорі загалом позначав поняття божественності. Але й хрест як знаряддя страти також має дуже давню історію – на хресті розпинали злочинців у Вавилоні, Персії, Фінікії, Карфагені та Римі. У різних видах хреста часто-густо виразно виступає намагання художників якомога виразніше зобразити його як інструмент тортур. І лише після скасування страти через розп’яття (IV ст.) стерлися спогади про цю жахливу смерть. І вже у візантійській та православної церквах, а також у їхніх основних сектах намагаються не показувати розп’ятого Христа, який заповідав веселитися і долати муки земних страждань.

Віддавна хрест також був пов'язаний з культом природи і, ймовірно, ця прадавня традиція, глибоко вкорінена у свідомості поколінь, відіграла визначальну роль у перетворенні хреста на символ християнства, коли втратилася згадка про нього як знаряддя катувань. Фольклорні джерела декорують хрест квітами, намагаючись перетворити його з символу страждань Христа на дерево життя – втілення вічного життя і воскресіння. Культ хреста як знак розп'ятого Христа постав у країнах Близького Сходу і проникає на Захід за посередництвом сирійських торговців і рабів, які прибували до Італії. Стара віра східних слов'ян містила чимало тих елементів, які стелили шлях до правдивої віри, адже вона трималася значною мірою на визнанні культу предків. Етика й моральні звичаї предків українців мала чимало такого, що відповідало християнській моральності, а саме культ жінки-матері та пошана до неї як до захисниці і осередку сім'ї та родинного вогнища. Це й стало передумовою до прийняття християнства, бо сприяло шануванню Пресвятої Богородиці.

З огляду на екскурс в етнокультурну історію слов'янства можна погодитися, що укр. *хрест* (ст.-сл. *крѣсть* “хрест”, псл. **krьstь*) є раннім запозиченням з германських мов (двн. *Krist, Crist, Christ* “Христос”, що на слов'янському ґрунті розвинуло первісне значення “розп'яття”, а згодом усталилося на означення поняття “хрест взагалі”) походить від лат. *Christus*, яке зводиться до гр. *χριστός* “Христос”, букв. “помазаник”, спорідненого з *χρίω* “намащую, натираю” (Ф., II, 374). Схематично це можна зобразити в такий спосіб: *χρίω* “намащую, натираю” → *χριστός* “намащений, помазаний” → гр. *χριστός* “Христос”, букв. “помазаник” → двн. *krist, christ* “Христос” → псл. **krьstь* “Христос” → ст.-сл. *крѣсть* “Христос” → “розп'яття” → “хрест узагалі”.

Старослов'янські переклади з грецької мови гр. βαπτίζειν “христити” передають лексемою крѣстити: *тъ вась крѣститъ ѡ[оу]хомъ с[в]я[т]ымъ і огнѣмъ* (Мт 3, II – Зоґр., Ас., Остр., М 1: 8 – Зоґр., Мар., Ас., Сав., Остр., Л 3, 16 – Зоґр., Мар., Ас., Остр.); *заклинаю та б<о>гомъ. крѣщѣшимъ сѧ въ иерданѣ тоу βαπτισέντος – Euch 53а.*

Гр. σταυρός відповідають у старослов'янських пам'ятках варіанти: крѣсть, крѣсть (*аиште с[ы]нѣ б[о]жии еси. сѣлѣзи съ крѣста* – Мт:27:40, Зогр., Мар., Ас., Сав., Остр.; *възъметъ крѣтъ свои* – Мт:16:24, Мар., Зогр., М:8:34, Зогр., Мар., Ас., Сав., Остр.); *ты ж на крѣстѣ простеръ рѣцѣ въ врѣмѣ* (Клоц. Пб 17). Проте співзвучну форму в ст.-сл. пам'ятках виявляємо для передачі гр. χριστούς (*крѣтъ* – Євг.псалт.ХІ ст. поряд з *христось*) та βάλτισμα “хрищення, крещення” (*иного мьного,яже противъ богу и противъ моему крѣстоу* – Фрейзингенські уривки, I, 20); гр. χριστιανός “християнин, христианин” у ст.-сл. пам'ятках відповідають крестиянь, крѣстиянинъ (*крѣстиянь бо есмь* – Супр. 132,5) з інноваціями крѣстьянь (Клоц. 2 б,22), крѣстнѣни есте (Зогр., М 9:41).

Руські переклади, починаючи з найдавнішої пори, відображають поплутання форм крѣстити – хрѣстити: *женоу имыи и дъщерь не хрѣщеноу обаче хрѣстьянь бѣ* (Ізб. 1076, 247), часто хрѣстатъсѣ въ водах (ЄК ХІІ, 254), крѣщающесѣ отъ жидовьскааго слоужения роугатисѣ мнѣша Хоу Боу, творящесѣ хрѣстияньствовати (ХІІ, ЄК, 8), хрѣститъ (ЄД 1164), азъ оубо хрѣщоу вы водою въ покааньсѣ, градьди по мнѣ..., ть ві хр(с)тѣть дхмь стымь и огньмь (ЄГ 1144). Подібне сталося й стосовно імені Іоанна Христителя: Пріде Иоанъ Хр(с)тль (ЄГ 1144), великому прдтчи и хрѣстителю (ХІІ, Жит. Феод. Студ.). І далі бачимо аналогічні видозміни в словах крѣсть – хрѣсть: хрѣсте христовъ, хрѣстияномъ оупъвание (ХІІ, Стихир, 14), хрѣтъ (ХІІ, Нап. Соф. Київ., 111). Заміну початкових сполук кр → хр пояснюють звичайно дисиміліацією (втрата проривності к і перехід його в х) внаслідок занепаду зредукованих.

Церковнослов'янська мова – мова церкви – зберігає форму *крѣтъ* з відповідним дієсловом *крѣтити*, і в російській мові закріплюється *крѣститъ*, *крѣщение*, *крѣститель*, але: *христианство*, *христианин* (Синод. Библия, рос. переклад Біблії): *крѣщение есть таинство, въ которомъ вѣрующій при троекратномъ погруженни тѣла въ воду, съ призываніемъ Бога Отца и Сына и Св. Духа*. (Библ. енциклопедия архимандр. Никифора). Назва *христиане* вперше з'являється в Діях апостолів (ХІ, Д., 26; ХХVІ, 28; І Петро IV, 16); така форма усталюється в російських перекладах Біблії (див. також Библ. енцикл., 757). Форму хрѣстиянинъ відображають

південноруські пам'ятки з XII ст. (АХ I Петр. 4:16), засвідчена вона в текстах інших редакцій (напр., середньоболг. Сліпчинський апостол XII ст.). Гр. *χριστιανικώτατος* “християнський, християнський” передано у більшості пам'яток як крестияньскъ (Супр. 230,16). Слово крестияньскъ відображає поняття “хрещений, крестный” (*βαπτισματις*): *подобны рекоу ... водѣ крѣстьянѣи. яже грѣхъ крѣстящихъ ся омывши. aquae baptismatis* (Беседи на еванг. папи Григорія Великого, XIII ст. 17,131).

За свідченням Шишатовацького апостола XIV ст., гр. *σταυρός* старослов'янські тексти передають як крѣсть, крѣсть: *аще с[ы]нъ б[о]жии еси. сълѣзи съ крѣста* (Мт. 27, 40 – Зогр., Мар., Ас., Сав., Остр.), *възметъ крѣсть свои* (Мт. 16, 24 – Мар., Зогр., М. 8, 34 – Зогр., Мар., Ас., Сав., Остр.), *ты же на крѣстѣ простеръ руць въ врѣмѣ* (Клоц. 11 б, 17). Проте ця ж словоформа уживана замість гр. *χριστου* (крѣсты – Нав. 3 13 поряд з Христос) та *βαπτισμα* “хрещення, крещение”: *иного мьного еже против богу и против моему крѣстоу* (Фрейзингенські уривки); гр. *χριστιανός* “християнин, християнин” старослов'янські джерела викладають словоформами крѣстьянь, крѣстьянинъ: *крѣстьянь бо есмъ* (Супр. 132,5), *крѣстнѣи есте* (Зогр. М 9, 41) іноді з проясненням редукованого крѣстьѣнь (Клоц. 2 б, 22). Форма християнин з'являється в південноруських пам'ятках з XII ст. (АХ, I Петр. 4, 16), наявна вона в інших редакціях (напр., середньоболг. Шишатовацькому, XIV ст. та Сліпчинському, XII ст. апостолах); гр. *χριστιανικώτατος* “християнський, християнський” також переважна більшість пам'яток передає як крѣстьяньскъ (Супр. 208, 11), крѣстьяньскъ (Супр. 230, 16). Слово крѣстьяньскъ означає “хрещений, крестный” *Baptismatis: подобны рекоу ... водѣ крѣстьянѣи. яже грѣхъ крѣстящихъ ся омывши* (Бесіди на еванг. папи Григорія Великого, XIII ст., 17,131), *оу кр(с)тянаго источьника* (там же). При цьому не розрізняються відповідні грецизми, перекладені слов'янськими відповідниками з коренем крѣст-/крѣст-. Розрізнення значень *βαπτίζεν* – *χριστιανός* виявляємо в Христінопільському апостолі (XII ст.): *аще ли яко християнь да не стыдит ся* (АХ, 4). У Сліпчинському та Шишатовацькому апостолах словоформа християньскъ відповідно до грецького *των χριστιανων* з'являється в деяких пізніх списках, зокрема, в Житті св. Вацлава за сп. XVI ст., християнскы (Софіївський служебник XIII ст.).

Переписані в Київській Русі пам'ятки ім'я Ісуса Христа відображені варіантними формами: хрьстось/хрьсть/Христос: *О Хрьстѣ Исусѣ Ги нашѣмъ* (Ізб. 1073, 263), *въстаноу бо лъжиши хрьсти и лъжиши пр(о)рци* (ЄО Мт. XXIV, 24).

У текстах, що переписані або перекладені на Русі, поплутуються здавна словоформи кръститъ – *хрьстити* (*жѣноу имыи и дъщеръ не хрьщеноу обачѣ хрьстянь бѣ* - Ізб. 1076,247; *часто хрьстять ся въ водах* – ЄК XII, 254; *кръщающе ся отъ Жидовьскааго слоужѣния роугатисѧ мнѣша Хоу Боу творѣщесѧ хрьстяньствовати* – ЄК XII, 8; *хрьститъ* – ЄД 1164; *азъ оубо хр'щю вы водою въ покаяньѧ грѣдыи по мнѣ...*, *тѣ вы хр(с)тѣтъ дхмь стымь и огньмь* – ЄГ 1144). Сказане стосується також Іоанна Христителя: *Прїде Иоанъ Хр(с)тѣль* (ЄГ 1144), *великому прдтчи и хрьстителю* (Жит.Феод.Студ.XII ст.). Така ж заміна можлива і в словах кръсть – хрьсть: *Хрьстѣ, Христовѣ, християномѣ оупѣваниѧ* (Стихир. XII ст., 14), *хрѣтъ* (Нап. Соф.Київ., XIII, III). Змішування значень спричиняється до змішування форм і навпаки, і явище це спостерігається упродовж усієї історії, починаючи з найдавніших писемних фіксацій: *хрьстолубивыи* – *хрьстолубивый* – *хрьстолубивый* “благочестивий”, *кръстиянинъ*- *кръстиянинъ* – *кръстиянин* – *християнинъ* (*Вѣроваша въ святую троцию и быша крѣстяне* – Кир.Тур.82; *Нарекошася прьвоѣ въ Антиохии оученици крѣстияны* – Дьян.ХІ, 26; *Лѣпо ли є крѣстияноу исповѣдовати вазнь* - Ізб.1073). До речі, рос. *крѣстьянин* у сучасному значенні відоме лише з XIVст.

Староукраїнські пам'ятки фіксують паралельні форми крѣсть – хрѣсть, крѣстити – хрѣстити, крѣстиянский – хрѣстияньский (ССУМ, 1, 512), хрѣстиянство, хрѣстиянинъ (ССУМ, 2, 517-519), хрѣстиянинъ, хрѣстияньский, хрѣстияньство (ССУМ, 2, 517-518). За пам'ятками XIV – XV ст. засвідчена лише форма Хрѣститель, Хрѣститель (ССУМ 1, 512) з кореневим ѣ. Пізніші пам'ятки також відбивають варіантність основ з кореневим ѣ та и: *невѣст закону хрѣстиянского* (АЮЗР 1, 108, 1540), *недбалому и мертвому хрѣстиянину* (Пал. 1054).

В українській мові донедавна переважала форма з ѣ, оскільки пов'язувалася з хрестом як основним знаком Ісуса Христа – доктринальним принципом офіційно визнаних в Україні православної

і католицької церков. Та в сучасних українських виданнях вона витісняється формами з и, адже поява слів-дублетів, що належать до одного синонімічного ряду, спричиняється до зникнення одного з них або до появи нових значень. З 1991 року український народ отримав реальне право на свободу віросповідання. З'явилося чимало нових церков, активізувалася релігійна і видавнича діяльність християнських угруповань і течій, які раніше були заборонені. Чимало течій (меноніти, методисти, мормони) не визнає хрест за християнський символ, а обряд навернення в християнство (хрищення) пов'язує виключно з Христом: *Взяти на себе ім'я Христа, хрищенням ... тоді прийде хрищення вогнем і Святим Духом* (Морм. - 2 Нефій 31:13); *Священство дає можливість забезпечити нерозривність лінії передачі уповноваження христити і надавати Святого Духа* (Ліягона №4,2000,10). Не випадково форму з и виявляєм здебільшого в сучасних виданнях тих церков, які заперечують хрест як знак Ісуса Христа і християнства взагалі, вважаючи себе спадкоємцями Христової церкви, що, за їх переконанням, занепала після розп'яття Христа та смерті апостолів: *Апостоли почали христити тих, хто повірив їхнім словам. Проте самого хрищення після покаяння було недостатньо* (Діяння 2:38); *Христилися вони в Ім'я Господа Ісуса Христа* (Діяння 19:5) і *Павло руки на них поклав і зійшов на них Дух Святий* (Діяння 19:6). Таким чином, було встановлено *взірець*, за яким це робилося від початку (Мойсей 6:65-66). Вступ у Церкву відбувається через *“хрищення зануренням у воду для відпущення гріхів”* (УВ 1:4). За окремим обрядом надається дар Святого Духа через рукопокладення тих, *“хто має повноваження, щоб проповідувати євангелію і виконувати її обряди”* (Там само 1:4); *Усіх, кого ти будеш христити, ти рукопокладатимеш, і вони приймуть дар Святого Духа* (УЗ 13:1). Варто зауважити, що навіть деякі з тих церков, хто визнає хрест як символ християнства (напр., українська лютеранська церква) не надають йому визначальної ваги в обряді посвяти в християнство, що означає покладання на себе імені Христа: *Хрест було встановлено, щоб нагадувати нам, що саме на хресті Христос здобув для нас прощення гріхів, перемігши гріх, смерть та диявола* (Стяг, №3,2000,1), а далі: *Христос христився у річці Йордан* (Там же). У Біблії, що видана Українським біблійним товариством, виявляємо

лише форми з и: *Тоді прибуває Ісус із Галілеї понад Йордан, до Івана, щоб охриститись від нього. Але перешкоджав він йому й говорив: “Я повинен христитись від тебе, і чи тобі йти до мене? Ісус відповів і сказав йому: “Допусти це тепер, бо так годиться нам виповнити усю правду”. Тоді допустив він Його. І охрестившись, Ісус зараз вийшов із води. І ось небо розділилось і побачив Іван Духа Божого, що спускався, як голуб, і сховався на Нього (Мт 3:13-16).*

Наведені нами давні коливання у передачі диференційних понять, пов'язаних з християнським віровченням, у старослов'янських пам'ятках різних редакцій, як і в конфесійних та світських пам'ятках староукраїнської мови загалом не затемнюють строкатої картини слововживання через наявні відступи (послідовно – стосовно імені Ісуса Христа та посвячених в його віру) і гальмування переозвучення означуваних дій за християнським обрядом, де вплив народної мови упродовж століть виявився вирішальним. І тепер, у добу відродження християнської віри в Україні, сталося коригування літературного слововжитку в конфесійних виданнях (баптистських, мормонських, методистських тощо).

Таким чином, маємо лексему христити з такими значеннями:
1. Здійснювати над ким-н. обряд хрищення. // Навертати в християнство через обряд хрищення. 2. Бути хрищеним батьком або хрищеною матір'ю у кого-н. під час обряду хрищення. 3. *перен., розм.* Піддавати тяжким випробуванням. 4. *розм.* Давати прізвисько, кличку. // Лаяти, сварити. Тоді лексема христитися матиме значення: Зазнавати обряду хрищення. // Переходити в християнську віру через обряд хрищення.

Відповідного уточнення потребують також похідні:

Христильний “пов'язаний з обрядом хрищення”.

Христинний. Стос. до ім. христини, пов'язаний з ним. // Властивий христінам, характерний для них.

Христини: 1. Християнський релігійний обряд хрищення. 2. Свято з нагоди здійснення такого обряду.

Христитель “той, хто здійснює обряд хрищення”.

Хріщений. Дієприкм. пас. до христити.

Хрищений. 1. Який був підданий обряду хрищення, який прийняв християнство. / у знач. ім.. Той, хто сповідує християнську віру. 2.

Стос. до обряду хрищення, пов'язаний з хрищенням. / у знач. ім.. Хрищені, -них, мн. (одн. хрищений, -ого, ч.; хрищена, -ої, ж.). Ті (чоловік і жінка), хто бере участь в обряді хрищення як духовні батьки (*хрищений батько, хрищена мати*).

Хрищеник “хрищений син”.

Хрищениця “хрищена дочка”.

Хрищення. 1. Релігійний обряд, який відправляють над новонародженим або дорослим на знак прилучення їх до християнської церкви. 2. Тс. Водохрище.

Хрищенський – “пов'язаний з церковним святом хрищення (водохрище)”.

З літерою е слід вживати слова, похідні від власне хрест: хресний. Стос. до ім.. хрест, пов'язаний з ним. // Властивий хресту, характерний для нього; хресто.. Початкова частина складних слів зі значенням “хрест” (*хрестовидний, хрестоносець, хрестовик, хрестовина, хрестовий, хрестonosний*); хрестити 1. Рухом правої руки робити знак хреста над ким-небудь, чи-небудь. 2. *заст.*.. Закреслювати хрест-навхрест, перекреслювати. // *перен.* Бити, шмагати куди завгодно і як завгодно; хреститися. Рухом правої руки робити знак хреста над собою.

Певної корекції потребує й сама лексема хрест. Перше значення до слова варто подати в такому викладі: 1. Предмет християнського культу, що являє собою довгий вертикальний стрижень з перекладиною вгорі, на якому – за євангельськими переказами – був розп'ятий Ісус Христос. // Молитовний жест у вигляді перехресного руху правої руки з особливим чином складеними пальцями у християн, що зображує такий предмет.

А також додати ще одне значення до цього слова: 2. Предмет довільної форми з двох перехресних жердин, який у давнину використовувався для страти.

¹Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. - Heidelberg, 1908-1913. – Т. I. – Р. 634. ² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т. – М.: Прогресс, 1986. – Т. II. – С. 374.

Список умовних скорочень назв джерел

Морм. – Книга Мормона (Ще одне свідчення про Ісуса Христа). – Солт-Лейк-Сіті, 1997.

Ліягона – Офіційний міжнародний журнал Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів.

УЗ – Учення і завіти. – Солт-Лейк-Сіті, 1995.

Інші скорочення використаних джерел подано згідно з академічним виданням: Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 718-739.

Г.В. Межжеріна, канд. філол. наук

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНИХ ОДИНИЦЬ (ПОЛЕ – ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА – СЛОВО)

В статті простежуються основні етапи дослідження структурної організації мови, визначаються ті параметри будови її складових частин (поле, лексико-семантична група, слово), які носять міжсистемний характер.

The article traces the main stages of the investigation of the structural organization of language. Identified are those parameters of the structure of its components (a field, a lexical-semantic group, a word) which are of intersystemic nature.

Тезу “мова – це система систем” по праву можна віднести до розряду лінгвістичних аксіом. Як системне утворення мова сприймається надзвичайно давно. Проте це сприйняття довгий час не виходило за рамки інтуїтивного. Опису мови як системи передував підготовчий період, у якому, на наш погляд, чітко виділяються три етапи: 1) етап сприйняття мови як системи на рівні підсвідомого (підтвердженням цього є перекладацька практика, яка в давні часи могла виникнути лише в тому суспільстві, яке усвідомлювало, що мова певним чином організована); 2) етап накопичення фактів, які підтверджують системний характер мови; це етап укладання перших словників і перших граматик, виділення і опису окремих фрагментів мови (зокрема, граматичного, синтаксичного, лексичного); 3) етап узагальнення накопиченого матеріалу, отримання синтетичного знання про об’єкт, опису мовної системи в цілому, виділення структурних елементів цієї системи.

Науковий опис мови як системи відноситься до ХХ ст. Обґрунтування системного підходу до мови було зроблено у 20-ті роки О.О. Потебнею, І.О. Бодуеном де Куртене, Фердінандом де Сосюром. Системній організації мови в цілому присвячені праці Ю.Д. Апресяна, Р.О. Будагова, В.О. Виноградова, М.М. Гухмана, Е.В. Кузнєцової, О.С. Мельничука, О.О. Реформатського, Ж.П. Соколовської, В.М. Солнцева, Б.А. Успенського, Л.В. Щерби, В.М. Ярцевої та інших учених.

У 50–60-ті рр. ХХ ст. широкого розмаху набуває вивчення структурної організації семантичних одиниць, у семантиці починають застосовуватися структурні методи, розроблюються прийоми структурно-семантичного аналізу мовних одиниць.

Простежимо основні етапи дослідження структурної організації мови і спробуємо визначити ті параметри будови її складових частин, які носять міжсистемний характер.

Перші спроби виявлення загальних принципів організації лексики мови сягають ХVІІІ ст., коли в ученні К.В. Гумбольдта про “внутрішню форму мови” проявився системно-цілісний погляд на мову, а Д. Дідро і Ж.Л. д’Аламбер при визначенні основних завдань лексикології відзначили системний характер організації слів у мові.

У ХІХ ст. М.М. Покровський висловив думку про те, що існують об’єктивні семантичні зв’язки між словами і кількість цих слів може бути достатньо великою: “Слова та їхні значення живуть не окремим одне від одного життям, а поєднуються (в нашій душі), незалежно від нашої свідомості, в різноманітні групи, причому підставою для угруповання служить подібність або пряма протилежність за основним значенням”¹.

У Європі ідея системності мовних явищ набула розвитку в першій половині ХХ ст. у зв’язку з відродженням інтересу до учення К.В. Гумбольдта (в Німеччині – Й. Трір, В. Порциг, Г. Іпсен, Ф. Дорнзайф; Швейцарії – В. фон Вартбург). Особливо плідними виявилися розробки німецьких лінгвістів; найбільшу популярність мали праці Й. Тріра і В. Порцига².

В основі теорії Й. Тріра лежить розуміння мови як системи, яка тримається на парадигматичних зв’язках лексичних одиниць.

Й. Трір бачить, що лексичний пласт мови можна розділити на складові частини – “поля”, проте слова у групі дослідник поєднує інтуїтивно, перебільшуючи асоціативні зв’язки. Згідно з ученням Й. Тріра, не взаємовідношення предметів і явищ об’єктивної дійсності визначають структуру і характер словника, а сама мова “буде” дійсність, створює образ реальності. Й. Трір і Г. Іпсен вперше вводять термін “*семантичне поле*”.

Спроби теоретичного осмислення поняття поля в мові через звернення до синтагматичних лексико-семантичних зв’язків були зроблені В. Порцигом: учений започаткував теорію так званих “*синтагматичних полів*”. Дослідник дійшов висновку, що об’єднання слів значною мірою визначається тим, до якої частини мови вони належать. Так, зв’язок із предметами певних дій відбивається у сполученні іменників із дієсловами (“йти” передбачає “ноги”, “хватати – “руки” тощо), а зв’язки з предметами певних ознак – у сполученні прикметників з іменниками (“білявий” передбачає “волосся”). В. Порциг звернув увагу на особливий тип семантичних відношень між словами. Аналогічне явище – існування фразеологічно-зв’язаного значення – відмічав В.В. Виноградов. Фразеологічно-зв’язане значення – прояв тих самих асоціативно-семантичних зв’язків.

Теорії структуризації мови на основі семантичних відношень між словами знайшли втілення в укладання тезаурусів у Франції (Ш. Баллі), Німеччині (Ф. Дорнзайф, Р. Халліг), Швейцарії (В. фон Вартбург).

Концепція польової організації словникового складу мови була розроблена у 50–80-ті рр. ХХ ст. Найвагомим внеском у її вирішення стали праці таких вчених, як О.С. Ахманова, Ш. Баллі, О.В. Бондарко, Ю.М. Караулов, А.М. Кузнецов, Н.Ф. Пелевіна, І.А. Стернін, А.А. Уфимцева, Г.С. Щур.

Ш. Баллі звернув увагу на те, що нерідко слова, як магніт, збирають навколо себе цілі групи слів-асоціатів і що між цими словами-асоціатами спостерігаються певні семантичні зв’язки³. Згодом такі об’єднання дістали назву “*асоціативних полів*”.

У процесі функціонального вивчення граматичної будови мови, зокрема категорії дієслівного виду, сформувалося поняття “*функціонально-семантичного поля аспектуальності*”⁴. Таке

граматичне поле являє собою широку сукупність граматичних, словотворчих, лексичних та інших засобів, які служать для вираження дієслівно-видових значень.

Сьогодні проводиться досить активне дослідження семантичних, лексико-семантичних, функціонально-семантичних полів, зокрема на матеріалі української мови⁵.

Із самого початку своєї появи термін “поле” часто уживається недиференційовано і служить на позначення лексико-семантичних, лексико-граматичних, синтаксичних та інших об’єднань різних рівнів (лексико-семантична група, тематична група, гніздо слів, парадигма тощо). Термін “семантичне поле”, як зазначала А.А. Уфїмцева у відомій праці “Спроби вивчення лексики як системи”, наповнюють різним змістом в залежності від того, де і в чому знаходить той чи інший дослідник найширший і найсвоєрідніший прояв “внутрішньої форми мови”⁶. Ю.М. Караулов, проаналізувавши численні наукові визначення семантичного поля, дійшов висновку, що одні лінгвісти розглядають “семантичне поле” перш за все як “одиницю” лексико-семантичної системи, другі звертаються до властивостей семантичного поля, треті приділяють першочергову увагу принципам його внутрішньої організації⁷.

Незважаючи на різноманітність підходів до вивчення польової організації мови, в науковій літературі склалося загальне уявлення про поле. Насамперед, поле – це сукупність мовних одиниць, у переважній кількості випадків лексичних, пов’язаних понятійною спільністю. Виділення того чи іншого поля в мовній системі проводиться за принципом *ідентифікації* (принцип Ш. Баллі). У своїй основі це принцип семантичної ідентифікації. Так, наприклад, при зарахуванні мовного елемента до складу морфосемантичного поля враховується не тільки зовнішня, а й внутрішня, семантична, спільність формальних показників. Мовні одиниці, які утворюють поля, відбивають об’єктивні зв’язки явищ і предметів матеріальної дійсності, їхню предметну, понятійну або функціональну схожість.

Вивчення системних відношень між лексичними одиницями мови найчастіше здійснюється шляхом виділення і дослідження *семантичних полів*. Семантичне поле, як будь-яке інше, будується за принципом ідентифікації: лексичні одиниці об’єднуються навколо

семантико-логічного ідентифікатора на основі спільних семантичних ознак. Усі одиниці пов'язані парадигматичними і синтагматичними відношеннями. Семантичне поле – це єдність двох протилежностей однієї сутності; у його межах співіснують інтегральні і диференційні семантичні елементи (семантичні ознаки, семи тощо). Семантичні рівні різного ступеня узагальнення зумовлюють градаційний, ієрархічний характер поля, наявність у його структурі макро- і мікроодиниць (мікрополе, лексико-семантична група, синонімічний ряд тощо), які перебувають у відношеннях підпорядкованості і залежності. Одна одиниця є складовою частиною іншої одиниці більш вищого рівня.

У мові поля функціонують у взаємозв'язку. Жодне поле не є ізольованим, не включеним до загальної системи і структури. Поля можуть частково накладатися одне на інше, об'єднуватися або протиставлятися одне одному, вступати в синонімічні і антонімічні відношення. Один і той самий мовний елемент (частіше за все – лексема) може бути членом різних семантичних полів.

І.А. Стернін на основі існуючих праць, присвячених польовій організації лексики, сформулював центральні положення польової концепції мови. Поле, відмічає дослідник, характеризується такими ознаками: “1. Поле являє собою інвентар елементів, пов'язаних між собою системними відношеннями. 2. Елементи, які утворюють поле, мають семантичну спільність і виконують у мові одну спільну функцію. 3. Поле об'єнує однорідні і різнорідні елементи. 4. Поле утворюється зі складових частин – мікрополів, кількість яких має бути не менше двох. 5. Поле має вертикальну і горизонтальну організацію. Вертикальна організація – структура мікрополів, горизонтальна – взаємовідношення мікрополів. 6. У складі поля виділяються ядерні і периферійні конституенти. Ядро консолідується навколо компонента-домінанти. 7. Ядерні конституенти найбільш специфіковані для виконання функцій поля, систематично використовуються, виконують функцію поля найбільш однозначно, найбільш частотні порівняно з іншими конституентами і обов'язкові для даного поля. 8. Між ядром і периферією здійснюється розподіл функцій поля: частина функцій припадає на ядро, частина на периферію. 9. Межа між ядром і периферією є розмитою, нечіткою. 10. Конституенти поля можуть належати до ядра одного поля і

периферії іншого поля або полів. 11. Різні поля почасти нашаровуються одне на одне, утворюючи зони поступових переходів, що є законом польової організації системи мови”⁸.

Таким чином, спостереження над структурно-семантичними зв'язками мовних одиниць дозволило дослідникам констатувати факт польової організації мови. У залежності від предмета і об'єкта вивчення виділяють різні поля: семантичне, морфосемантичне, синтагматичне, асоціативне, граматичне (функціонально-семантичне поле аспектуальності та ін.). Усі ці поля мають спільні параметри: відбиття об'єктивної дійсності, єдність внутрішньої, понятійної сторони мовних одиниць, системний характер зв'язку елементів, відносна автономність поля та його компонентів.

Семантичне поле має багаторівневу структуру, представлену мікрополями, лексико-семантичними групами, тематичними групами, синонімічними рядами. Найкрупнішим утворенням у структурі поля нерідко є *лексико-семантична група* (ЛСГ).

Історія виділення ЛСГ сягає учення М.М. Покровського про об'єднання слів за їх семантичною спільністю або протилежністю⁹. Першим і до сьогодні найзначнішим дослідженням із теорії і практики виділення ЛСГ є праця Ф.П. Філіна “Про лексико-семантичні групи слів”¹⁰. Головним мовним критерієм виділення лексико-семантичних груп є, як зазначає Ф.П. Філін, наявність смислових зв'язків між словами за лексичними значеннями: “Лексико-семантичні групи слів являють собою об'єднання двох, декількох або багатьох слів за їхніми лексичними значеннями”¹¹. Отже, в основі виділення лексико-семантичних груп лежить семантична єдність певних одиниць – лексем.

При включенні слова до складу ЛСГ прийнято враховувати його *категоріальну належність*: одиниці ЛСГ повинні належати до однієї частини мови, “лексико-семантичні групи слів – слова, які належать до якої-небудь однієї частини мови”¹². Категоріальна спільність одиниць ЛСГ забезпечує міцні міжлексемні семантичні зв'язки, які проявляються і на рівні лексичних значень слів, і на рівні їхніх словотворчих формантів, і тим самим забезпечує цілісність як змісту, так і форми ЛСГ. Із кінця 50-х рр. загальноприйнятим стає визначення ЛСГ як об'єднання слів, що належать до однієї частини

мови і семантично співвідносяться одне з одним за лексичними значеннями.

Включення лексеми до складу ЛСГ здійснюється шляхом семантико-логічної ідентифікації. Застосуванню методу ідентифікації при аналізі ЛСГ була присвячена стаття Е.В. Кузнецової “Метод ступінчастої ідентифікації при описі лексико-семантичних груп слів”¹³. Рівнів ідентифікації буває, як правило, декілька, і, як показує аналіз, кожному рівню узагальненості відповідає свій ідентифікатор. Так, семантичними ідентифікаторами при визначенні складу ЛСГ із загальним значенням “добрий” є значення моральної оцінки особи, позитивна конотація, вираження доброзичливого ставлення до людей. При поетапному введенні ідентифікаторів йде поступове звуження меж лексико-семантичного об’єднання до рівня ЛСГ.

Протягом півстоліття до аналізу було залучено лексико-семантичні групи різних частин мови. Першими потрапили у коло досліджень іменники і дієслова, і лише в кінці 70-х – на початку 80-х років вчені звернулися до вивчення ЛСГ прикметників. Структура ЛСГ багато в чому визначається категоріальними властивостями її членів. Наприклад, системність ЛСГ прикметників базується на властивості недискретних понять проявлятися у своїй якості з більшим або меншим ступенем інтенсивності¹⁴.

ЛСГ організуються за способом градації (концепція Е.Сепіра). На початку 80-х рр. ця особливість ЛСГ була детально описана А.Д. Кир’яном¹⁵. Аналізуючи структуру ЛСГ якісних прикметників, Г.М. Шипіцина відмічає, що лексико-семантичні групи, які об’єднують більш як два синонімічні ряди, мають організацію відношень градуального типу¹⁶. Відношення градуального типу спостерігаються між синонімічними рядами у межах синонімічного гнізда¹⁷. У таких же відношеннях перебувають абсолютні, близькі, *проміжні* (цей термін запропоновано нами в статті, присвяченій структурній організації ЛСГ прикметників із значенням “ввічливий”) синоніми і синоніми у вузькому смислі; в основі таких відношень лежить різний ступінь співпадання в значеннях синонімів¹⁸. Наявність сталих синонімічних і антонімічних відношень між словами Ф.П. Філін кваліфікує як одну з характерних особливостей ЛСГ: “Синонімічні і антонімічні відношення – два важливих види семантичних зв’язків слів у рамках тієї чи іншої

лексико-семантичної групи”¹⁹. Як бачимо, синонімічні відношення значною мірою визначають ієрахічну організацію ЛСГ.

Семантичні поля, передусім поля якісних прикметників, складаються з мікрополів або ЛСГ, які перебувають у відношеннях опозиції (бінарності) за основною семантичною ознакою. За таким принципом у межах мікрополя організовані ЛСГ прикметників на позначення кольору, смакових відчуттів, розміру, об’єму, температури, зовнішності, моральної характеристики особи тощо. Компоненти-домінанти таких ЛСГ є антонімами; навколо них консолідується ядерні конституенти; у результаті взаємодії ядерних конституентів опозиційних ЛСГ формуються стійкі антонімічні зв’язки між лексемами. У відношеннях бінарної опозиції перебувають також і периферійні елементи, проте антонімічні зв’язки тут значно слабкіші, ніж між ядерними.

Одним із важливих аспектів вивчення ЛСГ є вирішення проблеми меж. Якщо визначення зовнішніх меж ЛСГ на рівні мікрополя або поля проводиться, головним чином, за допомогою методу ідентифікації, то визначення внутрішніх меж ЛСГ встановлюється з урахуванням і лінгвістичних, і екстралінгвістичних факторів. Так, наприклад, розмежування ядерних і периферійних елементів залежить від здатності тієї чи іншої лексеми виражати основне значення ЛСГ, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності тощо. Численні дослідження свідчать про те, що межі між ядром і периферією лексико-семантичного об’єднання змінюються дуже повільно. Повільно – і якісно, і кількісно.

Окресленість ЛСГ в рамках поля (мікрополя) є досить чіткою. У той же час, одна й та сама ЛСГ може входити (частково, а в деяких випадках і повністю) до складу двох або більше семантичних полів. Частіше за все групи межують, але іноді можуть навіть нашаровуватися одна на одну. Зв’язки між ЛСГ здійснюються двома основними способами: “по-перше, шляхом своєрідного паралелізму або поєднання всього кола значень однієї групи з колом значень інших груп; по-друге, через різноманітні семантичні зв’язки одного члена групи з іншими словами, які не входять до цієї групи”²⁰. Розмежування ЛСГ може бути проведено відносно будь-якого слова, “у залежності від цілей дослідження відмежування проводиться за

всім смисловим обсягом даного слова або за лише деякими його значеннями”²¹. Одне й те саме слово може одночасно входити до складу декількох ЛСГ, це стосується багатозначних слів: “Семантичні зв’язки одного члена групи зі словами, які не входять до цієї групи, існують перш за все завдяки спільності значень багатозначного слова”²².

ЛСГ повністю покривають понятійну поверхню певного поля, не залишаючи “пустот”. Наші спостереження над динамікою кількісного і якісного складу поля прикметників із значенням моральної оцінки особи в українській, російській, білоруській мовах²³, узагальнення досвіду дослідження цілого ряду ЛСГ на різних хронологічних зрізах дають нам підстави для певних висновків. Кількість ЛСГ в межах поля може з часом змінюватися, і передусім через екстралінгвістичні обставини. Зміни екстралінгвістичного характеру (семантичні, морфологічні тощо) можуть спричинитися або до об’єднання двох груп, поглинання однієї групи іншою, включенню “збіднілої” групи до складу більш сильної, або до виділення нової групи, утвореної з нового або наявного мовного матеріалу. Слід підкреслити, що якими б не були зміни лексико-семантичних груп, усі вони підпорядковані одному – збереженню понятійного обсягу поля, – лексико-семантичного об’єднання більш високого порядку.

Слова, які складають ЛСГ, повністю покривають її понятійну поверхню. Кількість слів ЛСГ не є константою і знаходиться у стані безперервного змінювання: одні слова виходять з ужитку, інші утворюються. “Якщо б було відсутнім яке-небудь із цих слів, – пише Ф.П. Філін, – то значення інших слів бузсумнівно змінилися б у зв’язку з відсутністю одного з членів семантичного зіставлення”²⁴.

Таким чином, можемо зазначити, що лексико-семантична група як структурно-семантична одиниця мови характеризується семантичним зв’язком слів та їх значень, категоріальною спільністю лексичних одиниць, ієрархічним порядком їхньої організації, відносною автономністю одиниць, неперервністю смислового простору.

Найменша структурно-семантична одиниця лексико-семантичної системи мови – *слово (лексема)* – є структурним елементом і поля, і ЛСГ. У дослідженні семантичної структури цієї найменшої одиниці можливо, на нашу думку, визначити два основні

етапи: 1) виділення в семантиці лексеми структурних елементів першого ступеня – значень багатозначного слова; слово розглядається як автономна, фактично позасистемна одиниця (XVIII ст. – середина XX ст.); 2) виділення в семантиці лексеми структурних елементів другого ступеня – латентних значень-зв'язок між значеннями одного слова і латентних значень-зв'язок між значеннями різних слів; слово розглядається як системна одиниця, структурний елемент лексико-семантичного об'єднання (поля, ЛСГ тощо); застосування нового способу дослідження, – методу компонентного аналізу (середина XX ст. – наш час).

Спроби компонентного аналізу лексики були зроблені в середині XX ст., становлення та інтенсивна розробка термінологічної бази припадають на 70–80-ті роки. Проте до сьогодні кристалізацію методики дослідження семантичної структури слова ще не завершено. Дискусійним залишається і питання про характер елементів смислової сторони слова, і питання про те, як ці мінімальні одиниці смислу співвідносяться між собою. Дискусії розгортаються головним чином навколо визначення понять “семантична структура слова” (ССС), “лексичне значення”, “семантична ознака” (СО), “семантичний компонент” (СК), “сема”, “семантичний маркер”.

Термін “семантична структура слова” в літературі трактується по-різному, – як набір семантичних ознак (В.Г. Вілюман, Т.Д. Сергеева)²⁵, набір семантичних компонентів (І.Т. Вепрева, Н.І. Шапілова)²⁶ або як набір лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) (М.В. Нікітін)²⁷. Вважаємо, що найбільш правильне розуміння лексичного значення належить І.А. Стерніну і А.М. Кузнецову, які підкреслюють, що структура ЛЗ не може бути представлена або тільки набором СК, або комбінацією СО: при встановленні ЛЗ необхідно “включати в поняття значення всі семантичні ознаки”²⁸; мінімальні одиниці лексичного значення “розрізняються залежно від того, до якого рівня абстракції належать ці одиниці – інваріантного чи варіантного. Перші ми називаємо семантичними ознаками, а другі – семантичними компонентами”²⁹.

Неоднозначно трактується і термін “сема”: як одиниця граничного, кінцевого рівня і як одиниця неграничного, некінцевого рівня членування значення³⁰; як мінімальна одиниця граматичної семантики і як мінімальна одиниця лексичної семантики³¹.

У літературі мають місце принципово різні погляди на співвідношення СО, СК і семи. У працях Д.М. Шмельова, І.В. Арнольда, Т.П. Ломтева, М.В. Нікітіна, А.А. Уфімцевої, А.Д. Кир'яна, В.М. Русанівського семантична ознака і сема – елементи повністю або майже повністю тотожні; у дослідженні І.А. Стерніна СО є складовою частиною семи або семантичного компонента; А.М. Кузнецов зазначає, що СО – не окремо взята сема, а сукупність сем.

Нечіткість, двозначність несе в собі термін “семантичний маркер”. Семантичним маркером водночас називають сему, диференційну семантичну ознаку, сукупність сем. Іноді спостерігається взаємозамінюваність термінів “семантичний маркер” і “сема”.

Незважаючи на те, що становлення методики аналізу семантичної структури слова ще не завершено, основні положення концепції семантичної організації лексеми як структурної одиниці лексико-семантичного об'єднання на сьогодні все ж таки визначені і можуть бути сформульовані так. Як структурна одиниця поля і лексико-семантичної групи лексема має семантичну структуру з ієрархічно організованими елементами, серед яких виділяються семантичні ознаки, семантичні компоненти, семи. Елементи семантичної структури пов'язані парадигматичними відношеннями: зв'язок між значеннями лексем в межах поля і ЛСГ здійснюється через спільні для цих лексем семантичні ознаки; диференційні ознаки виконують функцію опозиційних корелятивів. До ядра семантичної структури слова входить семантична ознака і ядерна сема. Семантична структура слова повільно, але безперервно змінюється, позиції її елементів не є сталими.

Таким чином, вважаємо за необхідне зазначити, що структурна організація поля, ЛСГ, слова – одиниць, які перебувають в ієрархічній залежності, характеризується спільними параметрами, серед яких – системні відношення між елементами однієї системи і між однорідними системами, відносна автономність, наявність ядра і периферії, розподіл функцій між конститuentами, спрямованість змін кількісного і якісного складу одиниць на збереження їх понятійного обсягу.

¹Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 82; ²Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. – Hdlb., 1931; Trier J. Sprachlich Feld, “Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung”, 1934; Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen, “Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”, 1934; ³Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с франц. – М., 1955; ⁴Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983; ⁵Шипицина Г.М. Семантичні категорії прикметників в аспекті ознак системності: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1993; Данильчук І.Г. Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 1996; Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 1998; Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1998; Харченко Л.О. Структура лексико-семантичного поля дієслів на позначення емоційного стану і почуттів // Проблеми граматики і лексикології української мови / Зб. наук. праць; Відп. ред. А.П. Грищенко. – К., 1998 – С. 80-88; Цегельська М.В. Структурна типологія одиниць семантичного поля часу в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2000; ⁶Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М., 1962. – С. 20; ⁷Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М., 1976; ⁸Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985. – С. 38-39; ⁹Покровский М.М. Указ. раб. – С. 82; ¹⁰Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 523-538; ¹¹Там само. – С. 525; ¹²Там само. – С. 537; ¹³Кузнецова Э.В. Метод ступенчатой идентификации в описании лексико-семантической группы слов // Уч. зап. Тартуского ун-та. Проблемы моделирования языка. – Тарту, 1969. – Вып. 228. – № 3. – Ч. 2. – С. 85-92; ¹⁴Кирьян А.Д. Градация как основа классификации лексики // Вопросы лексической семантики / Отв. ред. Л.А. Новиков. – М., 1980. – С. 71; ¹⁵Там само; Кирьян А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1981; ¹⁶Шипицына Г.М. Сущность категории “лексико-семантическая группа” и методика выделения лексико-семантических групп имен прилагательных // Проблемы изучения слова. – Свердловск, 1975. – Сб. 226. – Вып. 1. – С. 14-35; ¹⁷Межжерина А.В. Структурная организация лексико-семантической группы

прилагательных с базовым значением “вежливый” в русском языке // Вестник Киевского ун-та. Сер. Методика обучения студентов-иностранцев. – К., 1987. – № 11. – С. 76-79; ¹⁸Там само. – С. 77-78; ¹⁹Филин Ф.П. Указ. раб. – С. 530; ²⁰Там само. – С. 536; ²¹Уфимцева А.А. Указ. раб. – С. 138; ²²Филин Ф.П. Указ. раб. – С. 536; ²³Межжеріна Г.В. Периферійна лексика XI – XIII ст. (прикметники) як відбиття морально-етичних явлень у Давній Русі // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 24-33; Межжеріна Г.В. Асиміляція лексики XI – XIII ст. в українській, російській та білоруській мовах // Проблеми зіставної семантики / Зб. наук. праць; Відп. ред. М.П. Кочерган. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 162-166; ²⁴Там само. – С. 531; ²⁵Вилюман В.Г. Семантические и функциональные связи слов и их синонимия в современном английском языке: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – Л., 1971; Сергеева Т.Д. Семантический анализ глаголов звучания // Семантическая структура слова. – Кемерово, 1984. – С. 98; ²⁶Вепрева И.Т. К вопросу о семантической структуре глаголов со связанным корнем // Семантическая структура слова. – Кемерово, 1984. – С. 42; Шапилова Н.И. Система значений глагола “думать” и условия их конкретной реализации // Семантическая структура слова. – Кемерово, 1984. – С. 107; ²⁷Никитин М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). – М., 1983. – С. 122; ²⁸Стернин И.А. Указ. раб. – С. 15; ²⁹Кузнецов А.М. Проблемы компонентного анализа в лексике. – М., 1980. – С. 7; ³⁰Стернин И.А. Указ. раб.; Никитин М.В. Указ. раб.; ³¹Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С. 29, 223.

Н.В. Заболотна, асп.

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ТВОРЕННІ СИНОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVII СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ АНОНІМНОЇ ПОЕЗІЇ)

Аналізуються метафора і метонімія – тропи, що збагатили синоніміку староукраїнської мови XVII століття. Виявлені синонімічні пари і ряди засвідчують значні зрушення в розвитку художнього словника мови.

Metaphor and metonymy are analyzed as ways of enrichment of synonymy in the Old Ukrainian language of the XVIIth century. Identified synonymic couples and rows evidence considerable changes in the development of fiction lexicon.

Поетична творчість на будь-якому етапі історичного розвитку суспільства неможлива без образної мови, "технологічною" основою її є передусім тропи, співвідносні з певними семантичними процесами. За допомогою метафори і метонімії віддавна митці слова передавали свої думки й емоції, спонукаючи читача до роздумів та образного сприйняття дійсності. У такий спосіб слово оживало, з'являлися перехідні значення на основі асоціативності.

Первісна образність, покладена в основу стійких словосполучень, часом стирається настільки, що тропи зникають, з'являються інші варіанти.

Так, в українській мові усталилися нейтральні вислови "дощ іде", "сніг іде" з дієсловом "іти" (первинне значення якого пов'язане з пересуванням пішки), де метафора стерта часом спричинялася до появи переносного значення, яке, у свою чергу, дає початок полісемії. Водночас вислів "дощ падає", "сніг падає" видається іноді поетичнішим, оскільки є невластивим для розмовного мовлення, незважаючи на те, що дієслово "падати" точніше характеризує відповідні природні явища. У цьому випадку лексеми "іти" і "падати" можуть бути кваліфіковані як стилістичні синоніми.

"Стерті" через часте вживання тропи стають загальнономовними¹ і, втрачаючи свою образність, спричиняють появу переносних значень, поповнюючи арсенал номінативних засобів мови². Отже, якщо авторські тропи увиразнюють і збагачують мову певного письменника, загальнономовні тропи є вагомим джерелом збагачення мови, зокрема розширення її лексичного складу, в різні періоди її розвитку.

Для аналізу залучено різножанрову поезію середини XVII століття, насамперед історичні вірші, а також панегірики та рідвяні орації; найпомітніші семантичні зрушення, що відображають розвиток синонімії, виявлено в мовній основі історичних віршів.

Метафоричні та метонімічні переноси відображують продуктивні семантичні процеси у розвитку поетичної мови XVII ст. Стилістичні або рідше семантико-стилістичні синоніми доповнили склад загальнономовних синонімічних рядів.

Поліфункціональність метафори (як і метонімії) дозволяє розглядати її у двох площинах: як мовне і як мистецьке явище³.

Для правильної інтерпретації того чи іншого значення певної лексеми треба враховувати контекст, у якому її вжито⁴. Крім мовного контексту слід також зважати на контекст ситуативний і психологічний⁵. Аналізуючи мову творів доби бароко, треба звертати увагу на тематику твору (зображувані події, сюжет), визначаючи позицію автора, аудиторію, на яку розрахований той чи інший твір. Це допоможе з'ясувати не лише шляхи творення синонімів, але й причини добору образних засобів, простежити, в яких випадках і чому автор звертається до книжної чи, навпаки, зниженої лексики, іноді – до евфемізмів. Так, наприклад, вірш "Побудка зпрудка християнським воєм...", що написаний загалом книжною мовою, містить також українські лексеми з окремих лексико-семантичних груп, у тому числі й слово *частовати* у значенні "стріляти" ("Побудка..." 118, 26). Відображаючи авторське ставлення до зображеної у творі військової акції (оборони Чигирини від турків), воно викликає відповідні солідарні емоції в читача.

Синонімом до слова *особа* в анонімній поезії XVII ст. виступає *душа* (душа є частиною людського ества, отже, під нею розуміють саму людину, з таким значенням слово душа засвідчене вже у XV столітті⁶), водночас лексема *душа* входить і до семантично звуженого синонімічного ряду на позначення тієї людини, що служить у війську. Отже, вибудовуються два паралельні синонімічні ряди зі словом *душа*, у першому з них домінантою є лексема *особа*, у другому – *козак*: *особы У Савроматов значнои* (ЕВ 63, 17-18) – *Невиннії душі береш* ("Піснь о ... Потоцькім" 99, 13) та з *козаками не новина ся бити!* ("Дума" 104, 43-44), семантично ширшим синонімом, ніж *козак*, тут виступає субстантивований прикметник *військовий*: *Всіх войськових потішаєт* ("Послухайте..." 123, 20), диференційний синонім *запорожець* асоціюється з назвою Запорозької Січі: *Ідуть з Низу запорожці* ("Послухайте..." 124, 25). Стилiстичним синонімом у цьому ряді виступає слово *душа* у значенні "людина, особа, козак": *А в мене що й коней, і гармат, Що й вірної душі немає* ("Не день..." 117, 25-26). Причому лексема *душа* у загальному похідному значенні "людина", вживана при обрахунку кількості людей, засвідчує стирання образності тропа, тим часом як в аналізованих творах ця ж лексема реалізує також емотивно-образне значення.

На основі метонімічної асоціації "оборона" – "річ, яка слугує для оборони" постала синонімічна пара *оборона – щит*: *Козановс[ь]ки... Для оборони пол[ь]с[ь]кой корони Голову покладаєт* ("Дума" 105, 10-13); *поставил под крипким щитом, Под рукою царей* ("О Боже мой..." 113, 48-49).

Внаслідок метонімічного перенесення виникає синонімічна пара *продки – батьки* (у значенні "предки"): *Заслужили хрест Хмельницьких **продкове*** ("Чтиридесять..." 103, 1); *славу ... **батьки** наші Здобували* ("Послухайте..." 122, 11-13).

До синонімічної пари *панство* (у значенні "державна", < стч. *panstvo*, стп. *państwo*⁷) – *королевство* (з диференційним елементом значення "державна, керована королем") долучається лексема *корона* у метонімічному значенні "королівство" (корона є атрибутом влади короля, й отже, уособлює через нього і саму державу): *У цесарском панствѣ, На угорском **королевствѣ** Неха[й] мир навѣки будет* ("Пѣснь о Будинѣ" 126, 16-18); *Козановс[ь]ки... Для оборони пол[ь]с[ь]кой **корони** Голову покладаєт* ("Дума" 105, 10-13).

На основі метонімії створюється синонімічна пара *Крим – татари*: *Поихали бучно до **Криму** рыдваны* ("Которые пришли..." 100, 23); *А ви в **татарах** в тяжких кайданах до смерті сидіте* ("Піснь о... Потоцькім" 100, 5). За подібною схемою твориться синонімічна пара *Немецькая земля – Німці* (щоправда, в цьому випадку обидві лексеми утворено від етноніма): *Сплюндрували всю землю Угерскую еще хотят сплюндровати и **Немецькую [землю]*** ("Пѣснь о образе" 127, 7-8); *по славній в **Німцях** войні Пішов король до свой землі* ("Послухайте..." 124, 1-2). Ця метонімічна модель була характерною для давньоруської мови, в сучасній українській мові вона відсутня⁸, тим часом у західнослов'янських мовах досі уживана в офіційних назвах країн, наприклад, у польській мові *Niemcy* "Німеччина", *Węgrzy* "Угорщина", *Czechy* "Чехія", у чеській – *Čechy* "власне Чехія (без Моравії)" (поряд із *Česko* "Чехія (в сучасних кордонах)").

На основі метафоризації в аналізованих джерелах постала синонімічна пара *приятель – брат*, другий стилістичний відповідник якої несе посилене емоційне навантаження (пор. вживання лексеми *брат* у нейтральному значенні з XIV – XV ст.: *"хотячы пана михаила... намъ братомъ и приятелемъ вѣчнымъ оучынити"*⁹). У

контекстах староукраїнської анонімної поезії наведену синонімічну пару можна проілюструвати такими прикладами: *хотять ся турчинови **приятелми** стати* ("П'єснь о образє" 127, 49); *Покиньте сваволю а мійте нас за **брати!*** ("Домінік..." 100, 44).

На основі метафоризації виникла синонімічна пара *стріляти – частувати* (другий синонім має значне емоційне навантаження): *З гармат та з рушниць... **Стріляти** почав* ("Не день..." 117, 9-10); *Кулями и гранатами тых гостей **частуют*** ("Побудка..." 118, 26).

Метафоризація лягла в основу синонімічного ряду, нейтральною домінантою якого є лексема *звоювати*, до нього належать слова *взяти, одбирати / поодбирати, здобути*, які можуть сприйматися як евфемізми: *Чи ти **звоюєши**, чи їм згодуєши* ("Піснь о ... Потоцькім" 99, 25); *С кровлю его **взяли*** (ідеться про Будин (Буду, столицю Угорського королівства); "П'єснь о Будинѣ" 125, 14); *Пішов король ... Україну **одбирати*** ("Послухайте..." 124, 2-3); *Король міста **поодбирав*** ("Послухайте..." 123, 40); *Цар турецький... Міст позбув, инийий їх **здобув*** ("Послухайте..." 123, 38-39).

Семантико-стилістичним синонімом до ряду *веселитися / ся увеселити – радоватися – тріумфувати* є лексема *скакати*, яка має зв'язок із поширеним словосполученням "скакати від радощів". Ситуативна лексема *скакати* у значенні "радіти" є до певної міри гіперболою: ***Веселѣтєся, люде!*** ("П'єснь о Будинѣ" 124, 36); *днесь ся увеселила вся твар* ("Нинѣ..." 33, 43); ***Веселитєся** днесь земля, радуєся зѣло* ("Нинѣ..." 33, 36); *Чехи и горваты... Весело там **тріумфують*** ("П'єснь о Будинѣ" 124, 46-48); *Україна тепер **скаче**, Цар турецький ревно плаче* ("Послухайте..." 123, 37).

Синонімічний ряд *война – бой – битва* доповнюють слова, переносні значення яких постали внаслідок метонімізації (*кров; поле* – місце битви) чи метафоризації (*веселле*; ця метафора вживається і в усній народній творчості, натомість лексема *жнива* не поширилась у мові): *Дума козац[ь]кая о **войні** з ляхами* ("Дума" 104, 4; з назви твору); *Потоцький... На **войну** встає* ("Піснь о... Потоцькім" 99, 42-43); *ушиковано Войс[ь]ко до **бою** било* ("Дума" 105, 52-53); *Король... Турком **битву** ознаймуєт* ("Послухайте..." 122, 10-11); *с **кровлю** его взяли* (ідеться про Будин; "П'єснь о Будинѣ" 125, 14); *славу... **Котру в полю** батьки наші Здобували* ("Послухайте..." 122, 11-13); *Тужитимуть всѣ ляхи **веселле** Зборовеє* ("Побѣду..." 101, 16);

можливо, метою вибору автором саме цієї лексеми в цьому випадку було і посилення враження, побудоване на протиставленні *тужитимуть – веселле*); *Юж, гетьмане, наша нива Достигає, будуть жнива... Козакові служба буде* ("Послухайте..." 124, 21-24).

Аналіз синоніміки анонімних віршів середини XVII ст. показав, що одним із продуктивних джерел творення і збагачення синонімії української мови зазначеного періоду є семантичні процеси, пов'язані з художніми тропами, зокрема метонімічними та, меншою мірою, метафоричними переносами.

Деякі лексеми, розвиваючи переносні значення, поступово перейшли до загальнономовного фонду (*взяти – звоювати*, про місто), деякі перестали вживатися (метонімічне *Німці* на відміну від описового *Немецькая земля*). Більшість засвідчених аналізованими творами синонімів, в основі яких покладено наслідки цих семантичних процесів, збагатили мову фольклору та художньої літератури (*батьки – продки, веселле – битва*), але деякі з них не отримали такого широкого вживання, залишившись здобутком автора (*жнива – битва*).

Важливим є те, що майже всі засвідчені в аналізованих джерелах переносні значення, утворені засобами метафоризації і метонімізації, збереглися в сучасній українській мові.

Вживання тропів часто пов'язане з прагненням автора виразити або конкретизувати той чи інший образ. Разом із тим використання тропів, що належать до одного синонімічного ряду з відповідними прямими та переносними значеннями, особливо ж у межах одного твору (*здобути – поодбирати* (про міста – "Послухайте..." 123, 38-40; 124, 2-3); *битва – поле – жнива* ("Послухайте..." 122, 10-13, 21-24) та ін.), засвідчує творчий пошук автора в царині лексичних багатств мови, вияв нових резервів вислову, часом почерпнутих із народної мовної скарбниці, та авторський внесок у художню мову, адже кожна, навіть найбільш "стерта" метафора, образність якої давно втратилася, була колись виразним явищем. Історія не зберегла імен багатьох поетів, але вплив їхньої творчості на розвиток мови беззаперечний.

¹Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. – М., 1986. – С. 58;

²Тараненко О.О. Переносне значення // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 432; ³Брагина А.А. Указ. раб. – С.57; ⁴Filipec J. Česká synonyma z

hlediska stylistiky a lexikologie (Přspěvek k poznání systému v slovní zásobě). – Praha, 1961. – S. 186; ⁵Там само. – S. 137-138, S. 185; ⁶Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – У 2 т. – К., 1977 – 1978. – Т. I. – С. 333; ⁷Там само. – Т. II. – С. 124; ⁸Тараненко О.О. Метонімія // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 314; ⁹Словник староукраїнської мови. – Т. I. – С. 122.

Список умовних скорочень назв джерел

"Домінік..." – "Домінік скомкой лежить..." // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. – К., 1992. – С. 100.

"Дума" – Дума козац[ь]кая о війні з ляхами над рікою Стиру[ом] на те нуте: "Ой постил би-м я сім понеділков, ос[ь]мую неділен[ь]ку...". В року 1651 // Там само. – С. 104 – 107.

ЕВ – Ευφώνια веселобрмачаа // Там само. – С. 62 – 66.

"Которые пришли..." – "Которые пришли, Хмельницького абы поймали..." // Там само. – С. 100.

"Не день..." – "Не день, не два Виговський гетьман..." /// Там само. – С. 116 – 118.

"Нинѣ..." – "Нинѣ чистая Дѣва Ісуса раждает..." // Там само. – С. 33.

"О Боже мой..." – "О Боже мой милостывій!" /// Там само. – С. 113 – 114.

"Піснь о ... Потоцькім" – Піснь о пану Миколаю Потоцькім, гетьмані короннім, а о Хмельницькім р[оку] П[анського] 1648 // Там само. – С. 98 – 100.

"Побудка..." – "Побудка зпрудка християнським воєм..." // Там само. – С. 118 – 121.

"Побѣду..." – "Побѣду над ляхами нося Украинѣ..." // Там само. – С. 101.

"Послухайте..." – "Послухайте, що з вас живо ..." // Там само. – С. 122 – 124.

"Пѣснь о Будинѣ" – Пѣснь о Будинѣ, воєнска // Там само. – С. 124 – 126.

"Пѣснь о образе" – Пѣснь о образе Кло[ко]чевском // Там само. – С. 126 – 128.

"Чтиридесять..." – "Чтиридесять тисяч Богдан войська споряжаєт..." // Там само. – С. 101 – 104.

ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИКА В КОЛІ ПРОБЛЕМ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ

С.К. Росовецький, канд. філол. наук

“ФЕЙКЛОР”, “ФОЛЬКЛОРИЗМУС”, “ФОЛКСІНЕС” ТА ДЕЯКІ МОВНІ АСПЕКТИ ЇХ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ

Розгляд українських версій таких “подвійників” усної традиції, як “фейклор”, “фольклоризмус” і “фольксінес”, дозволяє запропонувати деякі методичні поради лінгвістам – дослідникам мови автентичного українського фольклору.

The paper deals with the Ukrainian versions of such “doublets” of the oral tradition as fakelore, folklorism and folksiness. The author proposes some pieces of methodical advice to linguists and researchers of the authentic Ukrainian folklore’s language.

В Україні перші експертизи підробок під фольклорні твори, що становили водночас і зародження вітчизняної фольклористичної текстології, й початок лінгвофольклористичних студій (аналізувалися й “помилки в мові”) були проведені ще в 70-х рр. XIX ст. М. І. Костомаровим, В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим ¹, але над спеціальними термінами для визначення сукупностей парафольклорних текстів українські вчені не замислювалися. У світовій науці перший такий узагальнюючий термін запропонував відомий американський фольклорист Р. Дорсон. 1950 р. він надрукував розвідку “Фольклор і фейклор”, де традиційному фольклору як справжньому, автентичному протиставив “фейклор” (“дослівно фальсифікований фольклор”), підробку (“fake”) під явища народної усної традиції ².

Через майже сорок років у статті для німецької “Енциклопедії казки” Р. Дорсон повторює основні тези вже неодноразово на той час передрукованої розвідки 1950 р. (зокрема, значення фейклору – “новоутворення, автентичною є усність” ³) і розглядає праці своїх послідовників, що прийняли цей термін, зокрема, монографію Т. П. Коффіна “Непевна слава: Фольклор і американська революція”

(Детройт, 1971) і розвідку У. Фокса, "Фольклор і фейклор: Деякі соціологічні подробиці міркування" (1980). Р. Дорсон підтримує інтерпретацію У. Фоксом фейклору як результату збіднення традиційної культури, адже "поганий фейклор витісняє добрий фольклор". Імітуючи фольклорну традицію в деяких її суттєвих рисах, фейклор, проте, стандартизує її, орієнтуючись на певні банальні масмедійні вироби, що прикрашають минуле і руйнують історію. "Таке нівелювання ослаблює життєздатність народної традиції, розмиває чіткі абрисы регіонів, ремесел, архаїчних груп населення, етнічну та релігійну їх окресленість"⁴. Р. Дорсон доходить висновку, що запроваджений ним термін "фейклор" уже закріпився у фольклористичній термінології як корисна й перспективна її складова частина. При цьому "для деяких вчених він є прийнятним саме через те, що передбачає фахове використання лише однієї ознаки, що відокремлює посередника автентичної усної традиції від неї самої, нею є присутня у фейклорі сила з ефектом викривлення, що гальмує розвиток творчої фантазії та пригнічує культурну різноманітність"⁵.

Проте в Європі не для всіх дослідників, що зацікавилися явищем, яке отримало у Р. Дорсона назву "фейклор", виявився прийнятним і запропонований ним термін – через, головним чином, виразний негативізм його "внутрішньої форми". Історію осмислення в Європі термінологічного "дублера" фейклору, "фольклоризму" (або "фольклоризмусу"), що має вже цілком нейтральне емоційне забарвлення, наводить спеціальний огляд словенської дослідниці М. Станонік (1996). "Засновником концепту «фольклоризму» в етнології" М. Станонік називає німецького етнолога Г. Мозера, котрий вже у 60-х рр. ХХ ст. запровадив до наукового обігу цей термін у вище окресленому значенні, вбачаючи в ньому "феномен", що "вже існував у культурі в минулому і не є продуктом сучасності", а в цьому імітаційному подвійнику народної культури в цілому вирізняючи й "словесний фольклоризм"⁶.

Тепер на Заході цей термін існує в двох версіях – англійській (folklorism) і німецькій (Folklorismus). Щоб запобігти черговій плутанині в українській фольклористичній термінології, пропонуємо вживати відповідник другої, німецької версії – "фольклоризмус".

На думку польського дослідника Р. Суліни, "словесний фольклоризмус" з'являється як результат вільного вибору носія

культури, “він не нав'язується силою, як і не обумовлюється соціальними умовами, і це є те, що відрізняє фольклоризмус, разом з іншими речами, від фольксінесу (folksiness) в ідеологічному сенсі, хоч його враження можуть бути використані для супроводження ідеологічного послання”⁷.

Стосовно протиставлення “фольклоризмусу” і “фольксінесу” слід відзначити, що останній є для нас новим терміном, але явище, що стоїть за ним, українському гуманітарієві знайоме до болю. Що ж до власне зазначеного протиставлення, то подібне, приміром, має на увазі В.Скрипка, коли в “перебудовній” статті протиставляє анонімну пісню “Була зима з відлигою...” всім іншим текстам псевдофольклорної “Ленініани”⁸.

Своєрідність української версії “фольксінесу” полягає, поперше, в тому, що деякі його форми виникали й тоді, коли держави, що його могла б нав'язувати, ще не існувало (в Західній Україні до 1939 р., в діаспорі), тобто державний спонсор, замовник і цензор відповідної діяльності лише проектувався в майбутнє. По-друге, форми українського фольклору активно і досить винахідливо використовувалися комуністичною пропагандою, котра за логікою речей мала бути принципово ворожою до будь-якої національної традиційної культури. Цей дивний симбіоз виправдовувався абсурдною з погляду гегелівської діалектики тезою, що лунала аж до останніх днів СРСР: “У братській сім'ї народів СРСР розквітає культура Радянської України, національна за формою і соціалістична за змістом”⁹. Плата, яку за дозвіл на існування вимагали від традиційної усної культури, була високою – практично йшлося про перетворення її на фольксінес. Так, 1939 р. на семінарі билинних співців Ю.М. Соколов визначив їм завдання – “створити такі твори, які всьому народові показали б усю велич нашої епохи, зуміли б розповісти всьому народові про величезну відстань між старим і новим життям, котрі показали би, яке щастя для нас усіх, що ми живемо в соціалістичній країні”¹⁰. Через 15 років М. Рильський, міркуючи про “творчість радянського народу”, запевняв, що вона – “наскрізь бойова. Вона не жаліє найгостріших стріл проти іноземних загарбників, проти паліїв війни, проти внутрішніх ворогів народу”. І вона ж “славить працю, соціалістичну працю, славить нове життя, славить усе прогресивне” і т. п.¹¹ Тож фольклор розглядали не як

явище людської духовної діяльності, що розвивається за своїми внутрішніми законами, а як щось на кшталт усної преси тоталітарної держави, якою ця держава володіє і якою вона відкрито маніпулює.

Українські фольклористи добре знайомі не лише з ідеологічно та державно організованим "фольксінесом", але і з фейкломом та "фольклоризмом". Так, у славнозвісних "Записках о Южной Руси" є приклади і безумовного фейклору (написана О. Шишацьким-Іллічем "Казка про бога Посвистача", П. О. Кулішем передрукована як "Дума-сказаніє про морський похід "старшого князя"-язичника в християнську землю"¹²), і "фольклоризму", до якого відносимо запис українського *visione*, подорожі старої Дубинихи на той світ, що його сам Куліш рекомендує як "компіляцію, зроблену в дусі народної поезії"¹³.

Розглянемо лише деякі особливості українських версій цих парафольклорних явищ, пов'язані із своєрідністю їх мовних форм. Почнемо з фейклору. Коли на Заході у функціонуванні фейклору підкреслюють "економічні категорії, такі, як привертання уваги, масова продукція, ринок і торгівля" саме у словесної його версії, і навіть "словесний фольклоризм" називають "комерційною версією" словесного фольклору¹⁴, то в Україні комерційний характер більше притаманний фейклору ремісницькому і видовищному, аніж словесному: останній, як правило, створювався інтелігентами, якими керувало не сподівання зиску, а честолюбство і патріотизм.

Автор-інтелігент, створюючи свою підробку під фольклорний твір, неминуче стикався з необхідністю підробки й мови такого твору. Інколи він, як О. Шишацький-Ілліч у згаданій "думі-сказанні", відбиває в тексті фальсифікату й мовлення власної страти: наприклад, рядок "Тогді старі голови стали князя *резонити*..." містить галицизм, перейнятий, можливо, через російське посередництво, як, мабуть, і невживані в українській мові церковнослов'язнізми, як от: "карабелі *вражескі*", "Бог *настоящий*". Знайомий із "Словом о полку Ігоревім" (на це вказують відповідні ремінісценції) та з літературою про цю пам'ятку, фальсифікатор знає, що в давніх текстах є своєрідні словосполучення та гапакси, то ж він і собі конструє словосполучення "пир пировать", "човни *бударажить*" (актуальне значення російського запозичення Б.Д. Грінченко виводить із контексту: "споряджувати"¹⁵), казкову

формулу "Не прикажи нас казнить і рубать" (за російським зразком: "Не вели казнить, вели миловать"), постійні епітети "по круглому морю", "кріпким медом", слово "важить" вживає у невластивому значенні (за контекстом – "переконувати") та запроваджує гапакс "чайми" (начебто у значенні "реї").

На насиченість тексту русизмами звернув увагу П.О. Куліш, зазначивши у примітці: "Мова самої думи до того наближається до загальноновживаної російської мови, що суцільний переклад був би зайвим". Гадаємо, що до русизмів фальсифікатор звертається свідомо, бо намагається імітувати ситуацію, коли в українському фольклорному записі XIX ст. відбивається мова давньоруської язичницької давнини, де були й передукраїнські, і передросійські компоненти. П. Куліш підхоплює цю "гру", подаючи гіпотезу, що словосполучення "радним (полонізм – *C.P.*) слугам" співалося "старосвітськими баянами – *ратнымъ слугамъ*. виправлення пізніших часів, але оповідач має свій резон і не відходить від змісту "старыхъ словесъ". Чури в козаків були не лише *ратними*, але й *радними слугами* (тобто слугами-радниками)". Як бачимо, навколо явища фейклору створюється атмосфера наукової реконструкції та обговорення питань з історії мови.

Що ж до фольксінесу, то відповідно до української радянської версії можна казати про два етапи фабрикацій, кожному з котрих відповідає й відповідний тип побудови мовної форми. Перший етап репрезентує епізод, коли 1923 р. кобзарі С. Пасюга з Білгородської області, П. Гашенко і П. Древиченко з Харківщини та Г. Цибка зі Запорозької області склали "думу" під назвою "Про військо Червоне, про Леніна-батька і синів його вірних"¹⁶. Залишилися спомини двох співавторів, частково опубліковані Б. П. Кирданом. Один з них, С. Пасюга, сказав, що "думу створювали не для себе, а для суспільної користі"¹⁷. Якщо ж згадати, що робилося це у Харкові, тодішній столиці УРСР, а кобзарі зібралися з різних кінців країни, не важко здогадатися, що "суспільною" була й ініціатива створення цього тексту. Запис тексту зробив від П. Древиченка вже 1928 р. Ф. Дніпровський, котрий, безперечно, "думу" й відредагував, і дописав. Рука освіченого літератора легко впізнається насамперед у рефренах, думовій поетиці взагалі непритаманних – великому, в 7 стереотипних рядків (" – А нумо, співці-кобзарі | На голос давайте

затягнем | Та вдаримо в кобзи журливі, | Хай струни орлами
клеочуть..."), створеному під впливом рефрену "Пісні про купця
Калашнікова" М.Ю. Лермонтова, і меншому, в 4 рядки, але з
початком, від якого моторошно стає:

Трупи ворожі заорюються в ниву
Плугами нової України...

Книжною романтикою віє від фраз "Ніч вороном чорним
упала на землю" або "Удовою затужила осінь над степами", від
ремінісценції зі "Старої Ізергіль" М. Горького ("І з того великого
серця бучного | Посипались іскри-стожари") або ж від авторської
версії епічної "теми", котру в XIX ст. лірник Архип Никоненко
назвав "темним похороном":

Собирайтесь, хижі птиці,
На пир пирувати,
Кличе вас на пир кривавий
Помста – страху мати.

Цікаво, що в останньому випадку власна літературна
творчість записувача потягла за собою й русизми, і навіть те саме
невластиве українській мові словосполучення "пир пирувати", яке ми
вже зустрічали в фальсифікаті О. Шишацького-Ілліча. Водночас
більшу частина тексту, яка ж недаремно й пригадалася пізніше
кобзарям-співавторам під назвою "Яблучко", складають частівки –
народні (українські та українізовані російські) та складені за їх
зразками та за їх моделями самими кобзарями, до того ж
скомпоновані ними ж у своєрідну "хроніку" громадянської війни на
Україні. Зрозуміло, що русизми з'являються й тут ("А попи до бога
тоже: – Поможи Махнові, Боже!"), але в усій думі немає жодного
думового церковнослов'янїзму, жодного "гомерівського епітета",
жодної думової формули. Мова тексту не містить і виразних
діалектизмів.

Остання особливість радянської "думи" 1923–1926 рр.
знаходиться в річищі загальної тенденції, описаної стосовно вже
«фольклоризмусу». Так, Г. Баусінгер висуває, серед інших, і такий
критерій для визначення "фольклоризмусу": "залишаючи свою
локальну ідентичність, феномен набуває широкого виміру, такий як
регіональна ідентичність"¹⁸. С. Трдіна відзначила важливий для нас
аспект цього явища: "literary folklore завжди регіонально

обумовлений через свою звукову модель, у той час як писемні записи та їх адаптації для загальної публіки є суб'єктом компромісу, тому що вони стають придатними для широкої аудиторії лише тоді, коли вживають новішу літературну мову"¹⁹.

В українському фолксінесі діалектні особливості спочатку знімаються при редагуванні, а на другому етапі, до котрого ми тепер і переходимо, текст відразу створюється літературною мовою. Тепер вже залучення тих же кобзарів для створення радянських "дум" не обов'язково, вони, як на цьому наполягає М.Т. Рильський, можуть бути "написані й надруковані, приміром, радянським інтелігентом Володимиром Перепелюком"²⁰. Освічений автор такого тексту може й приховуватися – як автор "думи" "Непорушна дружба (Дума про воз'єднання України з Росією)", надрукованої з такими туманними реквізитами: "Записана від учасників самодіяльного ансамблю кобзарів виробничого комбінату Київського міського товариства сліпих. Думу створено 1953 р. в Києві"²¹. Текст ретельно відредаговано (в лексиці жодного русизму, не кажучи вже про діалектизми, церковнослов'янізми або полонізми), доволі витончено стилістично забарвлено "під думу" – навіть рядки, де зосереджено ідеологічний point:

Гей, що з тої пори триста років минає,
Та ж не горе козацьке,
А наше щастя радянське
На Україні цвітом весняним буяє
І Кремлівська зоря його осяває!²²

Але найбільючішими для сучасної української лігвофольклористики можуть стати результати тверезого осмислення національної версії явища, на Заході названого фольклоризмусом. На думку М. Станонік, казати про явище "словесного фольклоризмусу" можна вже тоді, коли "певний феномен є вирваним із його природного середовища й відокремленим із його своєрідного контексту в чужому оточенні, якщо не ампутованим, бо, як правило, його подальше функціонування приречене на текстуальний рівень, у той час як він позбавлений двох інших рівнів, тобто його текстури та контексту. Отже, він може бути прирівняним до сухої рослини в гербарії, настільки відмінної від рослини, що росте в дикій

місцевості"²³. Як легко впевнитися, сказане стосується будь-якого запису фольклорного тексту.

Вивчення ж на Заході *словесного фольклоризму* (literary folklorism) передбачає, що в автентичній усній традиції йому відповідає *словесний фольклор* (literary folklor), останній же, у кращому разі (як це бачимо у праці М. Станонік) розглядається як мовний компонент ширшого синтетичного об'єкту усної традиції. У нас же ще живе радянська традиція ототожнення фольклору з літературою, звідси у праці провідного лінгвофольклориста знаходимо парадоксальні визначення "фольклор як певне зведення писемних пам'яток", "фольклор як окремий різновид художнього стилю або ширше – окремий функціональний стиль літературної мови"²⁴.

Взагалі ж, звужувати зміст фольклору лише до "усної літератури" не дозволяє очевидна *синтетичність* форми його реальної екзистенції – у звуках мовних і музичних, міміці та жестах виконавців і учасників ритуалу, їх костюмах, "реквізиті" й "декораціях" (зокрема, природних ландшафтних), що викликають різноманітні зорові враження в самих учасників виконання твору або ритуалу, і в пасивних його спостерігачів. Можна казати й про фізіологічно-перцептивний (він має аспекти одоративний та тактильний, головним чином) бік *переживання* фольклорного твору його виконавцем (і сприймання "природним реципієнтом").

Як би там не було, фіксація лише мовної форми фольклорного тексту суттєво збіднює ту інформацію про нього, що стає частиною культури людства. А в наших архівах таких записів чи не 99 відсотків! Але ж і мовна форма свідомо спотворюється фольклористами, адже й прогресивніші як на цей час принципи видання фольклорного тексту, вироблені В.Я. Проппом і прийняті в українській фольклористиці, передбачають можливість підтягування до літературної норми його фонетичних особливостей (тому, мовляв, що фольклорист у своєму записі неспроможний їх правильно зафіксувати)²⁵. Це теорія, а на практиці фольклорні тексти, що до них може звернутися мовознавець, і рукописні, і друковані, як правило, мають сліди редагування і без таких обмежень.

Ось приклад. Праворуч подаємо фрагмент тексту казки в записі XIX ст., ліворуч – його ж варіант у сучасній хрестоматії для студентів-філологів:

От вона узяла у хрелівни гроші і дає безногому. А він єї й питає: "Скажіть міні", каже, "чого ви, не во гнів вам, на виду такі жовті?"

Вона каже: "Так міні Бог дав!" да й здихнула"²⁶.

От вона взяла у фрейліни гроші й дає безногому. А він її й питає: – Скажіть мені, чого ви, не у гнів сказано, на виду такі жовті?

Вона каже:
– Так міні Бог дав! – та й зітхнула"²⁷.

Накопичення подібної редакторської правки виводить текст у сферу безумовного "фольклоризму".

Отже, врахування досвіду осмислення в зарубіжній фольклористиці різноманітних форм фальсифікації та "трансплантації" традиційного фольклору до новітньої культури є корисним і для українських мовознавців. Воно вимагає від них більшої суворості у відбракуванні текстів для дослідження, при цьому дослідник має бути готовим до ситуації, коли друкований текст може виявитися непридатним навіть для студій над поетичною мовою фольклору. Надійнішими є фахові записи діалектологів, а в деяких випадках у мовознавця залишається можливість підготувати матеріал самому за допомогою диктофона або, ще краще, відеокамери.

¹Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы // Вестник Европы. – 1874. – № 12; Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1. – С. XVII–XXIV; ²Dorson R. Folklore and fakelore // American Mercury. – 1950. – №. 70. – P. 335–343; ³Dorson R. Fakelore // Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung / Herausgegeben von Kurt Ranke. – Berlin, New York, 1987. – B. 4. – S. 800; ⁴Op. cit. – S. 801; ⁵Op. cit. – S. 802; ⁶Stanonik M. Literary Folklorism // Fabula. – 1996. – B. 37. – P. 71; ⁷Op. cit. – P. 72; ⁸Скрипка В. З пісні слова не викинеш? // Слово і час. – 1990. – № 10. – С. 69–70; ⁹Кондуфор Ю.Ю. Советская Украина в братском союзе народов СССР // IX Міжнародний з'їзд

славистів. Історія, культура, фольклор і етнографія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1983. – С. 19; ¹⁰Русское народное поэтическое творчество. Пособие для вузов / Под. ред. П.Г. Богатырева. – М., 1956. – С. 573; ¹¹Рильский М. Література і народна творчість. – К., 1958. – С. 19; ¹²Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб, 1856. – Т. 1. – С. 172–178; ¹³Там само. – С. 304; ¹⁴Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 75; ¹⁵Словарь української мови / Упорядкував Б. Грінченко. – К., 1907. – Т. 1. – С. 105; ¹⁶Украинские народные думы / Изд. подгот. Б.П. Кирдан. – М., 1972. – С. 418–429; ¹⁷Там само. – С. 480; ¹⁸Bausinger H. Folklorismus // Enzyklopädie des Märchens. – 1984. – Bd. 4. – S. 1405–1410; ¹⁹Trdina S. Besedna umetnost. – Ljubljana, 1965. – S. 35. Цит. за: Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 74; ²⁰Рильский М. Література і народна творчість. – С. 50; ²¹Украинские народные думы. – С. 81; ²²Там само. – С. 435; ²³Stanonik M. Literary Folklorism. – P. 73–74; ²⁴Критику цих поглядів див.: Дядищева-Росовецька Ю. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 20–24 та ін.; ²⁵Пропп В.Я. Текстологическое редактирование записей фольклора // Русский фольклор. – 1956. – Т. 1. – С. 205; Березовський І.П. Принципи видання казкового епосу в багатотомній серії "Українська народна творчість" // IX Міжнародний з'їзд славистів. Історія, культура, фольклор і етнографія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1983. – С. 292–293; ²⁶Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. – СПб, 1857. – Т. 2. – С. 76; ²⁷Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. – К., 1993. – С. 350.

Л.Г. Пономаренко, асп.

МАРУСЯ ЧУРАЙ... А ЧОМУ НЕ МАРЯ ЧУРАЇВНА?

У розвідці на актових східноукраїнських матеріалах XVII ст. розглянута традиція утворення дівочих та жіночих іменувань, похідних від чоловічих особових назв. На основі ономастичного аналізу автор приходить до висновку, що легендарна Маруся Чурай мала б в реальній дійсності називатися Марею Чурайвною.

The article, based on the analysis of eastern Ukrainian acts of the XVIIIth century, deals with the tradition of formation of feminine names which originate from personal male names. An onomastic analyses makes it possible to conclude that legendary Marusya Churay actually should be called Marya Churaivna.

Дівчина-піснетворка XVII ст. за часів гетьманування Б.Хмельницького відома нам під ім'ям Марусі Чурай. Постає логічне питання: чи могла неодружена дівчина мати таке прізвище і чому саме Маруся, а не Марія чи Марина? Для відповіді необхідно звернутися до традиції утворення прізвищ та вживання імен, яка існувала в XVII ст. та на початку XIX ст. – під час написання першоджерела всіх писань про Марусю Чурай – повісті О.Шаховського “Маруся, Малороссийская Сафо”. Проте звернемося спочатку до сучасних теоретичних праць з ономастики.

Певну інформацію про йменування дівчат та жінок знаходимо в монографії М.Худаша “З історії української антропонімії”. Автор зазначає: “До початку XIX ст. <...> жінки, навіть вищих суспільних верств, за тодішньою практикою ідентифікації особи йменувалися переважно відносно батька, чоловіка, брата чи комбіновано”¹. В авторефераті дисертації М.Сенів “Українська антропонімія XIV–XVIII ст. (жіночі йменування)” знаходимо підтвердження вищенаведеної думки: “В документах... вона (жінка – Л.П.) ідентифікувалася переважно по батьку (в моделях на – овн/а/, – ѳвн/а/, – евн/а/) чи по чоловіку (в моделях на – ова/я/, – ев/а/, – их/а/ та ін.)...”². Дослідниця підкреслює, що жіночі йменування в писемних пам'ятках української мови зустрічаються набагато рідше, ніж чоловічі, що пояснюється, на її думку, “залежним становищем жінки від її батька чи чоловіка в період феодалізму”³. Звернемо увагу на те, що авторка наводить лише деякі моделі йменувань жінок по чоловіку, проте конкретно називає всі типи моделей ідентифікації жінок по батьку. Досить чітко з цього приводу висловлюється І.Сухомлин в авторефераті дисертації “Основи Полтавської ономастики. (За матеріалами Полтавських актових книг)”, наголошуючи: “...прізвища з суфіксами – ИХ(А) належать жінкам, але не дочкам... Це не просто “позначення дружин”, а реальні традиційні та специфічні прізвища жінок”⁴. Автор звертає також увагу на те, що “прізвища з суфіксами – ИВН(А), – ОВН(А) утворювалися від імені чи прізвища батька: Хвеська Золотаровна, Галка Браѳльковна, Катря Охрѳмовна...”⁵. І.Сухомлин підкреслює, що це якраз прізвища, а не імена по-батькові чи прізвиська. Тут, як бачимо, виникає проблема щодо дівочих іменувань, утворених саме від імені, а не від прізвища чи прізвиська батька. Коли І. Сухомлин

чітко зараховує їх до прізвищ, то, наприклад, Л. Самійленко в доповіді на IV Республіканській ономастичній конференції “Жіночі особові назви в пам’ятках ділової мови Лівобережної України XVII ст.” висловлюється досить розпливчато: “...жіночі особові назви з суфіксами – овн/а/, – евн/а/, – увн/а/, – ювн/а/, утворені від співвідносних чоловічих особових назв... вживаються... як особові назви по батькові і дівчат, і заміжніх жінок”⁶. Нижче подані приклади: “дѣвцѣ Петрувнѣ”, “була в дружках у Терещиовны”⁷ та ін. Тож приходимо до висновку, що всі троє вищеназвані дослідники одноголосно визначають моделі йменування жінок по батьку, які всі, без винятку, закінчуються на – вн/а/. Інша справа, що вони можуть бути утворені від імені, прізвища чи навіть прізвиська батька. І тут виникає проблема щодо йменувань дочок від імен батьків: це імена по-батькові чи рівноцінні прізвища? Проте для нас це питання не має принципового значення.

В передмові І. Варченка до “Довідника українських прізвищ” Ю. Редька знаходимо ще одне підтвердження існування повноцінних жіночих прізвищ. Так, І. Варченко повідомляє про те, що з сучасної літературної мови відбулося вилучення таких природних форм прізвищ жіночого роду, як “Головківна, Луговиківна, Бондарівна, Лимарівна”. Тут же автор додає, що це прізвища “для незаміжніх дівчат і взагалі для дочок за прізвищем батька”⁸. І. Варченко наводить також приклад інших жіночих прізвищ, які теж вилучені зараз із ужитку, – “Грінченчиха, Морозиха, Терпилиха, Головиха”, зазначаючи при цьому, що вони позначали “заміжніх жінок за прізвищем чоловіка”⁹.

Настав час самостійно звернутися до джерел і розглянути жіночі йменування в них. Так, в “Книзі Київського підкоморного суду”¹⁰, датованій 1584 – 1644 рр., знаходимо по кілька варіантів для ідентифікації однієї особи жіночої статі. Наприклад, київська зем’янка, дружина Григорія Сокора позначається як “Аньна Воронянька, Ганьна Сокорова, Ганьна Юрьева Воронянька, Ганьна Юрьевна Воронянька”, а повне ім’я жінки – “Сокорова Грегорова Воронянька Ганьна Юрьевна”. В примітках до іменного покажчика знаходимо певні роз’яснення щодо жіночих особових назв. Укладачі подають їх в наступному порядку: спочатку прізвище та ім’я по чоловіку, потім дівоче ім’я, а потім, якщо є, ім’я по

батькові, наприклад, “Гуменицкая Федоровая Черкасовъна Барбара” – київська гродська суддева, дружина Теодора Гуменицького. В даному випадку для нас є дуже цінним, говорячи сучасною термінологією, дівоче прізвище жінки – “Черкасовъна”. Наведемо ще декілька прикладів із вищеназваної книги – “Мощеницкая Василея Дедовна Богдана”... дочка Василя Дідовича, “Петровича Марковая Ласковна Маря Ивановна”, “Лещинская Анъна Самоеловна Корецького”... дочка князя Самуеля Корецького, дружина Андрія Лещинського; “Лещинская Рафаловая Горностаювна с Тулин Анна”... дружина Рафала Лещинського; “Дешковская Богушова Киселевна Богдана”... брацлавська хорунжина, дочка Федора Киселя, дружина Богуша Дешковського. Як бачимо, перед іменем жінки, як правило на третьому місці, в іменному покажчику стоять іменування, утворені від прізвища батька: Дедовна, Ласковна, Горностаювна, Киселевна.

Звернемось тепер до “Актових книг Полтавського міського уряду XVII-го ст.”¹¹ Знову Л. Самійленко, яка досліджувала ці пам’ятки, зазначає, що “жіночі особові назви... порівняно з чоловічими зустрічаються значно рідше”¹². На думку авторки, це пояснюється тим, що всі юридичні документи, пов’язані з купівлею – продажем, оформлялись, як правило, на чоловіка. Тож наведемо лише декілька прикладів іменувань одружених жінок в актових книгах Полтави, наприклад: “Евфимия Иляшиха Човновая”, “Маря Искриха вдова”, “Вовдя Гаврилиха Чорная”, “Олена Прокопиха Жуковна” і т. д. Тепер ми можемо пояснити друге ймення Олени Прокопихи – Жуковна. Не викликає сумніву той факт, що перед нами дівоче прізвище жінки. В одному з актів міститься певного роду роз’яснення складного йменування жінки: “...Маря, по первом мужу Остапиха Кривцева, небожчикова, а тепер Климиха...”¹³. Що стосується дівочих іменувань, необхідно зауважити, що оскільки дівчата не вели різні справи, пов’язані з купівлею–продажем, то їхніх імен, на жаль, не зустрічаємо в актових книгах. Проте можна знайти ще декілька дівочих прізвищ одружених жінок, наприклад, “Красноперковна”. Необхідно також звернути увагу, що всі Марії іменуються Марями, як от: “Маря Иваниха...”, “Маря Сухоречричка Старая”, “Я Грицко Корнѣенько з жоною моею Марєю...”¹⁴. Проте в народних піснях ми не знайшли ні Марі, ані Марії, а вживається, як

правило, лише ім'я Марусі, наприклад: “Ой приїхав джэнджура | До Марусі вчора”¹⁵; “Половина саду родить, половина в'яне; | Любив Василь Марусеньку, а тепер не гляне”¹⁶; “Ой Марусю, Марусю, | Скажи, серце, правду”¹⁷. Отже, приходимо до висновку, що Маруся – це народний варіант імені Марія чи Марина. Саме його використовували письменники, в першу чергу, Г.Квітка-Основ'яненко у відомій повісті. За цією традицією пішов і О.Шаховської, почавши ще з “Казака-стиховорца”.

Для створення повнішої картини жіночих іменувань звернемось ще до “Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.”¹⁸ Як і в попередніх джерелах, тут немає єдиної системи жіночих іменувань. З цього приводу І. Сухомлин зазначає, що існують різні типи жіночих іменувань: двох-, трьох- і навіть чотирьохелементні, а М. Сенів подає цілу розгалужену класифікацію лише жіночих іменувань. Проте не зупиняючись детально на теорії, перейдемо до практичного опрацювання ратушної книги міста Лохвиці. Слід відмітити, що в порівнянні з Київською книгою тут дуже рідко зустрічаються імена знатних жінок, а в основному фігурують іменування простих жительок, наприклад: “Любка Грициха” – жителька пісківська, вдова Дяченка Грицька, “Игнатиха Коновалка” – жителька лохвицька, дружина Коновала Ігната, “Маря Дорошиха” – жителька івахницька, вдова Дороша та ін. На відміну від попередніх джерел, тут ми знаходимо кілька прикладів іменувань дівчат. Інколи це лише одне ім'я, якщо дівчина неповнолітня, як от: “Оришка” – жителька бодаквянська, Пархомова дочка. Проте зустрічаються і більш повні йменування, наприклад: Оришка Яцковна, яку в тексті документа називають наступним чином “...свою Оришку, д'ївку Яцковну, за жону м'їти...”¹⁹. Тож тепер не виникає сумніву, що це йменування неодруженої дівчини. Інший приклад – “Справа Горпини Денисовни и Фенны Олихв'їровны...”. В тексті знаходимо підтвердження того, що перед нами йменування дівчат: “...на Горпину Динисов'їну, челядницю свою... и д'ївць той...” та “...Фенн'ї, Олихверовой дочк'ї...”²⁰. Звернемо одразу увагу на те, що немає єдиної системи правописних норм, оскільки один раз вживається Денисовни, другий – Динисов'їну. Проте для нас найбільш цінним є той факт, що в усіх трьох випадках йменування неодружених дівчат закінчуються на –вн/а/.

Отже, спираючись на вищенаведені правила утворення жіночих прізвищ, Маруся з повісті О. Шаховського повинна була називатися не Чурай, а Чураївна, а мати її, вдова, за прізвищем чоловіка – Чураїха. Як же називає свою героїню повісті О. Шаховської? Слід відзначити цікаву річ: автор жодного разу не говорить – Маруся Чурай, тобто не вказує її прізвища. Навіть в “бумаге”, яку ніби-то прислав Б. Хмельницький і яка звільнила дівчину від смертної кари, автор говорить: “дочери его, Марины”²¹. Необхідно зауважити, що це єдине місце, де дівчину величають Мариною. Можна припустити, що на думку автора повісті, це було повне ім’я Марусі. В тексті повісті О.Шаховської використовує, як правило, такі імена: “Маруся”, “наша Сафо”, рідше – “Малороссийская Сафо”.

Звернемося тепер до інших жіночих прізвищ в повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”. Марусину матір – “вдову урядника Чурая” – О. Шаховської називає “Чураевна”, “матка Чураевна”, “мати кормилка”, “старушка”, “старая хозяйка”, “старуха”. Ще більшою кількістю йменувань автор нагороджує матір Гриця, а саме: “пани Бобренковна”, “пани Хорунжевна”, “пани мати”, “пани жинка”, потім – “пани Сотница”, “пани Сотниковна”, “мати Бобренковна”. Матір “Таннуси” О. Шаховської називає “пани Эсауловна” та “мати Вешняковна”. Слід зауважити, що вперше звернув увагу на зазначені курйозні йменування жінок в повісті О. Шаховського ще анонімний критик “Отечественных записок” (1839). Він наголошував, що О. Шаховської “говоря о жене хорунжого, ... называет её “Пани Хорунжевна”, хотя “хорунжевна” значит дочь хорунжого”²².

Отже, аналізуючи жіночі йменування в повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”, приходимо до висновку, що О.Шаховської припускається грубої помилки – всіх одружених жінок за прізвищем чи званням чоловіка називає прізвищем на –вна (Чураевна, Бобренковна, Вешняковна), хоча за правилом повинні бути прізвища на –иха, –їха (Чураїха чи Чураеха). Що стосується матері Гриця – дружини хорунжого, а потім сотника, то тут природним було б йменування Бобренковная за зразком, взятим із Лохвицької ратушної книги: “Мануйловая” – дружина пана Мануйла. А ті прізвища, які О. Шаховської дає цим жінкам, насправді є дівчачими: не мати, а Маруся має бути Чураївна, чи “Чураевна”, дотримуючись правопису повісті.

Тепер необхідно звернутися до іншого твору О. Шаховського на українську тематику і простежити там утворення жіночих прізвищ, щоб мати більше матеріалу для підведення певних підсумків. Звернемося до вже відомого нам водевілю “Казак-стихотворец”. Головні персонажі цього твору – козак Семен Климовський та його кохана Маруся. Одразу слід зазначити, що ніде в тексті також не зустрічаємо Марусиного прізвища. Про себе дівчина говорить: “Я Марусенька, дочь вдови хорунжого Добренки...”²³. Свою матір Маруся називає “моя матуся”. Знаходимо також згадку одного з персонажів водевілю, який говорить: “Добренчиха, мати Марусина”. Далі в тексті “Прудіусь” гукає : “мати Добренчиха!” Отже, приходимо до висновку, що у водевілі О. Шаховський, хоч і не називає Марусю Добренківною, проте правильно, відповідно до тогочасних правописних норм подає прізвище її матері, вдови, – Добренчиха.

При цьому слід підкреслити, що за часом “Казак-стихотворец” був написаний набагато раніше (1812), ніж повість “Маруся, Малороссийская Сафо” (1839). Проте в повісті О.Шаховської чомусь “забуває” взагалі про правило утворення прізвищ одружених жінок, яким він користувався раніше у водевілі. На жаль, автор ставиться просто недбало до утворення і використання жіночих прізвищ, для прикладу згадаємо хоча б “пани Сотницу” та “пани Сотниковну”, вжиті майже поруч на позначення однієї особи.

Для порівняння необхідно також звернутись до творів Г. Квітки-Основ'яненка російською мовою та розглянути там вживання чоловічих та жіночих іменувань. В повісті “Щыра любовь” одного з персонажів звати “Олексий Таранець”, його дочку – “Галочка Таранцивна”. Наступний приклад наведемо з повісті “Сердешна Оксана” – вдова “Векла Ведмедыха”. В твір “Козырь-дивка” Г. Квітка-Основ'яненко вводить “Трохыма Макуху” та його сина – “Тымоху Макушченка”, в “Перекотыполе” зустрічаємо вдову “Венгерыху”. В “Панни Сотниковни” головний персонаж – “панна Сотниковна, Парася Мироновна”, її мати – “пани сотникова”. У творі Г. Квітки-Основ'яненка українською мовою “Ганнуся” теж зустрічаються серед персонажів прізвища одружених жінок такого ж типу – “Запорожчиха” та відьма “Сюсюрчиха”. Отже, письменник в усіх наведених прикладах додержується правописних норм

утворення прізвищ чоловіків і жінок, які були типовими до початку XIX ст., про що йшла мова вище.

З нашого погляду, необхідно зупинитися ще на одному з творів Г. Квітки-Основ'яненка – “Маруся” (1832). Слід одразу зауважити, що першоджерело всіх писань про Марусю Чурай – повість О. Шаховського має дуже схожу назву – “Маруся, Малороссийская Сафо” (1839). Г.Квітка-Основ'яненко також, як і О.Шаховської, ніде не називає головну героїню за прізвищем, лише по імені: Маруся, Марусенька, а коханий дівчини Василь навіть зрідка звертається до неї: Машечко, Маня. (Можливо, останні звертання можна пояснити тим, що Василь був міським жителем.) Проте в повісті автор повідомляє, що батька дівчини звали Наум Дрот. Виникає питання: чому ні у водевілі, ані в повісті О. Шаховського, ані в “Марусі” Г. Квітки-Основ'яненка поруч з ім'ям не вказується прізвище головної героїні – Марусі? Можливо, це данина тогочасній літературній традиції? Проте, наприклад, в “Марусі” не всі персонажі – неодружені дівчата – називаються лише по імені. Так, Г. Квітка-Основ'яненко повністю називає Марусиних подруг – Одарка Макотрусівна, Пазька Левусівна, Олена Кубраківна.

Необхідно також підкреслити, що саме в так званій “біографічній” статті О. Шкляревського, яка була написана за сюжетами повісті О. Шаховського та пісні “Ой не ходи, Грицю”, знаходимо єдині зауваження щодо імені героїні – Марусі. Автор вказує, що “всіх дівчат в Малоросії звать зменшувальними іменами”²⁴. На його думку, Маруся і є зменшувальне від Марії чи Марини, тому О. Шкляревському, за його ж словами, і невідомо, як звали насправді піснетворку – Марія чи Марина.

Необхідно також підкреслити, що вперше дівчину-піснетворку XVII ст. під ім'ям Марусі Гордіївни Чурай ми знаходимо не в повісті О. Шаховського “Маруся, Малороссийская Сафо”, а в статті О. Шкляревського “Маруся. Малороссийская певунья”. А чи не наштовкує нас цей факт на думку, що драматург і не претендував на історичність особи героїні? Адже нікому не приходять в голову сказати, що Маруся з водевілю “Казак-стихотворец” – дочка вдови Добренчихи – також історична постать, адже вона теж, наприклад, добре співала. Виникає думка, що якби не надмірна старанність О. Шкляревського, який “витяг сюжет з художнього твору” та зробив

з нього “біографічний нарис”, то ніхто б зараз, мабуть, і не згадав би про якусь головну героїню з досить посереднього художнього твору, незважаючи навіть на її талант до піснетворства.

І, нарешті, спробуємо дати відповідь на питання: звідки О. Шаховської міг взяти прізвище Чурай та інформацію про нього як історичну особистість, яку подає в примітці на першій сторінці повісті “Маруся, Малороссийская Сафо”? Загальновідомим є факт уміщення М. Максимовичем в свій збірник пісень 1834 року “Песни Чураю”²⁵. Оскільки, як відомо, О. Шаховської запозичив для повісті пісні із збірника М. Максимовича 1827 року, то можна досить впевнено сказати, що О. Шаховської взяв прізвище “Чурай” із збірника 1834 року. Та й інформація про Чурая як про історичну особистість в О. Шаховського дещо відрізняється. Так, в примітці автор повісті вказує, що, по-перше, Гордій Чурай був урядником Полтавського охочекомонного полку. У М. Максимовича ж читаємо: “Храбрый Чурай, полковой Асаул”²⁶. Нічого ніде не згадується і про випадок, який наводить О. Шаховської: “...вступясь за честь Русскую, изрубил Польскаго шляхтича, и бежал к Запорожцам”²⁷. І наступна розбіжність, чи не основна – коли М. Максимович повідомляє, що Чурай був замучений в Варшаві з гетьманом Степаном Остряницею, то за словами О. Шаховського – з гетьманом Павлюком.

Необхідно також простежити “життєвий шлях” прізвища Чурай. М. Максимович чітко вказує своє джерело, звідки запозичив “Песню Чурая” – це “Запорізька старовина” І. Срезневського. Прізвище “Чурай” зустрічається також і в “Истории Малой России” Д. Бантиш-Каменського, в якій посилання йде на “Історію Руссів”. В “Запорізькій старовині”, крім пісні, зустрічаємо це прізвище також у “Сказаннях Літописців і Переказах про особи й події на Україні і в Запоріжжі від смерті Баторія до Богдана Хмельницького”. Цікаво, що І. Срезневський зараховує Чурая до “ватажків” і ставить його поруч із Степаном Остряницею та Леоном Гунею, коли в “Історії Русів” між Чураєм та Остряницею ще чималенький список. А вкінці, де І. Срезневський говорить про страту у Варшаві, то взагалі називає лише два прізвища: “...потім взяв в полон Гетьмана Остряницю, Чурая, та інших старшин Козацьких”²⁸. Виникає припущення: а чи не хоче автор таким чином виділити й піднести нам особистість Чурая – доблесного воїна? Адже, як стверджують дослідники, пісня про

Чурая, як і деякі інші – справа рук самого І. Срезневського. На закінчення, необхідно підкреслити, що в жодному джерелі, як ми переконалися, не зустрічається імені Чурая, хоча О. Шаховської його подає – Гордій. Виникає припущення, що автор повісті додав його самостійно.

Таким чином, звертання до питань української ономастики дозволяє кинути світло на появу загадкової постаті Марусі Чурай.

¹Худаш М. З історії української антропонімії. – К., 1977. – С. 97;
²Сенів М. Украинская антропонимия XIV–XVIII вв. (женские именованія): Автореф. канд. філол. наук. – Ужгород, 1986. – С. 13; ³Там само. – С. 13;
⁴Сухомлин І. Основы Полтавской ономастики. (По материалам Полтавских актовых книг): Автореф. канд. філол. наук. – Х., 1964. – С. 11; ⁵Там само. – С. 11; ⁶Самійленко Л. Жіночі особові назви в пам'ятках ділової мови Лівобережної України XVII ст. // IV Республіканська ономастична конференція (тези). – К., 1965. – С. 120; ⁷Там само. – С. 120; ⁸Варченко І. До основ наукового вивчення сучасних українських прізвищ // Редько Ю. Довідник українських прізвищ. – К., 1968. – С. 27; ⁹Там само. – С. 27;
¹⁰Книга Київського підкоморного суду (1584 – 1644). – К., 1991; ¹¹Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. / Под. ред. В. Модзалевского. – Чернигов, 1914; ¹²Самійленко Л. Знач. праця. – С. 119;
¹³Актовые книги... – С. 105; ¹⁴Там само. – С. 23; ¹⁵Балади. – К., 1987. – С. 162; ¹⁶Там само. – С. 68; ¹⁷Там само. – С. 297; ¹⁸Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. Маштабей О. та ін. – К., 1986; ¹⁹Там само. – С. 188; ²⁰Там само. – С. 42;
²¹Шаховской А. Маруся, малороссийская Сафо. // Сто русских литераторов. – Спб, 1839. – Т.1. – С. 829; ²²Сто русских литераторов. Современная библиографическая хроника / Отечественные записки. – Спб, 1839. – Т.2. – С. 128; ²³Шаховской А. Казак-стихотворец. // Сочинения князя А.А. Шаховского. – Спб., 1898. – С. 5; ²⁴Шкляревський О. Маруся. Малороссийская певунья / Историческая библиотека. – 1879. – № 12. – С. 4;
²⁵Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. – Х., 1834. – Ч.1. – С. 95; ²⁶Там само. – С. 95; ²⁷Шаховской А. Указ. раб. – С. 771;
²⁸Срезневский И. Запорожская старина. – Х., 1834. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. 62.

ЗМІСТ

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Широков В.А., Рабулець О.Г.	
Формалізація в галузі лінгвістики	3
Шевченко Л.І.	
Ментальність у дискурсі інтелектуалізації літературної мови	29
Слухай Н.В.	
Лінгвістичні виміри східнослов'янського міфу: психологічні асоціативи	41

ЛІНГВІСТИЧНІ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТА НОРМАТИВНИЙ ПІДХОДИ

Горобець В.Й.	
Процеси демократизації й оновлення літературних норм мови в актовій писемності XVIII ст.	53
Шевченко Л.І.	
Семантика “універсалізмів” в історичному і психологічному часі	62
Ніка О.І.	
Функціональні зміщення в синтаксичній системі української мови XVI –XVIII ст.	71
Русаченко Н.П.	
Морфологічні явища староукраїнської дієслівної словозміни другої половини XVI – XVIII ст.	78

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТИПОЛОГІЧНОМУ ТА ІСТОРИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТАХ

Мосенкіс Ю.Л.

Українські гідроніми невідомого походження з
середземноморськими паралелями 89

Шулінова Л.В.

Власні назви в художньому мовленні: стилістичний аспект 97

Козирєва З.Г.

Рудиментарні нашарування в літературній мові 104

Межжеріна Г.В.

Структурна організація семантичних одиниць (поле –лексико-
семантична група – слово) 113

Заболотна Н.В.

Семантичні процеси у творенні синонімії в українській
літературній мові середини XVII століття (на матеріалі анонімних
віршів) 125

ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИКА В КОЛІ ПРОБЛЕМ ГУМАНІТАРНОЇ НАУКИ

Росовецький С.К.

“Фейкlor”, “фольклоризмус”, “фолксінес” та деякі мовні
аспекти їх функціонування в Україні 132

Пономаренко Л.Г.

Маруся Чурай ... а чому не Маря Чурайвна? 141

CONTENTS
PERSPECTIVES ON THE DEVELOPMENT OF THE SCIENTIFIC
IDEA IN UKRAINE

Shyrokov V.A., Rabulez O.G.	
Formalization in the Field of Linguistics	3
Shevchenko L.I.	
Mentality in the Discourse of Intellectualization of a Literary Language	29
Slukhay N.V.	
Linguistic Measurements of the East Slavic Myth: Psychological Associations	41

LINGUISTIC PARADIGMS OF THE RESEARCH INTO THE
HISTORY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: THE SYSTEM-
FUNCTIONAL AND NORMATIVE APPROACHES

Horobets V.Y.	
The Process of Democratization and Renovation of Literary Norms in the Language of Court Documents of the 19 th Century	53
Shevchenko L.I.	
The Semantics of "Universalisms" in the Historical and Psychological Time	62
Nika O.I.	
Functional Shifts in the Syntactic System of the Ukrainian Language of the XVI th –XVIII th centuries	71
Rusachenko N.P.	
The Morphological Phenomenon of the Old Ukrainian Verbal Change of a Word in the Second Half of the XVI th - XVIII th Centuries	78

THE LEXICON OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN
TYPOLOGICAL AND HISTORICAL-FUNCTIONAL ASPECTS

Mosenkis Yu. L.	
Ukrainian Hydronyms of Unknown Origin with Mediterranean Parallels	89

Shulinova L.V.	
Proper Names in Fiction: Aspect of Individual Style	97
Kozyreva Z.H.	
Rudimental Components in a Literary Language	104
Mezhzherina H.V.	
The Structural Organization of Semantic Units (a Field – a Lexico-Semantic Group – a Word)	113
Zabolotna N.V.	
Semantic Processes in the Formation of Synonymy in the Ukrainian Language of the XVIIIth Century (on the material of anonymous poetry)	125

**LINGUISTIC FOLKLORE STUDIES IN THE PERSPECTIVE OF
THE HUMANITIES**

Rosovetsky S.K.	
“Feyklor”, “Folklorismus”, “Folkines” and Some Linguistic Aspects of Their Use in Ukraine	132
Ponomarenko L.G.	
Marusya Churay... Why not Marya Churavna?	141